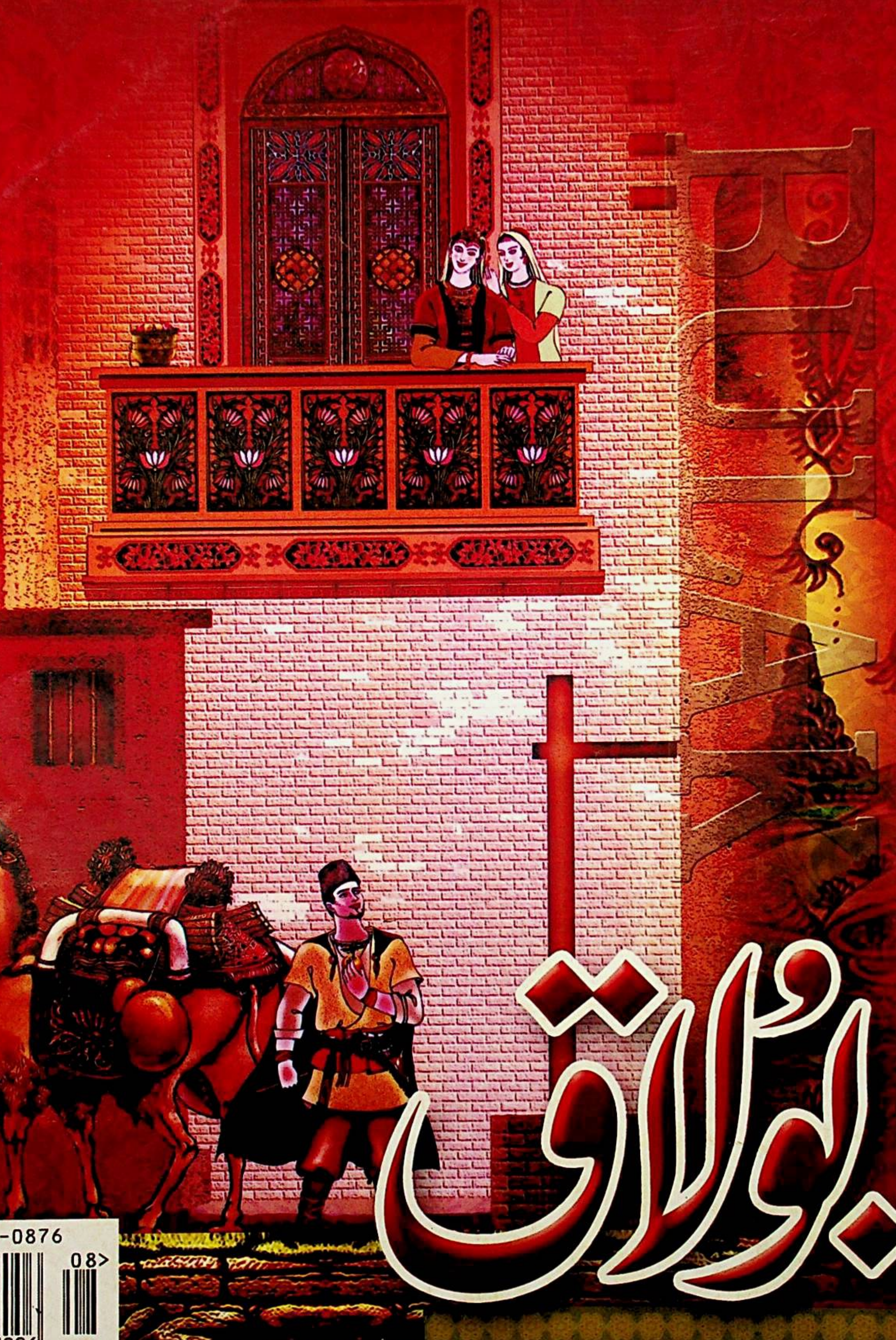

2010 4

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە مۇنەۋۋەر ژۇرنال
شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتىغا نائىل ژۇرنال

بولاق

ISSN 1005-0876
9 771005 087006
08>

源泉 (布拉克) BULAK

نەژاتى غەزەللىرىدىن

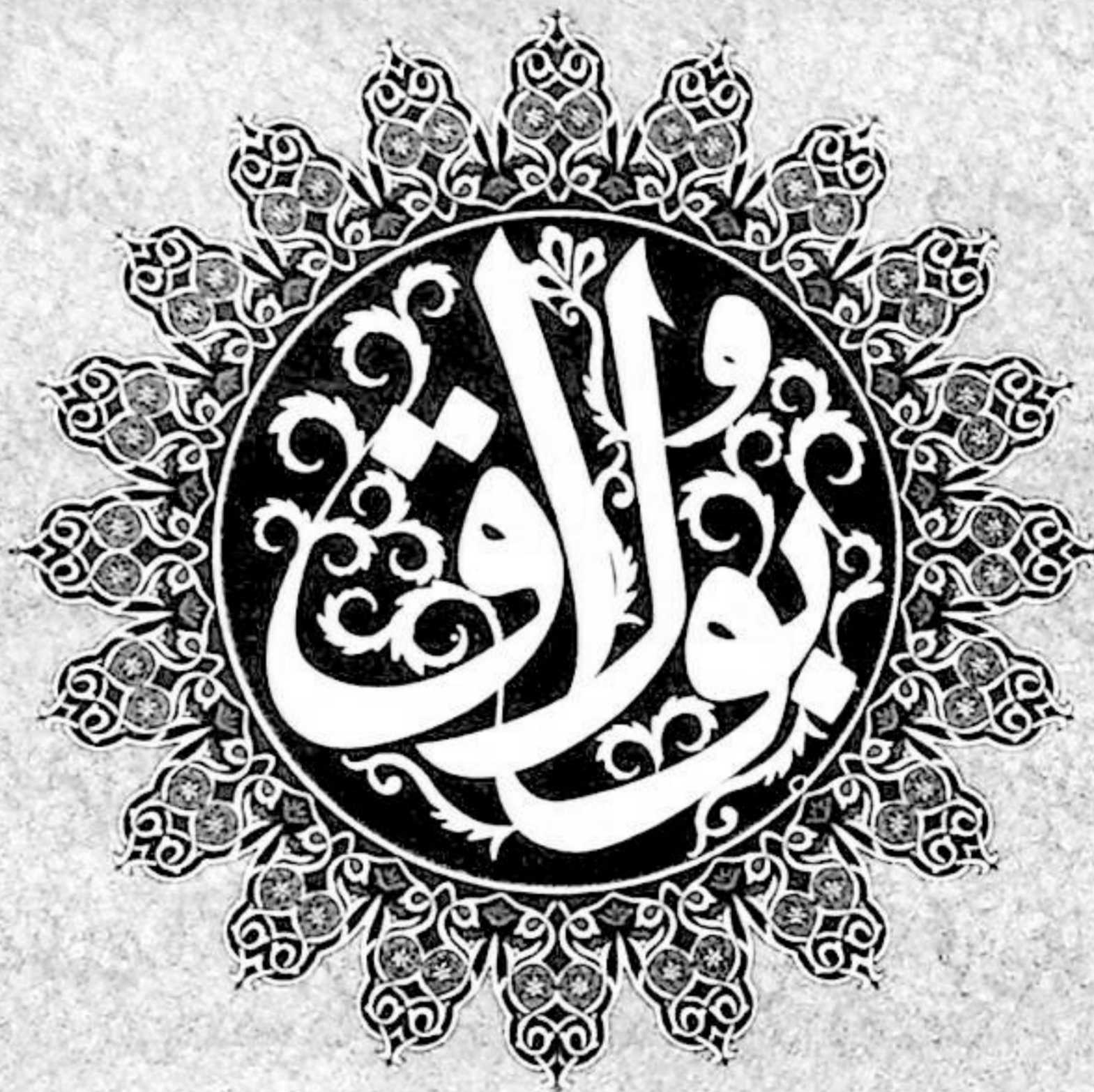
ئېنى ئەژا سازىيىگىچى بۇ ئېلىل كۆلىستاندىن جۇدا ،
 تەيلىدىمىس تۇتقى تىككەلۇم شەككەرىستاندىن جۇدا ،
 ئۇل قۇياش ھەجرىدە قۇرقارىدىن ذىككەنى كۆزىگە يى ،
 ھەرىشەلەرىكىم بولۇر ئۇل تۇتۇغ ئەفغاندىن جۇدا ،
 دېلە ھىجراندا چەككەرىدىن ئەفغان ئالەكوب ،
 جىسىم ئەيلىرۇنۇنغان بولغان نەفس جاندىن جۇدا .

ھەجر ئۇلۇمىدىن تەلخ ئىشىن مۇندىن سوڭ ئەيى گەردۇن پىنى
 ئەيلىكىل جاندىن جۇدا قىلىنۇنچە جانانىدىن جۇدا ،
 بولسا يۇز مىڭ جانىم ئال ئەيى ھەجر بېكىن قىلماغىل
 يىانى مەندىن جۇدا ، يا خۇد پىنى ئاندىن جىسۇدا ،
 ۋە سىل ئالدا پەرۋانە ئۆتەندى ، ھامانە بەلەككىم ،
 قىلىۋەدە كەۋر سۇبھى ئانى شەئى شەبىستاندىن جۇدا ،
 بەزىيە سەنئەت بولۇپ ئەھدى ئەۋۋامى يىارسىن ،
 بولما سۇن ، يىارەكچى ، ھەگىنر بەندە سۇلتاندىن جۇدا ،

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورنىڭ قوش ئايلىق نۇسخىسى

31 - يىل نەشرى
ئومۇمىي 133 - سان

توبغورخه لی، توستاقلری

یار توبیده یانقاندو،   ئسنردکی باساقنی،   کول بویدا سوگه ت بار
 یینی بهرگه یانقاندو،   جالا قولمای نه گوم بار،   سا بسی کولگه چوسته ز
 وایدار حسنه پایرم،   کولگومدکی ستر بارغا،   جامالی توز خنهنک،
 فایحه ده رتی قارقاندو،   جهنمه یوبه گوم بار،   دعا جتی بنگه چوسته ز
 قانغنه باغریدار اندلی،   سه ن توبه رده ساق توتی،   خیال قلب توتور سام
 توب، توب بوزیدو که کلک،   مه ن بوزیده ساق توتی،   نالما چوستی قست معنا.
 یار طنک بوی زلسوا،   نه جه بلویامان بگه ن،   پایرم نه جه ن سقائی
 قایریب سوزگیلای نه بلیک،   بیراقسکی بار توتی،   کون چوستکه نده بسمعا.
 توبلری کول باقسی،   صوبلا گدیکی نای نهران،   توتورچی باسینک توتلمه ن
 نه گب توتوله بدو کشی،   حسنه صوبلا معانه گبیدو،   سا ادا کبیک توتولطه ن
 توبلری خوشبوی چووان،   ساکا کولگه ن بوی بوزون،   کولگومدکی پایرمینی،
 تومد توتوله بدو کشی،   فانان قلسام سه گبیدو،   سوز بوز، سوز بوز قلامه ن

2010 - يىللىق 4 - سان

باش مۇھەررىرى: ئابلەت ئىمىن مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مەرزىئەخمەت

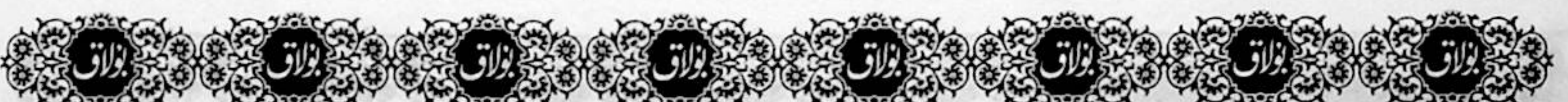
بۇ ساندا

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

- مەلۇماتۇل - ئافاق ..... ئەمىننىدىنخان ھۈسەيىنى ھىرەۋى (5)
 موللا مۇھەممەدسەئىدىياز تەرجىمىسى
 نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: ئەركىن ئىمىننىياز قۇتلۇق
 ئەجمەلخان ھەبىبۇللا ھاجى
- مىرئاتى شەرئ ..... غىياسىدىن (27)
 نەشرگە تەييارلىغۇچى: بارات تۇرسۇنباقى
- شېئىرلار ..... ھاجى ئىمىن يېگمەسارىي (38)
 نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: ئابدۇراخمان روزىمۇھەممەت،
 بۇۋىمەرىيەم شېرىپ خۇشتار

ئەدەبىي مۇھاكىمىلەر

- فولكلور دېتاللىرىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئوبرازلىشىشى ..... يارمۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق (46)
- «جاھاننامە» داستاندىكى ئوخشىتىشلار ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە ..... سەلىمئاي غاپپار (58)
- كلاسسىك بەدىئىي سەنئەتلەر ھەققىدە ..... ھۆرمەتجان فىكرەت (63)
- ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئاناتولىيەدىكى تەسىرى ..... يۈسۈپجان ياسىن (73)

مەشھۇر شەخسلەر

شائىر سۈپۈرگى سەنجەرىي ۋە ئۇنىڭ بىر قىسىم ئىلمىي ئەمگەكلىرى ..... ئابدۇقادىر سادىر (84)
ئەھمەد زىيائىي ۋە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ..... ئابابەكرى ئابدۇرەشىت (90)

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

شاھزادە سەمەر ۋە مەلىكە ئەختەر ..... نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: ئۈچقۇنچان ئۆمەر، ئەنۋەر ئابلەت شەيدائىي (97)
بېيىت - قوشاقلار ..... نەشرگە تەييارلىغۇچى: بۇغدا ئابدۇللا (105)
رېۋايەتلەر ..... توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇھەممەد توختى ئەھمەد (108)

※

مۇقاۋىنىڭ 1 - بېتىدە: بوز يىگىت (رەسسام: مۇھەممەت ئابدۇرېھىم)

※

※

※

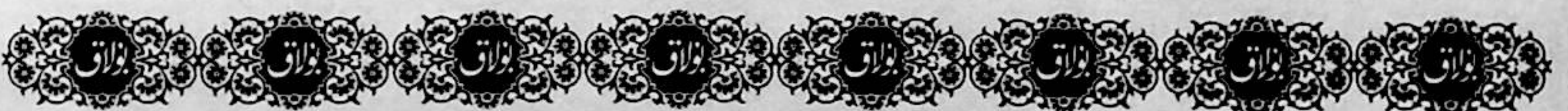
مەسئۇل مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

مەسئۇل كوررېكتورى: گۈلشەھەر نېغمەت

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: مەمەت نەۋبەت

نەققاش: نۇرئېلى نۇرمۇھەممەد

تەھرىر بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: (0991) 2815971
ئېلېكترونلۇق خەت ساندۇقى: bulak@yahoo.cn
تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: (0991) 2827472

ئەسلىدىن ئىكەن ھۈسەيىنى ھىرەۋى

مەلۇمات تۇل - ئافاق

موللا مۇھەممەد سەئىدىنىياز تەرجىمىسى

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: نەزىر كىم ئىسنىياز قۇتلۇق
تەرجىمەلىكەن: ھەبىبۇللا ھاجى

ئاجايىپ - غارايىپ قۇشلارنىڭ بايانى

ھىندىستاننىڭ تەيقەر دېگەن شەھىرىدە بىر خىل قۇش بار بولۇپ، ھەر كىمىنىڭ ئۆيىدە بۇ قۇشتىن بولسا، ئەگەر شۇ ئۆيدىكى بىرەر سىگە زەھەر قوشۇلغان تاماق بېرىشنى قەستلىسە قۇشنىڭ نەزەرى ئۇ تاغماغا چۈشكەن ھامان تائام ئۈيۈپ تاشقا ئايلىنىپ قالىدىكەن. ئەگەر بۇ تاشنى ئېزىپ جاراھەتكە سۈرۈلسە ساقىيىدىكەن. بۇ قۇش تەيقەر دېگەن يەردىن باشقا ھېچ يەردە يوق ئىكەن.

ھىندىستاننىڭ بەمىرۇقىن دېگەن شەھىرىدە بىر خىل قۇش بار ئىكەن. ئەگەر ئۇ چۆل - جەزىرلەردە ئۆلۈپ قالسا، تۇمشۇقنىڭ يېرىمى كېمىنىڭ ئورنىدا بولىدىكەن، خالايق ئۇنىڭغا ئولتۇرۇپ دەرياغا كىرىدىكەن.

ئاستىر ئاباد دېگەن شەھەردە پاختەككە ئوخشاش بىر خىل قۇش بار بولۇپ، باھار كۈنلىرىدە پەيدا بولىدىكەن، بىر توپ قۇشلار ۋە قۇشقاچلار ئەگىشىپ يۈرۈپ ئۇنىڭغا دان ۋە يېمەكلىك ئەكىلىپ بېرىدىكەن. كۈن كەچ بولغاندا مەزكۇر قۇش ئۆزىگە ئەگىشىپ يۈرگەن قۇشقاچتىن بىرنى تۇتۇپ يەيدىكەن. ئەتىسى يەنە بىرىگە نۆۋەت كېلىدىكەن. يىلبويى شۇنداق ئۆتىدىكەن.

غۇر ۋىلايىتىدە بىر خىل قۇش بار بولۇپ، سەمەندەر دەپ ئاتىلىدىكەن چاشقانغا ئوخشايدىكەن. ئوتقا كىرسە ئوت كۆيدۈرمەيدىكەن. ئوتتىن چىقسا ئاۋۋالقىدىنمۇ ساپ، پاكىز بولۇپ چىقىدىكەن. بىراۋ ئۇنىڭ قاننى بىلەن قىلىنغان سەللىنى ھەزرىتى جاھانگىر پادىشاھقا ھەدىيە قىلغانىكەن، سەللە كىر بولۇپ قالسا، ئوتقا تاشلىسا ساپ ۋە پاكىز بولىدىكەن.

مەغرىب ۋىلايىتىدە قارۇن دېيىلىدىغان بىر خىل قۇش بار بولۇپ، ھەمىشە كېمىگە ئەگىشىپ ئۇچۇپ يۈرىدىكەن. كېمە غەرق بولىدىغان ھالغا يەتسە ياكى دېڭىز ھايۋانلىرىدىن بىرەر سى كېمە ئەھلىگە زەرەر

* بېشى ئۆتكەنكى ساندا.

يەتكۈزمەكچى بولسا، بۇ قۇش بىر قېتىم ئاۋاز چىقىرىدىكەن. كېمىدىكىلەر ئاۋازنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، يۈك - تاقلارنى تاشلاپ كېمىلىرىنى توختىتىپ مۇداپىئەلىنىشكە كىرىشىدىكەن. ھەرەم بىلەن مېنا چىگراسىدا بىر خىل قۇش بار بولۇپ، نورۇز كۈنى ئۇ قۇش كىشىلەر ئارىسىغا كىرسە، كىشىلەر بۇ يىل مەككىدە قەھەتچىلىك بولىدىكەن دەپ بىلىشىدۇ. بابىل ۋىلايىتىدىمۇ شۇنداق بولىدىكەن.

«ئاجايىبۇل - مەخلۇقات» دېگەن كىتابتا بايان قىلىنىشىچە، بىر خىل قۇش بار بولۇپ، ھەر يىلى ئاشۇرا كۈنىدە ھەزرىتى ئىمامى ھۈسەين - ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي - نىڭ مۇقەددەس قەبرىسىگە كېلىپ ئەتىگەندىن كەچكىچە يىغلايدىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن غايىب بولۇپ كېتىدىكەن. بىر يىلغىچە ھېچكىم ئۇنى كۆرمەيدىكەن.

تورلىغاي دېيىلىدىغان بىر خىل قۇش بار بولۇپ، ئەركەك چىشى بىر جۈپ تورلىغايدىن قايسىبىرى ئۆلۈپ كەتسە، ھايات قالغىنى ئۆلگىچە باشقا تورلىغاي بىلەن جۈپلەشمەيدىكەن. بەزى باياۋانلاردا خازىن دېيىلىدىغان بىر خىل قۇش بار بولۇپ، چوڭلۇقى پىلغا تەڭ كېلىدىكەن. بەزىدە دەريا بويلىرىدا يۈرۈپ ئادەم ۋە چوڭ - كىچىك ھايۋانلارنى ئوۋلايدىكەن. مىسىر باياۋىنىدا «باغىس» دېيىلىدىغان بىر خىل قۇش بار ئىكەن. ئۇنىڭ 30 قۇيرۇقى بار بولۇپ، يىلدا 30 باچكا چىقىرىپ چوڭ قىلىدىكەن. ئۇنىڭ ئىشى يۇشۇرۇنۇپ تۇرۇپ چوڭ - كىچىك ھايۋانلارنى ئوۋلاشكەن.

زەنگى ۋىلايىتىدە بىر خىل قۇش بار بولۇپ، كافۇر دەرىخى ئۈستىگە تۇخۇم قويىدىكەن. يىلان ئۇنىڭ تۇخۇمى ۋە بالىلىرىنى قەستلىمەكچى بولسا، بۇ قۇش كېلىپ تۇخۇمنى يىلاننىڭ كۆزىگە قاتتىق ئۇرىدىكەن. بۇنىڭ بىلەن يىلان كور بولىدىكەن، تۇخۇمى سۇنمايدىكەن. بالىسى تۇخۇمدىن چىققاندىن كېيىن، تۇخۇمنىڭ شاكىلىنى بالىسىنىڭ ئەتراپىدا قويۇپ قويىدىكەن. يىلان ئۇنى «تۇخۇم» دەپ بىلىپ قۇش بالىسىغا زەرەر يەتكۈزەلمەيدىكەن.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، تۆگىقۇش چىشى بىلەن جۈپلەشكەندە چىشى ئابى مەنىسىنى قوللىقىدىن ئالىدىكەن، تۇخۇم چىقارغاندا ئېغىزىدىن كەلتۈرىدىكەن.

نۇر تېغىدا ئۆزى كىچىك بىر خىل قۇش بار بولۇپ ئۆزى كىچىككەن، ئالتۇن - كۈمۈشكە ناھايىتى ھېرىسمەن ئىكەن. قانداق يەردە ئالتۇن - كۈمۈش بايقىسا دەرھال ئېلىپ قاچىدىكەن ۋە ئۇۋىسىغا ئېلىپ بېرىپ ئوت - خەسلەرنىڭ ئارىسىغا يۇشۇرۇپ قويىدىكەن. كۆپىنچە خەلقلەر ئۇنىڭ ئۇۋىسىنى ئاخشۇرۇپ ئالتۇن - كۈمۈش تېپىپ ئالىدىكەن.

بەربەر ۋىلايىتىدە ۋاپادار قۇش (باۋاڧا) دېيىلىدىغان كىچىك قۇشلار بار ئىكەن. خالايق ئۇلارنى ئۆيلىرىدە ساقلاپ بېقىشىدىكەن. بىرىنى قەپەستە ئېلىپ قېلىپ قالغىنىنى چۆلگە ھەيدىۋەتسە، ئۇلار دەشتى - چۆللەردە يۈرۈپ دان تېپىپ يەپ كەچتە ئىگىسىنىڭ ئۆيلىرىگە ئۇچۇپ كېتىدىكەن. شۇ سەۋەبتىن كىشىلەر ئۇنى ۋاپادار قۇش دەپ ئاتاشقانكەن.

«ئاجايىبۇد - دۇنيا» دېگەن كىتابتا يېزىلىشىچە، بۈركۈت بالىسىنى تۇخۇمدىن چىقارغاندىن كېيىن، بالىسىنى چۆلدە قويۇپ ئۆزى ئۇچۇپ كېتىدىكەن. فانۇس ئاتلىق بىر قۇش كېلىپ بۈركۈت بالىلىرىنى

تاكى چوڭۇپ ئۆزى ئۈچۈپ جېنىنى ساقلىغۇدەك بولغۇچە باقىدىكەن. تېخىمۇ ھەيران قالارلىقى شۇكى، فانۇس قۇش قېرىپ ئۇچالمايدىغان بولۇپ قالغاندا بۈركۈت بالىلىرى كېلىپ ئوۋ ئوۋلاپ ئۇنى تاكى ئۆلگەنگە قەدەر باقىدىكەن.

تۈركىستان ۋىلايىتىدە «ئەبۇ ھارۇن» دېيىلىدىغان بىر خىل قۇش بار بولۇپ، ناھايىتى چىرايلىق سايرايدىكەن. كېچىچە ئۇخلىماي تا كۈندۈز بولغۇچە ناھايىتى يېقىملىق سايرايدىكەن. نۇرغۇن خەلق ئۇنىڭ ئەتراپىغا يىغىلىشىپ خۇش ئاۋازىدىن ھۇزۇرلىنىپ ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئېيتىشىدىكەن.

بەربەر ۋىلايىتىدە بىر خىل قۇش بار بولۇپ، ئاشلىق قىممەت بولىدىغان يىلدا بىر خىل سايرايدىكەن. كىشىلەر ئۇنىڭ سايرىشىغا قاراپ بۇ يىل ئاشلىق قىممەت بولىدىكەن دەپ بىلىشىدىكەن. ئاشلىق ئەرزىن بولىدىغان يىلدا يەنە بىر خىل سايرايدىكەن. بۇنىڭدىن كىشىلەر بۇ يىل ئاشلىق ئەرزىن بولىدىكەن دەپ بىلىدىكەن.

چىنىماچىن ۋە ھىندى ئاراللىرىدا رۇخ دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل قۇش بار ئىكەن. بۇ قۇش ناھايىتى چوڭ بولۇپ، چاڭگىلىدا بىر پىلنى كۆتۈرۈپ ھاۋادا ئۇچۇپ يۈرىدىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، چىنىماچىن ئاراللىرىنىڭ بىرىدە مەزكۇر قۇش دەريادىن بىر كېمىنى ئېلىپ تاشلىغانىكەن. كېمە ئەھلى كېمىدىن تۆكۈلۈپ تىرىپىرەك بولۇشۇپ كەتكەن. شۇ ھالەتتە ئۇلار بىر دانە نۇرلۇق گۈمبەزنى كۆرۈشكەن. يۈگۈرۈپ بېرىشسا، مەزكۇر قۇشنىڭ تۇخۇمى ئىكەن. ئۇنىڭ ئۈزۈنلۈقى بىلەن كەڭلىكى 100 گەزىدىن ئارتۇق كېلىدىكەن. ئۇلار تاش بىلەن كۈچەپ ئۇرۇپ تۇخۇمنى سۇندۇرغان. ئۇلار كېمىگە چىقىپ تۇرۇشىغا مەزكۇر قۇش ھاۋادا بالايىئەزىمدەك پەيدا بولغان ۋە چاڭگىلىدا بىر تاغنى كۆتۈرۈپ كېمە ئەھلى ئۈستىگە تاشلاش ئۈچۈن كېمە ئۈستىگە كېلىپ تۇرغان. كېمە ئەھلى تۇيۇقسىز كەلگەن بۇ بالانى كۆرۈپ ھەممىسى دۇئا - تىلاۋەت قىلىشقان. خۇدايىتائالا ئۇلارنىڭ دۇئاسىنى ئىجابەت قىلىپ شامالغا ئەمر قىلغان. شامال دەرھال كېمىنى يەنە بىر تەرەپكە ئېلىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن قۇش چاڭگىلىدىكى تاشنى كېمە ئەھلى تۇرغان ئورۇنغا تاشلىغان. تاغ پارچىسى دەرياغا چۈشۈپ كېمە ئەھلى ساق قالغان. ئۇلار دېڭىزدا بىر ئاي يول يۈرگەن بولسىمۇ تاغ پارچىسىنى دېڭىزغا تاشلاشتىن ھاسىل بولغان دولقۇن تۈگىگەن نۇقتىغا يېتىپ بارالمىغان.

بەزى كىتابلاردا بايان قىلىنىشىچە، ھىندى ئاراللىرىدا قەقنۇس دەپ ئاتىلىدىغان بىر تۈرلۈك قۇش بار بولۇپ، مىڭ يىل ئۆمۈر كۆرىدىكەن. مىڭ يىلدىن كېيىن، چۆلگە ئوتۇن توپلاپ ئۆتكەن ئۆمرىگە كۆپ ھەسرەت - نادامەت چېكىپ يىغلايدىكەن. چۆلدىكى قۇشلار ئۇنىڭ نالە - زارىدىن پەرۋانىدەك توپلىنىدىكەن. شۇ چاغدا ھېلىقى قۇش قاناتلىرىنى كۈچلۈك تەرزىدە بىرىنى بىرىگە ئۇرىدىكەن. بۇ چاغدا قاناتلىرى ئارىسىدىن بىر پارچە ئوت چىقىپ ئوتۇن ئۈستىگە چۈشۈپ قەقنۇس ئوتۇن بىلەن بىرگە كۆيۈپ كۈل بولىدىكەن. كۈلدىن بىر دانە تۇخۇم ھاسىل بولىدىكەن، مەلۇم مۇددەتتىن كېيىن، تۇخۇمدىن قەقنۇس بالىسى چىقىپ ھاۋادا پەرۋاز قىلىدىكەن. ئۇمۇ ئۆمرىنى دەسلەپكى قەقنۇستەك ئۆتكۈزىدىكەن.

«تارىخى پەرغانە» دېگەن كىتابتىن نەقىل قىلىنىشىچە، «زەئىدىيە مۇتەررەدە» دېيىلىدىغان بىر خىل قۇش بار بولۇپ، ئادەمگە ئوخشاش ساقال - بۇرۇتى بار ئىكەن، يۈزى ئادەمنىڭ يۈزىگە ئوخشايدىكەن. ئۆزى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، قاناتلىرى ھەر خىل رەڭلەر بىلەن رەڭلەنگەنىكەن. ئۇ ئەنقا دەپمۇ ئاتىلىدىكەن.

ئەزالىرى كۆپ قۇشلارغا ئوخشايدىكەن. ئەزىز بىللاھ بىننى مۇئىز ئەسمە ئىلى دېگەن كىشى ئۇنى يانلىرىغا كەلتۈرگەنىكەن.

ئاجايىپ - غارايىپ دەرەخلەرنىڭ بايانى

شام شەھىرىگە يېقىن بىر باياۋاندا تۇدرى دەرەخىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بىر چوڭ دەرەخ بار بولۇپ، كېچە بولغاندا يوپۇرماقلىرى ۋە شاخلىرىدىن خۇددى چىراغقا ئوخشاش نۇر يېنىپ خەلققە يورۇقلۇق بېرىدىكەن. قاراڭغۇ كېچىلەردە يورۇقلۇقى كۈچىيىدىكەن. كىشى ئۇ دەرەخنىڭ يوپۇرماقلىرىنى تۇتسا قولىنى كۆيدۈرمەيدىكەن. يوپۇرمىقى دەرەختىن ئاجرىتىلسا يورۇقلۇق بەرمەيدىكەن.

تەبەرىستاندا بىر خىل ياغاچ بار بولۇپ، تەبەرىي تىلىدا «مەمزەر» دېيىلىدىكەن. قاراڭغۇ كېچىلەردە ئوت يېقىلسا چىراغدەك يورۇقلۇق بېرىدىكەن.

ھىندىستاندا بىر خىل گىياھ بار بولۇپ، ئادەم قولىنى ئۇنىڭغا يېقىن كەلتۈرسە ئادەمدىن قېچىپ يەرگە چاپلىشىۋالىدىكەن. بىراۋ قولىنى ئاستىدىن يېقىن كەلتۈرسە ئۈستىگە قاچىدىكەن. ھىندى ھۆكۈملىرى ئۇنى «ئادەمدىن قاچقۇچى گىياھ» دەپ ئاتىشىدىكەن.

ھىندىستاندا بىر خىل دەرەخ بار بولۇپ، ئۈستىگە تۇتى قۇشلار ئۇۋا سالىدىكەن. كىشىلەر ئۇنى كېسىش ئۈچۈن تىغ سالىسا قان ئاقىدىكەن.

ھىندىستاندا بىر خىل دەرەخ بار بولۇپ، كىشى ئۇنىڭ بەرگىنى ئۈزسە بۇرنىدىن قان ئاقىدىكەن. ياغىچىنى ئوتقا سالىسا ئوت كۆيمەيدىكەن.

ھىندى شەھەرلىرىدە بىر خىل دەرەخ بار بولۇپ، «ئەنارى ئەۋاكەش» دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇنىڭ مەشرىق تەرەپتىكى مېۋىسى ناھايىتى تاتلىق ۋە لەززەتلىك، مەغرب تەرەپتىكى مېۋىلىرى ناھايىتى ئاچچىق بولىدىكەن.

مىسىر چېگراسىدا بىر خىل ئۆسۈملۈك بار بولۇپ، چىراغقا سېلىنسا پىلىككە ئوخشاش كۆيۈپ يورۇقلۇق بېرىدىكەن. شامغا ئوخشاش كۆيىدىكەن.

ھەزرىمەۋت ۋىلايىتىدە كىشىلەر يەردىن چاقچۇق قاقچىلارنى تاپقان بولۇپ، ئىچىدە بۇغداي باشاقلىرى بار ئىكەن، ھەر بىر باشاق بىر جىڭ كېلىدىكەن. باشاقنىڭ ھەر بىر دېنى تۇخۇمدەك چوڭلۇقتا ئىكەن.

سەرەندىپ شەھىرىدە بىر خىل بۇغداي بار بولۇپ، ھەر بىر غىلاپتا ئىككىدىن دان بار ئىكەن. بىلادىمىن دېگەن شەھەردە بىر دەرەخ بار بولۇپ، قۇربانلىق ئېيىدىن باشلىنىپ تۆت ئاي ئۇنىڭدىن سۇ ئاقىدىكەن، باياۋانلار، كۆللەر ئۇنىڭ سۈيى بىلەن توشىدىكەن، تۆت ئاي ئۆتۈپ كەتسە، بۇ سۇ توختاپ قالىدىكەن.

مىسىر شەھىرىدە قوغۇن ناھايىتى چوڭ ۋە تاتلىق بولىدىكەن. ھەرقانداق كۈچلۈك تۆگىمۇ ئىككى قوغۇننى كۆتۈرەلمەيدىكەن.

ئىستېخىر دېگەن شەھەردە بىر خىل ئالما بار بولۇپ، چوڭ تۆگىنىڭ لوكسىدەك چوڭلۇقتا بولىدىكەن.

ناسرە دېگەن شەھەردە بىر خىل تۈرۈنچى (جۈزە) دەرەخى بار بولۇپ، مېۋىسى ئايال كىشىنىڭ

مۇغۇل دىيارىدا «نەجۋا» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل دەرەخ بار بولۇپ، ناھايىتى چوڭ ئىكەن. 700 دىن ئارتۇقراق شېخى بار ئىكەن. ھەر بىر شېخى گۈلگە ئوخشايدىكەن. دەرەخ ئاستىغا ئوت قالانسا، دەرھال يامغۇر ياغدىكەن.

ھىندىستاندا بىر خىل دەرەخ بار بولۇپ، مېۋىسى ئادەمدەك ھەرىكەت قىلىدىكەن، ئەمما سۆزلىيەلمەيدىكەن. يوپۇرمىقىدىن «ۋاق» دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن «دەرەختى ۋاق» دېيىلىدىكەن.

غور شەھىرىدە بىر خىل دەرەخ بار بولۇپ، ھەر يىلقى مېۋىسى چايان ۋە باشقا چاققۇچى ھاشارلارغا ئوخشايدىكەن. تۇتسا، قولى چاياندەك چاقىدىكەن.

ئەندەلۇس پادىشاھىنىڭ بىر بېغى بار بولۇپ، ئىچىدە تۈرلۈك دەرەخلەر بار ئىكەن. مېۋىلىرىنىڭ بەزىسى ئەر كىشىنىڭ سۈرىتىگە، بەزىلىرى ئايال كىشىنىڭ سۈرىتىگە ئوخشايدىكەن. ھەيزدىن ئايرىلغان قېرى ئايال ياكى قېرى ئەر كىشى بولسۇن ئۇنىڭ مېۋىسىدىن يېسە، دەرھال ياشلىق ھالىتىگە قايتىپ يىگىت بولىدىكەن، يۈزلىرى ياشلىق ۋاقتىدىكىدەك جۇلالىق، بەدىنى كۈچلۈك بولىدىكەن.

ئالەمدىكى ئاجايىپ - غارايىپ دەريالار ۋە ئۇلاردىكى چوڭ ھايۋاناتلارنىڭ بايانى

چىن دەرياسى «بەھرى ھىركەند» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ، چوڭقۇرلۇقىنى خۇدادىن ئۆزگە ھېچ كىشى بىلمەيدىكەن. ئېيتىلىشىچە، بىر كۈنى ھەزرىتى خىزىر ئەلەيھىسسالام مەزكۇر دەريانىڭ تېگىنى كۆرمەكچى بولۇپ دەرياغا چۈشكەن. شۇ ئەسنادا، ئۇ بىر پەرىشتىنى كۆرگەنكى، ئۇ: «ئەي خىزىر، قاياققا بارىسىز؟» دەپ سورىغان. خىزىر ئەلەيھىسسالام: «بۇ دەريانىڭ چوڭقۇرلۇقىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن چۈشتۈم» دېگەن. پەرىشتە جاۋابەن: «ھەزرىتى نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇپانلىرىدا بۇ دەرياغا بىر تاغ چۆكۈپ كەتكەندى. ئۇ ھازىرغىچە چۆكۈۋاتقان بولسىمۇ تېخى دەريا تېگىنىڭ ئۈچتىن بىرىگىمۇ چۈشۈپ بولالمىدى. ھالبۇكى، مەزكۇر تاغنىڭ چۆككىنىگە تۆت مىڭ يىل بولدى» دېگەن. خىزىر ئەلەيھىسسالام پەرىشتىنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ دەرياغا چۈشۈشتىن يانغان.

يەنە نەقىل قىلىنىشىچە، بىر كۈنى بىر غەۋۋاس دەرياغا چۈشۈپ بىرەر نەرسە تېپىپ چىققاچى بولۇپ دەرياغا چۈشۈپتۇ. سۇنىڭ تېگىگە چۈشۈپ سۇ ئادىمىدىن بىرنى تۇتۇپ چىقىپتۇ. شەھەردىكى بارلىق خەلق ئۇنى كۆرگىلى توپلىشىپتۇ. ئەمما، بۇ سۇ ئادىمىنىڭ قىلغان سۆزىنى ھېچكىم چۈشەنەلمەپتۇ. كىشىلەر مەسلىھەتلىشىپ: «ئۇنى ئۆيلەپ قويساق، ئۇنىڭدىن بىر بالا تۇغۇلسا، ئۇ دادىسىنىڭ قىلغان سۆزلىرىنى چۈشەنگەندىن كېيىن، بىزگە بايان قىلىپ بەرسە، دادىسىنىڭ نېمە دېگەنلىكىنى بىلگىلى بولاتتى» دېگەن قارارغا كېلىشىپتۇ ۋە ئۇنى ئۆيلەپ قويۇپتۇ. نەچچە زاماندىن كېيىن، ئۇنىڭ خوتۇنى تۇغۇپتۇ. بالىسىمۇ چوڭ بوپتۇ. شۇ چاغدا، كىشىلەر بالىسىنى دادىسىدىن ئايرىپ: «داداڭ نېمە دەيدۇ؟» دەپ سوراپتۇ. بالىسى دادىسىنىڭ دېگەنلىرىنى خالايتتى چۈشەندۈرۈپ: «دادام: «بىز سۇ خەلقىنىڭ قۇيرۇقىمىز ئارقىمىزدا ئىدى، بۇ خەلقنىڭ قۇيرۇقى يۈزىدە ئىكەن، ئەمما

باشقا ئەزالىرىمىز ئوخشاشكەن، دەيدۇ» دەپتۇ. بالا يەنە ئىتنى كۆرسىتىپ: «ئۇنىڭ يەنە بىر سۆزى شۇكى، ئۇ: «چوڭ نەرسىنىڭ قۇيرۇقى ئاز، كىچىك نەرسىنىڭ قۇيرۇقى كۆپ، ئۇزۇن ھەم كۈچلۈكرەك ئىكەن دەيدۇ» دەپتۇ. بالا يەنە تۈزنى كۆرسىتىپ: «ئۇ: «بىز سۇ خەلقى ئارىسىدا ئەزىز، قىممەتلىك نەرسە بۇ يەردە خار، ئېتىبارسىز ئىكەن. سۇ خەلقى ئىچىدە ھۇشۇق چوڭلۇقىدىكى تۈزنى مۇشتۇمچە ئالتۇنغا ئالىدۇ. ئۇ يەردە لەئىل - جاۋاھىراتلار ۋە مەرۋايىتلارنى بۇ يەرنىڭ سايلىرىدىكى تاشچىلىك كۆرىمىز، ئەمما بۇ يەردە بەكمۇ ئېتىبارلىق ئىكەن، دەيدۇ» دەپتۇ. بالا يەنە ئەرلەرنىڭ ساقلىنى كۆرسىتىپ: «بۇ يەردىكى خەلقنىڭ قۇيرۇقى يۈزىدە ئىكەن» دەپتۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، نىل دەرياسىدا تىمساھ بەزىدە «نەھەڭ» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ھايۋان بار بولۇپ، ئۇنىڭغا ھېچقانداق تىخ كار قىلمايدىكەن. داۋاملىق يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپ ئوۋ ئوۋلايدىكەن. بىرەر نەرسىنى ئوۋلاپ يېگەندىن كېيىن، گۆشى چىشىنىڭ تۈۋىدە تۇرۇپ قالسا، ئۇ يەر قۇرتلايدىكەن. بۇ چاغدا تىمساھ بىئارام بولۇپ، دەريانىڭ لېۋىگە كېلىپ ئېغىزىنى ئېچىپ تۇرسا، قۇدرىتى ئىلاھى بىلەن ئۇچار قۇش كېلىپ تىمساھنىڭ ئېغىزىغا كىرىشى بىلەن قۇرتلار تىمساھنىڭ چىشىدىن چۈشۈپ كېتىدىكەن. شۇ ئەسنادا، تىمساھ ئېغىزىنى يۇمسا، كىرگەن قۇشلارنىڭ ئۈستىخانلىرى خۇددى يىڭنىگە ئوخشاش تىمساھنىڭ تامىقىغا سانجىلىپ بىر ئۇچى چوققىسىدىن، يەنە بىر ئۇچى ئېڭىكىدىن چىقىدىكەن. بۇنىڭ بىلەن تىمساھ ئېغىزىنى ئاچالمايدىكەن. ئەمما، ئىچىگە كىرگەن قۇش ساق - سالامەت ئۇچۇپ چىقىپ كېتىدىكەن.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بەزى دەريالاردا ئۇزۇنلۇقى 120 گەز، كەڭلىكى 12 غۇلاچ كېلىدىغان بېلىقلار بار ئىكەن.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، سۇ ئېتى لايدا ئىرغاڭلاپ لاي بەدىنى بىلەن بېلىقنىڭ ئۆتەر يولىغا كېلىپ تۇرىدىكەن، بۇ چاغدا (غايەت زور) بېلىق دەرياغا بويىغا كېلىپ ئېغىزىنى ئېچىپ تۇرىدىكەن. قۇشلار كېلىپ بېلىقنىڭ ئېغىزىنى تازىلىغىلى تۇرغاندا سۇ ئېتى ئېچىپ تۇرغان بېلىقنىڭ قارىغا كىرىپ بېلىقنى پارە - پارە قىلىپ يەپ تويغاندىن كېيىن، دەرياغا كىرىپ كېتىدىكەن. ئۇ تىمساھنىمۇ شۇنداق ھالاك قىلىدىكەن.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بەزى دېڭىزلاردا سۇر دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل بېلىقلار بار بولۇپ، ئادىمىزاتقا دوستلۇق ئىپادىلەيدىكەن. كېمىچىلەر دەريادا كېمە ھەيدىسە، بۇ بېلىقلار كېمىچىلەرگە ھەمراھ بولىدىكەن. سۇ ھايۋانلىرى كېمىچىلەرنى قەستلىسە، ئۇلارنى دەرھال يۈتىدىكەن. كېمە دەرياغا غەرق بولۇپ كەتسە، كېمىگە چۈشكەنلەر ھەرقانچە كۆپ بولسىمۇ ئۈستىگە ئېلىپ دەريا قىرغىقىغا چىقىرىپ قويدىكەن.

«ئەجايىبۇل - مەخلۇقات» دېگەن كىتابتا ئېيتىلىشىچە، دەريادىكى ھايۋانلارنىڭ بەزىلىرى ناھايىتى چوڭ ئىكەن. مەسىلەن، ئۇنىڭدا بىر خىل ھايۋان بار بولۇپ، چوڭ ھايۋانلار ئۆلۈپ قالسا ئۆلۈكىنى دەريا قىرغىقىغا تاشلايدىكەن. بۇ ھايۋاننىڭ ئۇزۇنلۇقى بىلەن كەڭلىكى ئىككى پەرسەڭ كېلىدىكەن. رەڭگى يولۋاسنىڭ رەڭگىگە ئوخشايدىكەن. ئىككى قانتى بېلىقنىڭ قانتىغا، قۇلاقلىرى پىلىنىڭ قۇلىقىغا ئوخشايدىكەن. بېشىدا ئىككى مۇڭگۈزى بار بولۇپ، ئىككى كۆزى قەسىر ۋە راۋاققا ئوخشايدىكەن. گەردىنىدە ئالتە دانە يىلان بار بولۇپ، ھەربىر يىلاننىڭ چوڭلۇقى بىر مۇنارچىلىك كېلىدىكەن. بۇ

ھايۋاننىڭ ئىسمى «تەنن» دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇ دەرياغا كىرسە، دەريا مەۋج ئۈرۈپ تەۋرەيدىكەن. «ئەجائىبۇل - مەخلۇقات» دېگەن كىتابتا ئېيتىلىشىچە، بىر كۈنى بابۇل ئەبۇاب دېگەن يەرنىڭ پادىشاھى دەريا شىكارغا چىقىپ ناھايىتى چوڭ بىر بېلىق تۇتقان. ئۇنىڭ قورسىقىدىن بىر ساھىبجامال كېنىزەك چىققان. ئۇنىڭ كۆڭلىكى تىزدا ئىكەن. ئۇ ئىككى قولى بىلەن بېشىغا ئۈرۈپ كۆپ يىغلىغان. بىر سائەتتىن كېيىن ئۆلۈپ قالغان. «تارىخى مەغرىب» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى بۇ رىۋايەتنى تەستىقلىغان.

ئاجايىپ - غارايىپ ئېقىنلارنىڭ بايانى

تەبەرىيە دېگەن شەھەردە بىر ئېقىن بار بولۇپ، ناھايىتى چوڭ ئىكەن. سۈيىنىڭ يېرىمى ناھايىتى سوغۇق بولۇپ، مۇز توڭلاپ تۇرىدىكەن، يېرىمى ناھايىتى قىزىق بولۇپ، خام گۆش سالسىمۇ پىشىدىكەن. بۇ ئىككى خىل سۇ بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كەتمەيدىكەن. شەھەر ئەتراپىدىن يىراققا ئېلىپ بېرىلسا، سوۋۇپ قالىدىكەن.

«تۆھفەتۇل - غەرايىپ» دېگەن كىتابتا ئېيتىلىشىچە، مەكران دېگەن يەردە بىر ئېقىن بار بولۇپ، ئۈستىگە كۆۋرۈك سېلىنغانىكەن. قانداق ئادەم بۇ كۆۋرۈكتىن ئۆتسە، كۆڭلى ئاينىپ قەي قىلىدىكەن. بەسرە بىلەن ئەھۋاز شەھىرىنىڭ ئارىلىقىدا بىر ئېقىن بار بولۇپ، ناھايىتى چوڭ ئىكەن. ئۇ يەردە ناھايىتى ئېگىز مۇنار بار بولۇپ، ئېرىقنىڭ سۈيى توختاپ قالسا، مۇنارنىڭ ئۈستىدىن دۇمباق، نەينىڭ ئاۋازىدەك ئاۋازلار چىقىپ سۇ يەنە ئاقىدىكەن. بۇنىڭ ھېكمىتىنى ھېچ كىشى بىلمەيدىكەن.

«تۆھفەتۇل - غەرايىپ» دېگەن كىتابتا ئېيتىلىشىچە، تەبەرىيە شەھىرىدە بىر ئېقىن بار ئىكەن، ئۇنىڭ بويىدا لوقمان ھېكمىتىنىڭ مۇبارەك قەبرىسى بار بولۇپ، ھەرقانداق ئادەم ئۇنى 40 كۈن ئۇدا زىيارەت قىلسا، ماھىر تېۋىپ بولىدىكەن. ئەزەربەيجاننىڭ كەنتىدە بىر ئېقىن بار بولۇپ، ھەرقانداق ئادەم ئۇنى پىيادە كەچكەندىن كېيىن، پۇتىنى تۇغىدىغان ئايالنىڭ قورسىقىغا قويسا، ئايال دەرھال تۇغىدىكەن.

ھەمدە ئۇنىڭ فەرھاد دېگەن يېرىدە بىر ئېقىن بار بولۇپ، كەڭلىكى 20 گەز، چوڭقۇرلۇقى سەككىز گەز كېلىدىكەن. قانداق ئادەم زىرائىتىنى زىيادە سۇغارماقچى بولسا، ئارتۇق سۇ يەرگە سىڭىپ كېتىپ ئۇ يەردىن تۆت پەرسەڭ يىراقلىقتىكى يەر ئۈستىدە پەيدا بولىدىكەن.

ئاجايىپ - غارايىپ قۇدۇقلارنىڭ بايانى

راھى جاھان ۋىلايىتىدە بىر قۇدۇق بار ئىكەن. ناھايىتى چوڭقۇر بولۇپ، ئىچىگە ئارغامچىلار تاشلىنىپ سىناق قىلىنغان بولسىمۇ تېگى بىلىنمىگەن. ئۇنىڭدىن داۋاملىق لىپمۇلىق سۇ ئېقىپ چىقىپ زىرائەتلەر سۇغىرىلىپ، تۈگمەنلەر ماڭدۇرۇلىدىكەن.

«تۆھفەتۇل - مەشارىق» دېگەن كىتابتا بايان قىلىنىشىچە، ئىراق تاغلىرىنىڭ بىرىدە بىر قۇدۇق بار بولۇپ، چوڭقۇرلۇقىنى ھېچ كىشى بىلمەيدىكەن. شەھەر خەلقى قۇدۇق ئەتراپىغا يىغىلىشىپ داپ، غىجەكلەرنى چېلىشىپ نەغمە قىلىشسا، قۇدۇق تېگىدىن ناھايىتى يېقىملىق كۈيلەر ئاڭلىنىدىكەن، ئۇنىڭ يېقىملىقلىقىدىن كىشىلەر مەستى - مۇستەغرىق بولۇشىدىكەن. ئەمما، بۇ كۈيلەرنىڭ ماھىيىتى مەلۇم

بولمايدىكەن. ھەمدە ئادەتتە، قەدىمكى ۋاقىتلاردا، پادىشاھ پادىشاھى ۋە پادىشاھىنىڭ تېگىنى بىلىش ئارزۇسىدا ھەمدە ئادەتتە قاراشلىق بارلىق ئۆيلەردىن ياغاچ، تاش، كېسەك ۋە باشقا بارلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى يىغىپ قۇدۇققا تاشلىغان، ئەمما تېگى پەقەتلا بىلىنمىگەن. بىر يىلدىن كېيىن، قىتان ۋىلايىتىدىن بىر مۇنچە كارۋان ھەمدە ئادەتتە كەلگەن، پادىشاھ ئۇلارغا قارىسا رەڭگىرۈيلىرى خۇددى زەپەردەك سېرىق ئىكەن. پادىشاھ ھەيران بولۇپ، ئۇلاردىن سەۋەبىنى سورىغان، ئۇلار: «دىيارىمىزدا ئاجايىپ بىر ئىش بولدى، سۈيىمىزگە ئۇزاق ۋاقىتتىن بۇيان سامان ئارىلىشىپ كېلىدىغان بولۇپ قالدى، بىز شۇ سۇدىن ئىچمىز، شۇ سەۋەبتىن رەڭگىمىز مۇشۇنداق سارغىيىپ قالدى، بۇنىڭ سەۋەبىنى ھېچ كىشى بىلمەيدى» دېگەن. پادىشاھ شۇ چاغدا: «ھەمدە ئادەتتە ھېلىقى قۇدۇقنىڭ تېگىدىكى سۇ قىتان ۋىلايىتىگە بارىدىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىغان.

ئاجايىپ - غارايىپ ئاراللارنىڭ بايانى

بىر ئارال بار بولۇپ، ئۇنىڭدا پەقەت ئەر كىشى يوق ئىكەن. ئۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئاياللار ئىكەن. بۇ ئارالدا بىر خىل دەرەخ بار بولۇپ، ئاياللار مېۋىسىدىن يېسە ھامىلىدار بولىدىكەن. بۇ يەردىكى ئاياللارنىڭ ھەممىسى دائىم قىز تۇغىدىكەن.

سەتايىل ئارىلى دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئارال بار بولۇپ، ئادەملىرى سۆزلىيەلمەيدىكەن. بۇ ئارالدىن ئاق قەلەمفۇر چىقىدىغان بولۇپ، يېگەن ئادەمنىڭ چاچ - ساقىلىنى ئاقارتماسلىق ۋە قېرىتماسلىقتەك خاسىيىتى بار ئىكەن. سودىگەرلەر بۇ يەردىكى كىشىلەر بىلەن كۆرۈشمەي تۇرۇپ سودا قىلىشىدىكەن. يەنى سودا قىلىشنىڭ ئۈسۈلى شۇكى، سودىگەرلەر ماللىرىنى دەريا لېۋىگە ئېلىپ كېلىپ قويۇپ كېتىدىكەن ۋە مەلۇم مۇددەتتىن كېيىن قايتىپ كېلىدىكەن. ئەگەر ئاراننىڭ ئادەملىرى سودىگەرلەرنىڭ مۇددىئاسىدىكىدەك مىقداردا قەلەمفۇر قويۇپ قويغان بولسا، تېخى ياخشى؛ ئەگەر قويۇپ قويغان قەلەمفۇرلىرى ئاز بولسا، سودىگەرلەر رازى بولمىسا، قەلەمفۇرنى ئالماي قايتىپ كېتىشىدىكەن. بۇ چاغدا ئاراننىڭ ئادەملىرى سودىگەرلەر رازى بولغۇدەك قەلەمفۇرنى قوشۇپ قويۇپ قايتىدىكەن.

بىر ئارال بار بولۇپ، خەلقىنىڭ ھەممىسى گەرچە ئادەملەرگە ئوخشىسىمۇ، ئەمما قاناتلىرى بار ئىكەن، قاناتلىرى بىلەن ئۇچۇپ يۈرىدىكەن. ئۇلارنىڭ باشلىرى ئاتنىڭ بېشىغا، بۇرۇنلىرى پىلىنىڭ خارتۇمىغا ئوخشايدىكەن.

شۇ ئەتراپتا يەنە بىر ئارال بار بولۇپ، ئاھالىسىنىڭ ھەممىسى ئاياللار ئىكەن، ئۇلار ھاۋا ۋە شامالدىن ھامىلىدار بولىدىكەن.

ھەرخىل ئاجايىپ - غارايىپلارنىڭ بايانى

ئەمما كۆپ ئاجايىباتلار مەخپىيەتتۇر. چىن شەھىرىدە بىر تۈگمەن بار بولۇپ، تۆۋەنكى تېشى چۆرگىلەيدىكەن، ئۈستىدىكى تېشى جىم تۇرىدىكەن. ئۇنىڭ ئۇنى بىلەن كېپىكى ئايرىلىپ چىقىدىكەن، يەنى تاسقا شاقا ھاجەت چۈشمەيدىكەن. مىسىر چېگراسىدا بىر بۇتخانا بار بولۇپ، ئىچىگە پانۇسلار ئېسىقلىق ئىكەن. ئۇلارنىڭ بىرىنىڭ

ئۈستىگە ئالتۇن خوراز قويۇلغان بولۇپ، تۇمشۇقىغا پىلتە ئۆتكۈزۈكلۈك، قورسقىغا لىق ياغ قاچىلاغلىق ئىكەن. پانۇسلارنىڭ بىرەرسى ئۆچۈپ قالسا، ئالتۇن خوراز تۆۋەنلەپ پانۇسنى يورۇتۇپ بولغاندىن كېيىن يەنە بېشىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ تۇرىدىكەن. ئۇنىڭ ھېكمىتى مەلۇم ئەمەس. ئەگەر ئالتۇن خورازنىڭ پىلتەسىنى يەمەن ۋىلايىتىدە ئاتلىق كىشىنىڭ سۈرىتىدە بىر ھەيكەل بار بولۇپ، ھەر يىلى رەجەب، رامزان، زۇلقەئدە، زۇلھەججە ئايلىرى كىرسە ئۇنىڭدىن تاتلىق سۇلار ئېقىپ چىقىپ يەمەن خەلقىنىڭ كۆللىرىنى توشقۇزىدىكەن، بۇ سۇلار يەنە بىر يىلغىچە يېتىدىكەن.

ھەزمۇت مەۋەت شەھىرى بىلەن ئۇممان دېڭىزى ئارىلىقىدا بىر دەريا بار بولۇپ، سودىگەرلەر ئۇ يەرگە كەلسە پالانىنىڭ ئوغلى، پۇستاننىڭ مېلى ئۈنچە پۇلغا سېتىلىدۇ، مۇنچە پۇل كېلىدۇ دەپ باھا بېكىتكەن ئاۋاز ئاڭلىنىدىكەن. ئۇممان شەھىرىگە كىرسە شۇ باھادىن بىر تەڭگە كەم ياكى زىيادە بولمايدىكەن.

ھىندى شەھىرىدە بىر كەنت بار بولۇپ، ئۇنىڭدا مىستىن ياسالغان بىر تۆۋرۈك بار ئىكەن. ئۈستىدە مىستىن ياسالغان بىر قۇش، ئالدىدا بىر بۇلاق بار ئىكەن. ئاشۇرا كۈنى بولغاندا بۇ قۇش خۇدايىتائالانىڭ ئەمر - پەرمانى بىلەن قاناتلىرىنى ئېچىپ تۇمشۇقىنى بۇلاققا تەگكۈزۈپ سۇ ئىچىدىكەن. بۇ چاغدا تۆۋرۈكتىن بىر يىل يەتكۈدەك سۇ ئېقىپ چىقىدىكەن.

ھىندىستان شەھىرىدە بىر جاي بار بولۇپ، ئۇنىڭدا بىر خىل قويلار بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئالتە قۇيرۇقى بار بولۇپ، بىرى كەينىدە، بىرى كۆكرىكىدە، ئىككىسى مۈرىسىدە، ئىككىسى يوتىسىدا ئىكەن. بەزى يەرلەردە بىر خىل يىلانلار بار بولۇپ، بىراۋنى چاقسا، چىقىلغۇچى ھەرىكەت قىلالماي، ئەقلىدىن ئادىشىدىكەن. ئۇ كىشىنى تاختىغا باغلاپ سۇغا تاشلىسا سۇ ئۇنى شىپاخانىغا ئېلىپ بارىدىكەن، شىپاخانىدا داۋالىنىپ ساقىيىدىكەن. نەچچە مۇددەتتىن كېيىن ئەزالىرى ساق ھالەتتە ۋەتىنىگە قايتىپ كېلىدىكەن.

يەنە مەزكۇر زېمىندا قىزىل ئالتۇن پارچىلىرى ئارىلاشقان بىر خىل قۇم بار ئىكەن. ئۇ يەردىكى چۈمۈلىلەر ئىتتەك چوڭلۇقتا بولۇپ، قۇياش چىقىپ ھاۋا قىزىغاندا بۇ چۈمۈلىلەر ئۇۋىلىرىغا كىرىپ كېتىدىكەن. شۇ چاغدا خالايق كېلىپ مەزكۇر چۆلىنىڭ قۇملىرىدىن ئالدىراش ئېلىشىدىكەن.

شۇئە دېگەن جاينىڭ دەريا قىرغىقىدا ھەزرىتى مۇسا ئەلەيھىسسالام بىلەن ھەزرىتى يۇشەئ ئەلەيھىسسالام بىر بېلىقنى كاۋاپ قىلىپ يېرىمىنى يەپ، يېرىمىنى قالدۇرۇپ كېتىشكەن. قالغان يېرىمى تىرىلىپ دەرياغا چۈشكەن. ھازىر بۇ بېلىقنىڭ نەسلى ناھايىتى تولىدۇر. ھازىرغىچە ئۇلارنىڭ ئەزالىرىنىڭ يېرىمى باردۇر. بۇ بېلىقلارنىڭ ئۈزۈنلۈكى بىر گەزدىن ئارتۇقراق.

مىسىردا بىر قەدىمىي شەھەر بار بولۇپ، نىل دەرياسىنىڭ مەشرىقى تەرىپىگە جايلاشقان. بۇ شەھەر خەلقىنىڭ يامان قىلمىشلىرىنىڭ شۇملۇقىدىن خۇدايىتائالا ئۇلارنى تاشقا ئايلاندۇرۇۋەتكەن بولۇپ، ھازىرمۇ تاش ھالىتىدە ئىكەن. ئۇ يەرگە ھازىرمۇ بارغىلى ھەم كۆرگىلى بولىدىكەن. ئاياللىرى ئەزىزلىرى بىلەن ئۇخلاپ ياتقان، قاسساپلار پىچاقلىرى بىلەن گۆش كېسىۋاتقان، كىچىك بالىلار بۆشۈكلىرىدە يېتىۋاتقان ھالەتتە قېتىپ قالغانىكەن. ھەتتا تونۇردىكى نانلارغىچە تاشقا ئۆزگەرگەنىكەن.

ناسىرە دېگەن كەنتتە بىر مەسچىت بار بولۇپ، كىمكى ئىچىگە كىرىپ يالغان قەسەم ئىچسە، بىرەر ئەزاسى دەرھال قۇرۇپ قالىدىكەن.

«تۆھفەتۇل - غەرايب» دېگەن كىتابتا ئېيتىلىشىچە، نەسۋى دېيىلىدىغان بىر جايدا بىر تۈگمەن بار بولۇپ، ئىگىسى: «ھەزرىتى يۈنۈس ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەقىقى - ھۆرمىتى بىلەن توختىغىن» دېسە توختايدىكەن. «يۈنۈس ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەقىقى - ھۆرمىتى بىلەن چۆرگەلگىن» دېسە چۆرگىلەيدىكەن. مەلۇم جايدا بىر تىلىسمات ئۆي بار بولۇپ، مۇساپىرلار ئۇ يەردە ئۇخلاسا، كەلگۈسىدىكى ھەممە ئىشلارنى چۈشىدە كۆرىدىكەن.

«جامىئۇل - ھېكايە» ناملىق كىتابتا كەلتۈرۈلۈشىچە، لەنتى نەمرۇدنىڭ دەۋرىدە ئۇنىڭ ھۆكۈمالىرى يەتتە شەھەردە يەتتە تىلىسمات بەرپا قىلغان.

بىرىنچى تىلىسماتتا ئۆردەكنىڭ سۈرىتى بار بولۇپ، ئۇ شەھەرگە مۇساپىر كىرسە، ئاۋاز چىقىرىدىكەن. شەھەر خەلقى بۇنىڭدىن ئۇنىڭ ئەھۋالىنى بىلىدىكەن.

ئىككىنچى تىلىسمات بىر دۇمباق بولۇپ، بىرەرسىنىڭ نەرسىسى يوقاپ كېتىپ بۇ دۇمباقنى ئۇرسا: «نەرسەڭنى پالانى ئوغرى ئېلىپ كېتىپ پۇستانى يەردە قويۇپ قويدى» دەپ سادا كېلىدىكەن.

ئۈچىنچى تىلىسمات بىر ئەينەك بولۇپ، بىر ئادەمنى سەپەرگە كېتىپ قايتىپ كەلمسە، ئۆلۈك - تىرىكلىكى، راھەت ياكى جاپادا ئىكەنلىكى مەلۇم بولمىسا، ئۇنىڭغا قارىسا مەلۇم بولىدىكەن.

تۆتىنچى تىلىسمات بىر كۆل بولۇپ، لەنتى نەمرۇد ھەر يىلى بىر قېتىم ئۇنىڭ بويىدا ئولتۇرۇپ مەي، گۈلاپقا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۇنىڭغا قويىدىكەن. بۇ كۆلگە مەسئۇل كىشىلەر بار ئىكەن. ھەر كىشىنىڭ قاچىسىغا بۇ كۆلدىكى نەرسىلەردىن قويۇپ بەرسە، ئۇ كىشى ئىچىدىكەن، ئاندىن يەنە قويۇپ بېرىلىدىكەن.

بەشىنچى تىلىسمات مەلۇم جايدا چوڭقۇر، لىق سۇ قاچىلانغان كۆل بار بولۇپ، پادىشاھ ھۆكۈم قىلماقچى بولسا، بۇ كۆل بويىدا ئولتۇرۇپ داۋا قىلغۇچى بىلەن داۋا قىلىنغۇچىنى چاقىرىپ كېلىپ سۇغا كىرىشكە بۇيرۇيدىكەن. راست ئېيتقانلار سۇغا چۆكمەيدىكەن ۋە غەرق بولمايدىكەن؛ يالغان ئېيتقانلار بولسا سۇغا غەرق بولۇپ كېتىدىكەن.

ئالتىنچى تىلىسمات بىر چوڭقۇر ئازگال بولۇپ، ئۇنىڭغا نەمرۇدنىڭ باشقۇرۇشىدىكى شەھەرلەرنىڭ رەسىملىرى سىزىلغانىكەن. شەھەر خەلقىدىن كىمكى نەمرۇدنى دۈشمەن تۇتۇپ ئۇنىڭ بىلەن قارشىلاشسا، ئۇنىڭ قىلمىشلىرى شۇ شەھەرنىڭ سۈرەتلىرى ئىچىدە مەلۇم بولىدىكەن. بۇ چاغدا نەمرۇد قارشىلاشقان شەھەرلەرگە مەزكۇر ئازگالنىڭ سۈيىنى قويۇپ بېرىپ ھالاك قىلىدىكەن.

يەتتىنچى تىلىسمات شۈكى، نەمرۇد تۇرغان مەملىكەت پادىشاھىنىڭ ئوردىسىنىڭ ئىشىكى ئالدىدا بىر دەرەخ بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستىدا ھەرقانچە كۆپ خەلق تۇرسىمۇ ھەممىسىگە سايبە بېرىدىكەن.

خۇدايىتائالا لەنتى نەمرۇدقا شۇنچە كۆپ نازۇ نېمەتلەرنى بەرگەن بولسىمۇ يەنىلا ئاسىيلىق قىلىپ ئىلاھلىق داۋاسى قىلغان.

بۇنىڭغا ئوخشاش ئاجايىباتلار تولا بولۇپ، قىسقارتىلدى.

ئاز كۆرۈلگەن ئاجايىپ - غارايىپلارنىڭ بايانى

ئەھمەد غەففارىي - ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي - «نىگارستان» دېگەن كىتابىدا جامىئۇت -

تەۋارىخ دېگەن كىتابىدا «ھەببۇس - سىيەر» دېگەن كىتابقا ئېلىنغان مۇنداق نەقىلنى كەلتۈرىدۇ: ھەزرىتى جەئفەر بەرمەكى زامانىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئالمىشىشى بىلەن ۋەتىنى بەلختىن سۈرگۈن قىلىنىپ شام شەھىرىگە يۈزلەنگەن. ئۇ زامانلاردا شام پادىشاھلىقىنىڭ ھوقۇقى بەنى ئۇمەييە جەمەتىنىڭ تەسەررۇپىغا ئۆتكەندى. بىر كۈنى ئىمامى جەئفەر بەرمەكى پادىشاھ سۇلايمان ئىبنى ئەبدۇل مەلىكىنىڭ مەجلىسىگە كىردى. ئۇنى كۆرۈپ پادىشاھنىڭ چىرايى ئۆزگەردى - دە: «ئۇنى دەرھال مەجلىستىن چىقىرىۋېتىڭلار!» دەپ ئەمر قىلدى. ئارقىدىن پادىشاھ مەجلىس ئەھلىگە قاراپ: «بۇ كىشىدە زەھەر بار ئىكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى مەجلىستىن چىقىرىۋەتتىم» دېگەن. مەجلىس خەلقى ئۇنىڭدىن: «ئىمامى جەئفەر بەرمەكى دېگەن كىشىدە زەھەر بارلىقىنى قانداق بىلىدىلەر؟» دەپ سورىغاندا، ئۇ: «دۈمبەمگە ئىككى مونچاق تېڭىقلىقتۇر. مەجلىسىمگە زەھەر بار ئادەم كىرسە، مونچاق دۈمبەمدە مىدىراشقا باشلايدۇ. ئۇ ھازىرمۇ دۈمبەمدە ھەرىكەتلىنىۋاتىدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەن. مەجلىس ئەھلى بۇنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن جەئفەردىن: «سىزدە زەھەر بارمۇ؟» دەپ سورىغان. جەئفەر: «ئۈزۈكۈمدە زەھەر بار، دۈشمەندىن تەشۋىشلەنگەندە لازىم بولىدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەن. شۇ چاغدا زەھەر بىلەن مونچاقنى بىر - بىرىگە ئۇرۇشتۇرغاندا، ھەر ئىككىسى پارچىلىنىش دەرىجىسىگە يەتكەن. مەجلىس ئەھلى بۇنىڭدىن تەئەججۈپلەنگەن.

«ئەيسەر» ناملىق كىتابتا ئېيتىلىشىچە، ھىندى پادىشاھلىرىدىن بىرى ھەزرىتى سۇلتان مەھمۇد غەزنىيەگە ئاي سۈرەتلىك بىر قۇشنى يادنامە قىلىپ ئەۋەتكەن. بۇ قۇشنىڭ خاسىيىتى شۇكى، مەجلىسكە نەسەبلىك كىشىدىن بىرەرسى كىرسە، كۆزىدىن ياش ئاقىدىكەن. بۇ ياشنى تاشقا تېمىتىپ ئاندىن كېيىن تاشتىن قىرىپ ئېلىپ بۇ قىرىندىنى ھەرقانداق جاراھەتكە سەپسە ساقىيىدىكەن.

«تارىخى تەبەرى» دېگەن كىتابتا يېزىلىشىچە، ھىجرىيە 164 - يىلى مۇھەررەم ئېيىدا، ئەھدى مەھدەدە كۈندۈزى كۈننىڭ زەررىچىلىك نۇرىمۇ قالماي تۈتۈلۈپ ئالەم گويىا زۇلمەت قاراڭغۇ كېچىدەك ھېچ نەرسىنى كۆرگىلى بولمايدىغان بولۇپ قالغان. بۇنداق ۋەقەنى ئالەمدە ھېچكىم بېشىدىن ئۆتكۈزمىگەن بولۇشى مۇمكىن.

قەدىمكى زاماندا بەرتىناس پادىشاھنىڭ ئىككىنچى يىلى (بۇ يىل رۇم قەيسىرىنىڭ ئۈچىنچى يىلى دېيىلىدۇ) ھەزرىتى رەسۇلۇللا - ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي - ئۇلۇغ روھلىرىدىن مەدەت يېتىپ شىمالىي قۇتۇپنىڭ ئەتراپىدا بىر يورۇقلۇق پەيدا بولۇپ قاراڭغۇلۇق كۆتۈرۈلگەن. ئاخشىمى يەنە ھېچ نەرسىنى كۆرگىلى بولمىغۇدەك دەرىجىدە قاراڭغۇ بولغان. كېچىسى ئاسماندىن كۈل ياغقان. بۇنىڭ سەۋەبىنى ھېچ كىشى بىلمىگەن.

سۇلايمان جەئفەردىن: «بۇنىڭدىنمۇ ياخشىراق بىر نەرسىنى كۆرگەنمۇ؟» دەپ سورىغان. جەئفەر: «كۆرگەن» دېگەن. سۇلايمان: «قانداق كۆرگەن؟» دەپ سورىغاندا، جەئفەر: «بىر كۈنى نەخشەبىنىڭ ھاكىمى جەيھۇن دەرياسى بويىدا ئولتۇرغانىدى، قولىدىكى ياقۇت كۆزلۈك ئۈزۈكى سۇغا چۈشۈپ كەتتى. يېنىدىكى خىزمەتكارلىرىنىڭ ئۇنىڭغا كۆپ ئىچى ئاغرىدى. ھاكىم: «ھېچ ۋەقەسى يوق، دەپ دەرھال خەزىنىچىسىنى چاقىرتتى ۋە ئۇنىڭغا: «ئەي خەزىنىچى، خەزىنىدىن پالانى ساندۇقنى ئېلىپ كەلگىن، دەپ بۇيرۇدى. خەزىنىچى: «خوپ، دەپ دەرھال بېرىپ ساندۇقنى ئېلىپ كېلىپ ھاكىمنىڭ ئالدىغا قويدى. ئۇنىڭ ئىچىدە بىر دانە بېلىق بار ئىكەن. ئۇ بېلىقنى سۇغا تاشلىدى. بېلىق دەريادا بىر سائەتچە يۈرۈپ ھېلىقى

ئۈزۈكنى تېپىپ چىقتى». سۇلايمان جەئفەردىن بۇ ۋەقەنى ئاڭلاپ ھەيران قالدى ۋە نەخشەب ھاكىمىغا: «نەخشەب ھاكىمىنىڭ شۇنداق بىر نەرسىسى بار دەپ ئاڭلىدىم، ماڭا ئەۋەتىپ بەرسە، كۆرۈپ باقسام» دەپ كىشى ئەۋەتتى. ئۇ نەخشەب ھاكىمىنىڭ يېنىغا بېرىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ بېلىقنى ئېلىپ كېلىپ سۇلايمان (پادىشاھ) نىڭ ھۇزۇرىدا قويدى، مەزكۇر ئىش ھەقىقەتەن راست ئىكەن. نەقىل قىلىنىشىچە، خۇسرەۋ پەرۋىز پادىشاھ بىر ياقۇت ئەنگۈشتىرىنى دەرياغا چۈشۈرۈپ قويۇپ مەزكۇر تەدبىر بىلەن قولغا كەلتۈرگەن. قالغىنىنى ئاللا بىلىدۇ.

كەشمىر ۋىلايىتىنىڭ ھىلاكۇن دىيارىدا ھۈسەين بەگخاننىڭ ھىمايىچىسى ئەلى مەردانخان ھاكىم بولغان زامانلاردا ئۈزۈنلۈكى بىلەن كەڭلىكى 20 گەز، قېلىنلىقى تۆت گەز ئەتراپىدا قاز ياغقان. فىردەۋس ئاشيانە تەختكە ئولتۇرۇپ توققۇزىنچى يىلى دەۋلەتئابد دېگەن يەردىن دارۇلخىلافەت (پايتەخت) كە كەلگەن. مەزكۇر پادىشاھنىڭ زامانىسىدا «ئىقبالىنامە ئى جاھانگىرىي» دېگەن كىتابنىڭ مۇئەللىپى مۇئەممىدخان بەخشىگەرلىك (ھازىرقى بوغالتىرلىق) خىزمىتىنى تۇتاتتى. ئۇ پادىشاھقا: «مەن توققۇز ياشقا كىرگەن چىرايلىق بىر قىزنىڭ پاكىز، ئوماق بىر ئوغۇل تۇغقىنىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم» دەپ خەۋەر مەلۇم قىلغان. ھەيران قالارلىقى شۇكى، ئۇ ئىككى يېرىم ياشقا كىرگەندە ئەمچىكى كۆتۈرۈلۈپ، يەتتە ياشقا كىرگەندە ئۇنىڭغا ھېچ بىر ئەر يېقىنلىق قىلماي ھامىلىدار بولغان ۋە سەككىزىنچى يىلى بىر ئوغۇل بالا تۇغقان.

جەننەت ماكان ھەزرىتى پادىشاھ تەختكە ئولتۇرغاننىڭ 24 - يىلى مەلۇم يەردە كۈچلۈك شامال چىققان. ھاۋانى توزان قاپلاپ زۇلمەت قاراڭغۇ بولغان. گۈلدۈرماما سادالىرى ھەر تەرەپتە ياڭراپ قاتتىق يامغۇ ياغقان. ئارقىدىن ئاسماندىن بىر جىڭ، بىر يېرىم جىڭ ئېغىرلىقتا گۆش ياغقان. فىردەۋس ئاشيانىنىڭ زامانىلىرىدا «دارۇل - خەير» دېيىلىدىغان يەردىكى بىر بۆزچىنىڭ خوتۇنى بېشى، كۆزى، بۇرنى شىرغا ئوخشايدىغان، قالغان ئەزالىرى ئادەمنىڭ ئەزالىرىغا ئوخشايدىغان بىر قىز بالا تۇغقان.

ئەۋرەغئاباد دېگەن يەرنىڭ ئەتراپىدا بەرەھمەن قوۋمىدىن بىر ئايال مۇسۇلمان بولغان. بۇ ئايال بىر سەيپىزادىگە (خوجا ئوغلى) تېگىپ نەچچە ۋاقىتتىن كېيىن ھامىلىدار بولغان، يېرىم سائەتتىن ئازراق ۋاقىتتىن كېيىن، بالىنىڭ ۋاقتى توشۇپ بويىدىن ئاچراپ تۇغۇلغان. بىر ئوغۇل، تۆت قىز تۇغقان. ئۇلاردىن بىر قىز قىلىپ، قالغانلىرى ئۆلۈپ كەتكەن.

كەشمىر ئەتراپلىرىدىكى دالان تېغى دېيىلىدىغان يەردە بىر سۇپا ياسالغان. تومۇز كۈنلىرىدە ئۇنىڭ تاش تۇرۇسىدىن خۇددى تەردەك تامچە - تامچە سۇلار تېمىپ دەرھال مۇزلايدىكەن، ئارقىدىنلا ئۇنىڭدا ئادەم ئەزالىرىنىڭ سۈرەتلىرى پەيدا بولۇشقا باشلايدىكەن، 17 كۈندىن كېيىن تامچىلاردىن ئادەمنىڭ قىياپىتى تولۇق شەكىللىنىپ بولىدىكەن. يەنى ئادەمنىڭ قول، پۇت، كۆز، بۇرۇن، قۇلاق، باش، چاچ، بارماق ۋە تىرناقلىرىغىچە شەكىللىنىدىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە 17 كۈندە مەزكۇر ئادەم سۈرەتلىك مۇزلارنىڭ ئەسىرىمۇ قالمايدىكەن. ھەزرىتى ئەمىر خاقانى تەختكە ئولتۇرۇپ سەككىزىنچى يىلى رامزان ئېيىدا ئاسماندىن چوغدەك چوڭ بىر يۇلتۇز كۆلگە چۈشكەن، چۈشۈشى بىلەن تەڭ كۆل سۈيى ئىككى سائەتچە ۋاراقلاپ قايناپ، بۇسۇلار كۆتۈرۈلگەن.

جەننەت ماكانلىق ھەزرىتى پادىشاھقا شۇنداق ئەرز قىلىندىكى، فەرەك مەملىكىتىدە پورتىگالغا يېقىن يەردە ئاسماندا نەچچە كۈن ئۇدا قۇيرۇقلۇق يۇلتۇز چىقىپ بىر كۈنى يەرگە چۈشكەن، يۇلتۇزنىڭ چۈششى بىلەن تەڭ شۇ كەنتكە قاراڭغۇلۇق چۈشۈپ، كېچە بىلەن كۈندۈزنى ئايرىغىلى بولمىغان. تاكى ئۈچ كېچە - كۈندۈزگىچە شۇنداق ئۆتكەن. خالايق داد - پەريادلىرىنى پەلەككە يەتكۈزگەن. ئۈچ كۈندىن كېيىن قۇياش چىقىپ قاراڭغۇلۇق كۆتۈرۈلگەن.

جەننەت ماكان ھەزرىتى پادىشاھ تەختكە ئولتۇرۇپ توققۇزىنچى يىلى پەرگەنە دېگەن يەردە ئەتىياز مەھەلدە ئاسماندىن ئۈزۈنلۈقى بىلەن كەڭلىكى ئالتە گەز كېلىدىغان بىر پارچە چوڭ ئوت چۈشكەن. ئۇنىڭ ھەممە ئەتراپى قۇيۇندەك ھەرىكەتلىنىپ تۇرىدىغان بولۇپ، شۇ يەردىكى دەل - دەرەخ، ئادىمىزات، ھايۋاناتلارنى، ئومۇمەن ئۇچرىغان ھەممە نەرسىنى كۆيدۈرۈۋەتكەن.

يەرنىڭ قاتتىق تەۋرەپ يېرىلغانلىقى

جەننەت ماكان ھەزرىتى پادىشاھنىڭ تەختكە ئولتۇرۇپ 14 - يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ 10 - كۈنى مىندىران دېگەن جاينىڭ ئەتراپىدا يەر شۇنچىلىك قاتتىق تەۋرىگەنكى، يەر يېرىلىپ ئۈزۈنلۈقى 50 گەز، كەڭلىكى ئىككى گەز كېلىدىغان بىر ھاڭ پەيدا بولغان. شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئادەملەرنىڭ بەزىلىرى 500 گەز كېلىدىغان ئارغامچىنىڭ بىرىنى بىرىگە ئۇلاپ ھاڭغا سالغان بولسىمۇ ئارغامچا تېگىگە يەتمىگەن. تۆت كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، مەزكۇر ھاڭ ئۈزلۈكسىز يۈمۈلۈپ يەر ئەسلىي ھالىتىگە قايتقان.

تارىخقا 1080 بولغاندا ئەۋلادپور دېگەن جاينىڭ جۈنپورغا قاراشلىق يىرىدە نامازشام ۋاقتىدا ئاسماندا بۆلۈت پەيدا بولماي تۇرۇپ گۈلدۈرمامىنىڭ ئاۋازلىرى ئاڭلانغان، ئىككى قېتىم چاقماق چاققان. ئادەملەرنىڭ قۇلاقلىرىغا ئاسماندىن غوۋغا ئاڭلانغان. بىر سائەتتىن كېيىن، ئاسماندىن رابىل ئاتلىق گۈللەر توپ - توپ ياغقان. ھالبۇكى، ئۇ گۈل ئېچىلىدىغان چاغ ئەمەس ئىدى. شەھەرنىڭ ھاكىمى كېلىپ گۈللەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. گۈللەر ناھايىتى خۇش پۇراق ئىكەن.

پايتەخت لاھوردىكى جەننەت ماكان ھەزرىتى پادىشاھنىڭ جانابىغا خەۋەر يەتتىكى، مۇھەممەد شەفىينىڭ ئوغلى يار مۇھەممەدنىڭ پور سەھار دېگەن يەردە بىر ئوغلى تۇغۇلغان، بالا ئانىسىدىن تۇغۇلۇپلا «كەلىمەئى تەيبىبە» نى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ئوقۇغان، تۆت ئايغىچە مەزكۇر «كەلىمەئى شەرىف» نى ئوقۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن خۇدانىڭ ئىسمىنى ياد ئېتىشكە مەشغۇل بولغان. ئۇ ئالتە ئاي ئۆمۈر كۆرگەن.

جەننەت ماكانلىق ھەزرىتى پادىشاھقا شۇنداق خەۋەر يەتكەن، ئۇ تەختتە ئولتۇرۇپ يەتتىنچى يىلى چىن مەملىكىتىدە بىر خوتۇن شاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇۋاتقانكەن. بۇ مەملىكەتنىڭ ھەممىلا يېرىدە يامغۇر ياغدىكەن. كۆپ دەرەخلەر ياشرىپ تۇرىدىكەن. ئۇ يەردە بىر خىل دەرەخ بار بولۇپ، تۆت شېخى بار ئىكەن. بۇ تۆت شاھنىڭ بىرىدە غۇنچە، بىرىدە ئېچىلغان گۈل، بىرىدە خام مېۋە، بىرىدە پىشقان مېۋە بار ئىكەن. بۇمۇ ئاجايىپ ئىشلارنىڭ بىرى ئىكەن.

چىن چېگراسىغا يېقىن جايدا بىر تاغ بار بولۇپ، كارۋانلار ئۇ يەردىن ئۆتسە ھەيۋەتلىك ئاۋازلار

شەھەرنىڭ يۇقىرىسىدا بىر جاي بار بولۇپ، ئۇ يەرگە بەرەھەمەن خەلقى ھەم جىن - شاياتۇنلار توپلاشقاندىن كېيىن. ئۇ يەردە جاجگەن دېيىلىدىغان بىر تائىپە خەلق بار بولۇپ، جاجگەمۇ دېيىلىدىكەن. ئۇ يەردە بىر ئايال بىر پارچە گۆش تۇغقان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئادەم ئەزالىرىنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ ئىزناسى يوق ئىكەن، ئەمما مىدىرايدىكەن. ئاتىسىنىڭ ئاتىلىق مەھرى تۇتۇپ ئۇنى دەپنە قىلىشقا رۇخسەت قىلمىغاچقا يەنە بىر نەچچە كۈن ساقلاش قارار قىلىنغان. مەلۇم زامان ئۆتكەندىن كېيىن، مەزكۇر گۆشتە ئادەمنىڭ ئەزالىرى ۋە ھايات تەننىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ئاشكارىلىنىشقا باشلىغان. ئىككى ئاي ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ھەممە ئەزالىرى تولۇق يېتىلىپ بولغان. جاھاننىڭ ھەممە جايلىرىدىن خەلقلەر كېلىشىپ خۇدايىتائالانىڭ قۇدرەتلىرىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن مۇشاھىدە قىلىشقان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ بالىنى پەرۋىش قىلىپ چوڭ قىلغان. ئەقىللىق، بىلىملىك بالا بولغان، ئەمما 15 ياشقا كىرگەندە ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، جەننەت ماكانلىق ھەزرىتى پادىشاھنىڭ سائادەتلىك زامانلىرىدا تەھتەھ شەھىرىدە بىر ئايالنىڭ تۇغۇت ۋاقتى توشۇپ قورسىقى ئاغرىغىلى تۇرغان. ئالتە كۈنگىچە شۇ ھالەتتە داۋام قىلغان. ھامىلىنى چۈشۈرۈشكە ئىلاج قىلىنغان بولسىمۇ ھېچ پايدىسى بولمىغان. بالىنىڭ ئاتا - ئانىسى ئۈمىدىنى ئۈزۈپ ئۇنى خۇدايىتائالانىڭ پەزىلى - ئىنايىتىگە تاپشۇرغان. بالىنىڭ تۇغۇت ئانىسىمۇ قايتىپ كەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن خۇدايىتائالانىڭ كەرمى بىلەن ئايالنىڭ يوتىسىنىڭ قىسلىچىقىدىن قاپارچۇققا ئوخشاش بىر يەر يېرىلىپ ئۇ يەردىن بىر قىز بالا تۇغۇلغان. ئۇ ئايالمۇ قورساق ئاغرىقىدىن خالاس بولغان. يېرىلغان يەرگە مەلھەم سۈرۈلگەن، ئاز كۈنلەردىن كېيىن ساقايغان. بالا ئون ياشقا كىرىپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

«ئەجايىبۇل - بۇلدان» دېگەن كىتابتىن نەقىل قىلىنىشىچە، رۇم شەھەرلىرىدىن ئەبىرۇق دېگەن شەھەردە بىر جاي بار ئىكەن. ئۇ جايدا بىر جامائە شېھىتلەر بار بولۇپ، ئەزالىرىدا نەيزە ۋە قىلىچلارنىڭ جاراھەتلىرى ھازىرمۇ بار ئىكەن. كىيىگەن كىيىملىرىمۇ پەقەت ئۆزگەرمىگەن ئىكەن. ئۇلار تامغا يۆلىنىپ ئۆرە تۇرۇقلۇق ئىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇلار بىر توپ ساھابىلەر ۋە تابىئىنلار بولۇپ، ھەزرىتى ئۆمەر - ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي - نىڭ زامانلىرىدا شېھىت بولغان ئىكەن.

ئانچە ئىلى دېگەن يەر ئىزاب دېگەن يەرگە تۇتاش بولۇپ، ئۇنىڭ تاغلىرىدا زۇمرەتنىڭ كانلىرى بار ئىكەن. يېشىل زۇمرەت ئۇ يەردىن ئېلىنىپ باشقا جايلارغا ئېلىپ بېرىلىدىكەن. مەزكۇر زۇمرەتنى زەھەر يېگەن ئادەمگە بەرسە، زەھەر قايتۇرىدىكەن. زەھەرلىك يىلان ئۇنىڭغا قارىسا، كۆزىنىڭ قارىچۇغى بېشىدىن چاچراپ چىقىدىكەن.

چىن شەھىرى ناھايىتى كەڭ - كۈشادە ۋىلايەت بولۇپ، ھەر يىلى خالايق بىر يەرگە يىغىلىپ بىر ئاتنى ئويما يەرگە تاشلاپ، ئەتراپىنى قورشاپ ئاتنى چىققىلى قويمايدىكەن. ئات شۇ ئويماندا بولسىلا يامغۇر كۆپ ياغىدىكەن. يامغۇر يېتەرلىك بولغاندا ئات ئويماندىن چىقىرىلىدىكەن. شۇنداق قىلىنىمىغان يىلى يامغۇر ياغمايدىكەن.

ئەدەن شەھىرى يەمەن شەھەرلىرىدىن بولۇپ، ھىندى دەرياسى بويىغا جايلاشقان ئىكەن. ئۇ بىر تۈز يەردە بولۇپ، ئەتراپىنى تاغلار قورشاپ تۇرغان ئىكەن. ئۇلارنىڭ بىرىدىن يول ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن

شەھەرگە كىرگىلى بولىدىكەن. «بار» تېغى شۇ يەردە ئىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قىيامەتنىڭ ۋەقەلىرى شۇ يەردە بولىدىكەن. يەنە «قۇرئان كەرىم» دە بايان قىلىنغان «بىئىرى مۇئەتتەلە» دېيىلىدىغان قۇدۇق شۇ يەردە ئىكەن. ھەزرىتى سۇلايمان ئەلەيھىسسالام دىۋىلەرنى شۇ قۇدۇققا قاماپ قويغانىكەن. ھەزرىتى دانىيال ئەلەيھىسسالامنىڭ قەبرىسىمۇ شۇ يەردە ئىكەن.

ئاڭلانغان ئاجايىپ - غارايىپلارنىڭ بايانى

ھامىلىدار ئايالنىڭ تۇغۇتى تەس بولسا، ئۆزى بىلەن ئىسىمداش بولغان بىر قىز ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن: «مەن قىز بالا تۇرۇپ تۇغدۇم، سەن تېخى تۇغماپسەن» دېسۇن، خۇدايىتائالانىڭ پەرمانى بىلەن بالا ئانىسىدىن ئاجرايدۇ. كىشىنى ئېشەك چىشلىۋالغان بولسا، دەرھال شۇ ئېشەككە مىنىپ بىردەم ئولتۇرسۇن، ئەگەر ئېشەك ھاڭرىسا، ئاغرىق پەسىيدۇ؛ ھاڭرىمىسا، ئېشەكنىڭ قۇلىقىغا: «سېنى ئېشەك چىشلەپتۇ» دېسە، ئاغرىق دەرھال پەسىيدۇ.

يامغۇر يېغىۋاتقاندا ئىت ھاۋشىسا، يامغۇر دەرھال توختايدۇ. شىر خورازنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىسا، توختاپ تۇرۇشقا تاقەت قىلالماي قېچىپ كېتىدۇ.

كۆرۈلگەن ئاجايىپ - غارايىپلارنىڭ بايانى

«ھەجەرۇل - جەنن» (ھامىلە تېشى) دېيىلىدىغان بىر خىل تاش بار بولۇپ، ھامىلىدار ئايال ئۇنىڭغا قارىسا، بالىسى دەرھال چۈشۈپ كېتىدىكەن.

يولۋاس ئادەمنىڭ باش سۆڭىكىنى كۆرسە قاچىدىكەن. مۆلدۈر يېغىپ زىرائەتلەرگە زىيان سالىدىغان بولسا، ھەيز كۆرگەن ئايال يالىڭاچ بولۇپ، چاچلىرىنى يېشىپ شۇ يەردە ئۇخلىسا، بېشىدىكى بۆلۈتلەر تارقاپ مۆلدۈر توختايدۇ.

مىسىر دەرياسىدا بىر خىل يېلىق بار بولۇپ، كىمكى ئۇنى ئۆزى بىلەن ساقلىسا، كىمكى ئۇ ئادەمنى كۆرسە، مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن ئۇنىڭغا ئاشىق ۋە شەيدا بولۇپ قالىدۇ.

بىر خىل بۆرە بار بولۇپ، ئۇنىڭغا ئادەمنىڭ كۆزى چۈشسە، بۆرە مادارسىز بولۇپ قالىدۇ. ئەگەر بۆرىنىڭ كۆزى ئاۋال ئادەمگە چۈشسە، بۆرىنىڭ ئىگىزلىشىمۇ ماجالى قالمايدۇ. ئادەم بىلەن بۆرە بىرى بىرىنى كۆرمىسە ھېچ ئىش بولمايدۇ.

ئاڭلاش زۆرۈركى، كىمكى بۆرىنىڭ ئوشۇقىنى نەيزىنىڭ بىرەر يېرىگە بېكىتىپ جەڭگە چىقسا، بۇ نەيزىگە كۆزى چۈشكەن ئات شۇ ھامان قاچىدۇ. مىنگەن ئادەم توختىتىشقا ھەرقانچە تىرىشىمۇ پايدىسى بولمايدۇ.

كىشى يولۋاسنىڭ تۈكىدىن ئېلىپ ئۆيىنىڭ بىر تەرىپىگە ئېسىپ قويسا، ئۆيگە پاشا ۋە كۈمۈتا كىرمەيدۇ.

چۈمۈلە ئوزۇقلۇق قىلىش ئۈچۈن پارچىلاپ ئۇۋىسىغا ئېلىپ كىرگەن بۇغداينى ئېلىپ چىقىپ ئاپتاپقا سالىدۇ. كېيىن ئاپتاپقا سالغان دانلىرىنى ئالدىراپ ئۇۋىسىغا توشۇيدۇ. ئۇ يامغۇ ياغىدىغانلىقىنى بىلىپ شۇنداق قىلىدۇ. چۈمۈلنىڭ بۇ ئىشىغا قاراپ يامغۇر ياغىدىغانلىقىنى ئالدىن بىلگىلى بولىدۇ.

ھەيز كۆرگەن ئايال ئەينەككە ئوخشاش پارقراق نەرسىگە قارىسا، ئۇ نەرسىنىڭ يۈزى تۇتۇقلىشىپ قالىدۇ.

پۇرالغان ئاجايىپ - غارايىپلارنىڭ بايانى

ئېشەك مونچىقى سوقۇلۇپ ئۈستىگە سۇ قويۇلۇپ شۇ سۇ ئۆيگە سېپىلسە، ئۆيدىكى چاشقانلار قاچىدۇ.

چاقىدىغان ھايۋانلار ھۆل خېنىدىن قاچىدۇ. ئۇلار ھۆل خېنا بىلەن دائىرە ئىچىگە ئېلىنىپ قويۇلسا، ھېچ تەرەپكە قېچىپ كېتەلمەي ئۆلىدۇ.

بوغا مۇڭگۈزى كۆيدۈرۈلۈپ ئۆي ئىسلانسا، مەيلى بۈرگە ياكى باشقا چاقىدىغان ھاشاراتلار بولسۇن ئۆيدىن قاچىدۇ.

تۆگىنىڭ يۇڭى كۆيدۈرۈلۈپ ئۆي ئىسلانسا، چاشقانغا ئوخشاش زىيانداش ھايۋانلار، بۈرگىگە ئوخشاش چاقىدىغان ھاشاراتلار ئۆيدىن قاچىدۇ.

چىغ بۆرىسى (بۆرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، چىغ ئۆسكەن يەرلەردە ياشايدۇ) نىڭ تېرىسى ئۆيدە ساقلانسا، ئۆيگە ئىت كىرەلمەيدۇ.

كىشى ئاۋال ئاختۇرما، چامغۇر يەپ ئارقىدىن سامساق يېسە، ئارقىدىن يەنە ئاختۇرما، چامغۇر يېسە ئېغىزى ھەرگىز سامساق پۇرىمايدۇ.

ھامىلىدار ئايالنىڭ ئايىقى ئاستىدىن ئىسرىق سېلىنسا، بالىسى دەرھال ئۆلۈپ قالىدۇ. يولۋاسنىڭ چاۋا يېغى قانداق ئورۇندا قويۇلسا، ئۇ يەرگە چاشقان، چىۋىن بارمايدۇ.

ئۆيدىكى بۈرگىلەر تولۇق يوقالسۇن دېيىلسە، سۇغا قوينىڭ قېنىنى ئارىلاشتۇرۇپ قاچىغا ئېلىنىپ قويۇلسا، بۈرگىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا يىغىلىدۇ (شۇ چاغدا بىراقلا يوقىتىلسا بولىدۇ).

كىشى شىر يېغىنى بەدىنىگە سۈرۈۋالسا، ھەر قانداق زىيانداش ھاشارات ئۇنىڭغا يېقىن يولمايدۇ. ئۆچكە ساقىلى كۆيدۈرۈلۈپ تۆت كۈندە بىر تۈتىدىغان تەپ (تەپى رۇبىي) كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قالغان ئادەمنىڭ ئېتىكىنىڭ ئاستىدىن ئىسلانسا، تەپ ساقىيىدۇ. باش ئاغرىقىغىمۇ شىپا بولىدۇ.

ئانار دەرەخنىڭ يىلتىزى كۆيدۈرۈلۈپ ئۆي ئىسلانسا، ئۆيگە يىلان ۋە باشقا چاقىدىغان ھاشاراتلار كىرمەيدۇ.

چاقىدىغان ھاشاراتلار ئوتقا سېلىنىپ كۆيدۈرۈلسە، پۇرىقى يەتكەن يەردىكى ھاشاراتلارنىڭ ھەممىسى قاچىدۇ.

كالا تېزىكى كۆيدۈرۈلۈپ قانداق يەر ئىسلانسا، ئۇ يەردىن چېكەتكىلەر قاچىدۇ. بۆرە تاغ پىيىزىنىڭ پۇرىقىدىن قاچىدۇ.

ئات تۇيىقىنىڭ قىرىندىسىنى كۆيدۈرۈپ ھامىلىدار ئايالنىڭ ئايىقىدىن ئىسرىق سېلىنسا، بالىسى دەرھال ئاجرايدۇ.

يەيدىغان نەرسىلەرنىڭ خاسىيەتلىرىنىڭ بايانى

چاشقان مەدەستاننى يېسە ئۆلىدۇ.

ئايال كىشى بەللۈت دەرىخى ئۇرۇقىنى سوقۇپ شىپا قىلسا، ھەيز كۆرمەيدۇ.

كىشىگە پىلىنىڭ قۇلقىنىڭ كىرىنى يىدۇرسە، يەتتە كېچە - كۈندۈز ئۇخلىمايدۇ.

ئىتقا ئاچچىق بادام مېغىزى يىدۇرۇلسە، ھەرگىز قاۋمايدۇ.

جوبۇرى (بىر خىل يىرتقۇچ ھايۋان) نىڭ تىرىسىدىن غەلۋىر ياسىلىپ، ھەرقانداق ئۇرۇق ئۇنىڭ بىلەن تاسقىلىپ تېرىلسا، ئۇنىڭ زىرائەتكە چېكەتكە ۋە پىت زىيان يەتكۈزمەيدۇ. چۈشكەن تۈلكە چىشى كىچىك بالغا ھەمراھ قىلىنسا، چۈشىدە قورقمايدۇ. نىلۇفەر قۇرۇتۇلۇپ ئوتقا تاشلانسا، ئوت تەسىر قىلمايدۇ ۋە كۆيدۈرمەيدۇ. كېمىدە زەيتۇن ساقلانسا، دەريا دولقۇنى يېقىنلىشىپ كېيىن يېنىپ كېتىدۇ. كىمكى خېنا ئۇرۇقىنى ئۆزى بىلەن ساقلانسا چاققۇچى ھاشارەتلەر ئۇنى چاقمايدۇ. كۈلنى يامغۇر سۈيى بىلەن قاينىتىپ يۇمشاق سالاھىيە قىلىنغاندىن كېيىن پارچە - پارچە لاتىغا سۈرۈلۈپ قىز بالىنىڭ كۆكرىكىگە ئىككى - ئۈچ كۈن تېڭىلسا، ئەمچىكى چوڭ بولمايدۇ.

جاۋاھراتنىڭ باھاسىنى تونۇشنىڭ بايانى

زاماننىڭ باھا قويغۇچىلىرىنىڭ كۆرسىتىشىچە، ھەر قانداق جەۋھەر دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى يېرىم داڭ بولسا، ئەيىبى بولمىسا، باھاسى تۆت دىنار بولىدۇ. جەۋھەر ئەيىبسىز بولۇپ، ئېغىرلىقى ئۈچ تەسۈج (قەدىمكى ئۆلچەم بىرلىكى) بولسا، باھاسى سەككىز دىنار بولىدۇ. ئېغىرلىقى ئىككى داڭ بولسا، باھاسى 200 دىنار بولىدۇ. باھاسى كەم ياكى زىيادە بولسا ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچى كېلىشىشە بولىدۇ.

مەرۋايىتنىڭ باھاسى

مەرۋايىتنىڭ دانلىرى پاكىز، ئەيىبسىز بولسا، ئۇنىڭدا دېيىلگەن سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى تېپىلسا، مىڭ مىسقالغا ئېلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن قىممەتلىك ئەيىبلىنىشىمۇ مۇمكىن. مىقدارى بىر مىسقالغا يەتمىسە، ئەيىبلىك بولسا 500 دىنارغا ئېلىنىدۇ. سۈپەتلىك بولسا، رەڭگىگە ئېتىبار بېرىلمەستىن قىممەت باھاغا ئېلىنىدۇ.

مەرۋايىت سۈپىتى ۋە رەڭگىگە قاراپ تۈرۈپ ئاق رەڭلىك، ھاۋا رەڭلىك دەپ ئايرىلىدۇ. ئەينەك رەڭلىكىمۇ بولىدۇ. ھەممىدىن ئوبدىنى يۇلتۇز رەڭلىكى بولۇپ، كۆپ ئەتىۋارلىنىدۇ. مەرۋايىتنىڭ ئوبدىنى ئادەمنىڭ ئەزاسىدىن ئىسسىقلىق قوبۇل قىلىدۇ. ئىپار ۋە ئەنبەرنىڭ پۇرىقى كېلىدۇ. شۇنىڭ نېمىنى تارتىدۇ. ئۇنىڭغا باشقا جاۋاھرات قوشۇش بەھاجەت. بۇنداق مەرۋايىتنى كالا تېزىكى بىلەن نۆشۈردىن يىراق تۇتۇش تەلەپ قىلىنىدۇ.

مەرۋايىتنىڭ ئوبدىنىنى ئۆزى بىلەن ساقلانسا، كۆڭۈلنى خۇشال - خۇرام قىلىدۇ. يۈرەككە قۇۋۋەت بېرىدۇ. غەم - ئەندىشىنى يوقىتىدۇ. يۇمشاق ئۇن قىلىنىپ سۈرمە بىلەن كۆزگە تارتىلسا، كۆز تورلىشىشقا مەنپەئەت قىلىدۇ. كۆز ئاغرىقىغا شىپا بولىدۇ. سەۋدانىڭ غەيرىيلىكىدىن مۇداپىئە قىلىدۇ.

ياقۇتنىڭ خاسىيىتى ۋە باھاسى

ياقۇتنىڭ قىزىل رەڭلىكى ئەتىۋارلىنىدۇ، بۇ خىلى «بەھرەمانى» ۋە «رۇممانى» (ئانار رەڭلىك) دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ھەر ئىككىسىنىڭ باھاسى ئوخشاش ئىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن «ئەغلىبەس» دېيىلىدىغىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن تۈز قانتىنىڭ رەڭگىگە ئوخشاش ھاۋا رەڭلىك، يېشىل

رەڭلىك ۋە سېرىق رەڭلىك بولغىنى ياخشىدۇر. شۇنداق بولغاندا ياقۇت نەچچە خىل بولىدۇ. كۈننىڭ رەڭگىدە بولغىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن قىزىل نارەنجىنىڭ رەڭگىدە بولغىنىمۇ ئەتىۋارلىنىدۇ. باھاسى جەۋھەر شۇناسلارنىڭ نەزەرىدە بىر تەسۋىج (ئۆلچەم بىرلىكى) مىقداردىكى ئەيىبسىز ياقۇتنىڭ باھاسى ئۈچ دىنار بولىدۇ. ئەگەر مەمۇج (ئۆلچەم بىرلىكى) ۋەزىنىدە بولسا ئالتە دىنارغا، تۆت داڭ ۋەزىنىدە بولسا 100 دىنارغا، ئىككى يېرىم مىسقال ۋەزىنىدە بولسا 1000 دىنارغا، ئالتە دىنار بەش داڭ ۋەزىنىدە بولسا 700 دىنارغا سېتىۋېلىنىدۇ. بوتلىمۇس بىلەن ئەبۇ رەيھاننىڭ نەزەرىدە بىر مىسقال ۋەزىنىدىكى ئەيىبسىز قىزىل مەمۇج (ياقۇتنىڭ تۈرى) نىڭ باھاسى 5000 دىنار بولىدۇ. باھاسى يۇقىرىقىلاردىن كەم - زىيادە بولسا ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچى ئىككى تەرەپ ئۆزئارا كېلىشىپ سودىلىشىدۇ.

ياقۇتنىڭ خاسىيىتى شۇكى، ھەممە تاشلارنى تارتىدۇ، پەقەت ئالماسنى تارتمايدۇ. ئۇنىڭدىكى پارىقراقلىق ۋە سۈزۈكلۈك باشقا ھېچقانداق جاۋاھىراتتا بولمايدۇ. ياقۇت ھەممە جاۋاھىراتتىن ئېغىردۇر. ئوتنىڭ تەسىرىدە تېخىمۇ قاتىدۇ. ئادەم ئۇنى ئۆزى بىلەن ساقلىسا، تائۇن كېسەللىكىدىن ئامان بولىدۇ. ئېغىزغا سېلىپ يۈرسە، كۆڭلى - كۆكسى توق، غەم - ئەندىشىدىن خالاس بولىدۇ، ئۇسسۇزلۇقنى پەسەيتىدۇ. خەلقنىڭ كۆزىگە ياخشى كۆرۈنىدۇ. باشقا ئىللەتلەرنىڭ ھەممىسىدىن ساقلىنىدۇ.

زۇمرەتنىڭ باھاسى

زۇمرەتنىڭ رەڭگى كۆپ خىل بولۇپ، ئوبدىنى يېشىل رەڭلىكىدۇر. ئەمما، ئاسان سۇنىدۇ. ئوتقا چىدىمايدۇ. كىشى ئۆزى بىلەن ساقلىسا، تۇتقاق كېسەلدىن خالاس بولىدۇ، كۆڭلىگە خۇشلۇق يېتىدۇ. ئۇنى يېگەن كىشىگە زەھەر كار قىلمايدۇ، چاچ - ساقلى ئاقارمايدۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، زۇمرەتنىڭ ئانار دانىسى رەڭگىدە بولغىنىدىن باشقىسىنىڭ باھاسى ئەرزان ئىكەن. ئانار دانىسى رەڭگىدە بولغانلىرىنىڭ ئۈچ دەرىمى ئەللىك دىنارغا، 205 دەرىمى 1000 دىنارغا سېتىلىدىكەن.

كىشى زۇمرەتنى ئۆزى بىلەن ساقلىسا، قاراڭغۇلۇقتا قالمايدۇ، ئەقلىدىن ئازمايدۇ. ھامىلىدار ئايال تۇغىدىغان ۋاقتىدا زۇمرەتنى يېنىدا قويۇپ قويسا، تۇغۇتى ئاسان بولىدۇ. ئەگەر زۇمرەتنى چاقىدىغان يىلاننىڭ ئالدىدا قويۇپ قويسا، كۆزى تېشىپ چىقىدۇ.

ئالماسنىڭ باھاسى

ئالماسنىڭ بىر خىلى پەرەڭ شېشىدەك ئاق بولىدۇ؛ يەنە بىر خىلى سېرىق بولۇپ «تېبەتى» دېيىلىدۇ؛ يەنە بىر خىلى يېشىلغا مايىل بولىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئالماسنىڭ قىزىلغا مايىل بولغىنىنى تاپماق تەس ئىكەن. ئالماس قاتتىقلىقىدىن «كۈچلۈك» دەپ تونۇلىدۇ. ئەمما، قوغۇشۇن يۇمشاقلىقى بىلەن ئۇنىڭغا غالىب كېلىدۇ. قىچا سۇغا چىلىنىپ تەمى چىققاندىن كېيىن ئوت بىلەن قىزىتىلغان ئالماس ئۈستىگە تۆكۈلسە، ئېقى يوقىلىپ ياخشىلىنىدۇ.

چوڭ ئالماسنىڭ خاسىيىتى شۇكى، ئادەم ئۆزى بىلەن ساقلىسا، بوران ۋە چاقماقنىڭ زەربىسىدىن خاتىرجەم بولىدۇ. كۆزى ئاغرىمايدۇ. خالايقنىڭ كۆزىدە ئەزىز، ئۇلۇغ بولىدۇ. ئوتتا كۆيۈشتىن، سۇدا غەرق بولۇشتىن ئامان بولىدۇ. ئالماسنى ئۆزى بىلەن ساقلىغان كىشى يەنە دوۋسۇندا تاش پەيدا بولۇش كېسەللىكىدىن خالاس بولىدۇ.

لەئەلنىڭ باھاسى

لەئەل قەدىمكى زاماندا يوق ئىدى، ئۇنىڭ چىقىدىغان يېرى بەدەخشاندىكى بىر تاغدۇر. بىر زامانلاردا بەدەخشاندىكى تاغ ئۆرۈلۈپ چۈشۈپ ئىچىدىن لەئەل چىققان.

لەئەلنىڭ دانلىرى ئانار دانلىرىدەك ياكى چوغدەك بولۇپ، ساپ، سۈزۈك، دولقۇنلۇق بولسا باھاسى ئانار دانىسى رەڭلىك زۈمرەتنىڭ باھاسى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ.

لەئەل بەش خىل بولۇپ، ئۇلار «قەمەرىي» (ئاي رەڭلىك)، «ئۇنئابىي» (چىلان رەڭلىك)، «زەردىي» (سېرىق رەڭلىك)، «ھەمەرىي» (قىزىل رەڭلىك) دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇنىڭ خاسىيىتى شۇكى، كىشى ئۆزى بىلەن ساقلىسا، كۆڭلىنى خۇرسەن قىلىدۇ، ئېھتىلام بولۇشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. يامان چۈش كۆرۈشتىن ساقلايدۇ. مەجۇناتقا ئارىلاشتۇرۇلسا، ئادەمنىڭ يۈزىنى قىزارتىدۇ، كۆزنى زىيادە روشەن قىلىدۇ.

فرۇزەنىڭ باھاسى

بىلگىنىكى، فرۇزە نەچچە جايدا بولىدۇ. فرۇزەنى نىشاپۇرىي، فرۇزەنى كىرمانىي، فرۇزەنى خەجەندىي، فرۇزەنى يەزدىي قاتارلىقلار ئىچىدە ياخشىسى «فرۇزەنى نىشاپۇرىي» دۇر. خالايق ئارىسىدا «ئەبۇ ئىسھاق» دېگەن نام بىلەن مەشھۇردۇر. چۈنكى، ئۇنىڭ كانىنى ئەڭ دەسلەپتە ئەبۇ ئىسھاق دېگەن كىشى بايقىغان. ئۇنىڭ رەڭگى باشقىلارنىڭ رەڭگىدىن ياخشىراق بولىدۇ، رەڭگى ئۆزگەرمەيدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن فرۇزەنى سۇلايمانىي، ئۇنىڭدىن قالسا فرۇزەنى زەھرىي ياخشىدۇر. ئۇلارنىڭ باھالىرى بىر بىرىدىن قېلىشمايدۇ.

فرۇزە نىشاپۇرىي ساپ، قىزىل بولسا، ۋەزنى يېرىم مىسقالغا يەتسە ئون دىنارغا، ۋەزنى بىر مىسقالغا يەتسە 30 دىنارغا، ئۈچ مىسقالغا چىقسا 150 دىنارغا سېتىۋېلىنىدۇ.

فرۇزەنىڭ خاسىيىتى شۇكى، كىشى ئۇنىڭغا قارىسا، كۆزى روشەن بولىدۇ. دورىلىققا ئىشلىتىلىدۇ. كىشى ئۇنى ئۆزى بىلەن ساقلىسا، دۈشمەندىن غالىب كېلىدۇ. كىمكى ئۇيقۇدىن ئويغانغاندىن كېيىن فرۇزەگە قارىسا، شۇ كۈنى كۆڭلى خۇرسەن ئۆتىدۇ.

بىجادەنىڭ باھاسى: ئەگەر بىجادە ياقۇت رەڭگىدە بولسا لەئەلنىڭ باھاسى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ؛ نۇرغۇن لەئەللەر بىجادىغا ئوخشايدۇ. بۇ ئىككىسىنى ئوتقا تاشلىغاندىلا پەرق ئەتكىلى بولىدۇ.

مارجاننىڭ باھاسى

مارجاننىڭ كانى رۇم دەرياسىدىدۇر، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تاغ بار بولۇپ، مارجان ئۇنىڭدا خۇددى گىياھتەك ئۇنىدۇ. مارجان سۇدىن چىقىرىلسا، ئۇنىڭغا ھاۋا تەگكەندىن كېيىن تاشقا ئوخشاش قاتىدۇ. ئۇ مەجۇناتقا قوشۇلسا، يۈرەكنىڭ قېنىنى تازىلايدۇ. ھاياتى روھقا مەدەت بېرىدۇ. ئۇن قىلىنىپ چىشقا سۈرۈلسە كۆك، سېرىق داغلارنى يوقىتىدۇ. چىش يىلتىزىنى چىڭىتىدۇ. زەھەرلەنگەن، زەھەرلىك ھاشاراتلار چىقىۋالغان كىشىلەرگە يېرىم دەرمى يۇمشاق سوقۇلۇپ بېرىلسە زەھەرنى تەرلىتىش ئارقىلىق يوقىتىدۇ. تەرەتنى راۋانلاشتۇرىدۇ.

ئۇنىڭ ياخشىسى رەڭگى قىزىل، سىلىق بولغانلىرىدۇر. ئۇ ئاق، سېرىق، قىزىل، توپا رەڭدىن ئىبارەت ھەر خىل رەڭدە بولىدۇ. خۇراسان تېغىدىمۇ ئۇنىڭ كانى بار. ئۇ ئۇن قىلىنىپ زەھەر يېگەن ئادەمگە ئىستېمال قىلدۇرۇلسا، زەھەرنى دەرھال قايتۇرىدۇ. كۆيدۈرۈپ جاراھەتكە چېپىلسا ساقايتىدۇ.

ئاھەنرەبا (ماگنېت) تاش

بۇ باشقا تاشلارنى ئۆزىگە تارتىدىغان تاشتۇر. ئۆزى قانچىلىك چوڭلۇقتا بولسا شۇنچىلىك چوڭلۇقتىكى تاشنى ئۆزىگە تارتىدۇ. ئۇنىڭ كانى قىزىل دېڭىزدىدۇر. شۇ سەۋەبتىن بۇ دېڭىزدا يۈرىدىغان كېمىلەرگە تۆمۈر ئىشلىتىلمەيدۇ. ئۇنىڭ ياخشىسى ئادەم بەدىنىدە قالغان ئوقنى تارتىپ چىقىراالايدۇ. تۇغىدىغان ئايال ئۇنى ئۆزى بىلەن تۇتسا، تۇغۇتى ئاسانلىشىدۇ. نۇقرەس (بوغۇم ياللۇغى) بولغان ئادەم ئۇنى پۇتغا تاڭسا ئاغرىق پەسەيتىدۇ. بوغۇم ئاغرىقى بار ئادەم ئۆزى بىلەن ساقلىسا، شىپا تاپىدۇ. ئۇ چۈمۈلە ئۇۋىسىغا تۇتۇلسا، چۈمۈللىرى يىراق قاچىدۇ. ئاھەنرەبا تاش كۆيدۈرۈلۈپ قىز بالىنىڭ ئايغىدىن ئىسلانسا، ئىس ئۇنىڭ ياقىسىدىن چىقسا، جۇۋان بولۇپ قالىدۇ. ياقىسىدىن چىقمىسا قىزلىق ھالىتىدە تۇرىدۇ. ئۇ «ھەجەرۇل - ھەدىد» (تۆمۈر تېشى) مۇ دېيىلىدۇ.

دەھنە (كۆك تاش) نىڭ باھاسى

ئۇ ئاچچىق ۋە تاتلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ. تاتلىقى ئالتۇن كانىدىن، ئاچچىقى مىس كانىدىن چىقىدۇ. ھەر ئىككىسى پولات رەڭگىدە بولىدۇ. بەزىسى تۈز رەڭگىگە ئوخشايدۇ. ئاچچىقى تۈركىستاننىڭ ئافراسىياب بىنا قىلغان شەھىرىدىن چىقىدۇ. ئۇنىڭ خاسىيىتى شۇكى، كىشىنىڭ كۆزىنىڭ تومۇرلىرى كۆپۈپ قىزىرىپ ئاغرىيدىغان، تۈرلىشىدىغان بولۇپ ساقايمىغان بولسا تاتلىق دەھنەنى تاشقا سۈرۈپ كۆزىگە سۈرسە، پايدا قىلىدۇ (ئەمما، ئۇ زەھەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن كۆزگە ئىشلەتكەندە، ئىچىدىن ئىستېمال قىلىشقا توغرا كەلسە ئېھتىيات قىلىش لازىم).

ئاچچىق دەھنە زەھەرلىك بولۇپ، ئېغىزغا سېلىنسا، چىشلارنى تۆكۈۋېتىدۇ. كىشىنى زەھەرلىك ھاشارات چاققان بولسا، ئۇنى سىركە بىلەن ئۇن قىلىپ يەرلىك ئورۇنغا سۈرسە، دەرھال ئاغرىق پەسەيتىدۇ.

ھېقىقنىڭ باھاسى

ھېقىق نەچچە خىل بولىدۇ. ھەممىدىن ئوبدىنى رەڭگى سېرىق، سۈزۈك، ساپ بولغىنىدۇر. كىشى ئۇنى ئۆزى بىلەن ساقلىسا، (ئىشلىرى) بەرىكەت تاپىدۇ. ئىلگىرىكى ھۆكۈمالار ئۇنى ناھايىتى ئەزىز بىلىشكەن.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

(نەشرگە تەييارلىغۇچىلاردىن ئەركىن ئىمىننىياز قۇتلۇق شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى ئىشخانىسىدا، ئەجمەلخان ھەبىبۇللاھاجى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر تېبابەت تەتقىقات ئىشخانىسىدا)

غىياسىدىن

سۇنۇق شۇر

نەشرگە تەييارلىغۇچى: بارات تۇرسۇنباقى

دېدىلەر رەسۇل: ئۈممەتتە ئېرسەڭىز،
 غەنا بار يەردە ھېچ ئولتۇرماڭىز. سەھەردە
 بەقەسد ئەر ئىشىتىسە گۈنەھكار ئولۇر،
 ئانى ئىچرە ئولتۇرسە فاسىق بولۇر.
 ئەگەر ۋەقتى خۇش بولسە لەززەت ئالىپ،
 بولۇر كافر ئىماندىن ئايرىلىپ.
 ئىشىتمەك يەنە نەۋە گەر سەۋتىنى،
 ھەرامدۇر، ۋە زىنھار ئىشىتمەك ئانى.
 رەسۇلى خۇدا ئايدىلار نەۋە گەر،
 يەنە ھەر كىم ئول سۇھبەتتە تۇرار.
 خۇدا بارچەسىن دەۋزەخ ئىچرە ئەزاب،
 ئېتەدۇر قاتىخ تاغلا يەۋمۇل - ھىساب.
 يەنە ھەزل بىھۇدە ئەتمەك سەمە،
 دۇرۇغ ھەزىللەر ئەيلەمەك ئىستىمائى.
 كىشى لەغۇ بىھۇدە گەر سۆزلەسە،
 ۋەيا بىر كىشىدىن ئىشىتتى ئېسە.
 بولۇر كۆڭلى كۆپ قاتىغۇ سۇستىدىن،
 كىم ئولغا يەنە ئەقلۇ رىزقى يەقىن.
 يەنە بولكى ناگاھ ئىككى كىشى،
 بىرى بىرگە ئاھەستە سۆز دېمىشى.
 ھەرامدۇركى ئاڭا قۇلاغىن تۇتۇر،
 كىشى قەسد ئېتەر كىم ئەلايس سەسۇر.
 دېدىلەر رەسۇل: كىم نىھان ئايتسا سۆز،

قاراماقدە بەش يەرگە مەكرۇھ بار،
 نەمەزدە چەپۇر ئاستىغە گەر قەرار.
 كىشىنى ئويىغە يەنە ئىزنىسىز
 قاراسا، كەراھەت ئېرۇر بىلسەڭىز.
 رەسۇل ئايدى: ھەر كىم كىشى ئويىگە
 قاراسا، ئۆزى ئىزىن بەرمەي ئاڭا.
 ھەلەلدۇر كىم ئول ئويىنى ئىگەلەرى،
 كۆزىن ئويىسەلەر كور ئەيلەپ ئانى.
 قاراسا ئانى مەھرەم ئەرمەس خاتۇن،
 خاتۇن ئەگەر باقسە ئەركەككە چۈن.
 قاراماق غەنىلەرگە ھەسرەت بىلەن،
 كى مەندىن زىيادە ئېرۇر مال ئىلەن.
 ئېرۇر بەش نېمەنى ئىشىتمەك ھەرام،
 دېدىلەر پەيەمبەر ئەلەيھىسسالام.
 بىرى ئانى ئېرمىش ئىشىتمەك غەنا،
 بۇ مۇئىيار ئىتىپ شەمس مۇھەممەد ئاڭا.
 كى ئۇرسە قولىن شىئرى بالەھنى ئوقۇر،
 كى يەئنى ئوقۇر سەۋتىنى خۇب ئېتۇر.
 ئۈچەۋ جەمئ كەلسە غەنا بولغۇسى،
 ھەمە دىندە باردۇر كەبىرە بەسى.

* بېشى ئۆتكەنكى ساندا

قۇلاغىن تۇتۇپ ھەركىم ئىشىتىسە سۆز.
قىيامەت كۈنى قورغاشىم ئېرىتىپ
قۇيارلار قۇلاغىغا تەئزىپ ئېتىپ.
ھەرامدۇر يەنە غەيبەت ئىشىتمەكى،
بەراپەردۇر ئىشىتمەكۈ ئايتماكى.

* * *

سەلام ئەيلاشقان زىيىبى ئىسلام ئېرۇر،
سەۋابى مۇسۇلمانلار ئام ئېرۇر.
دېدىلەركى كىمدۇر بەخلى تەمام،
جەۋاب ئۆلدۈركى باردۇر بەخلى سەلام.
سەلام ئۆزى سۈننەت، كىفايە يەقىن،
بىراۋ قىلسە ساقىت بولۇر بارچەدىن.
سەلام قىلماسە ھېچكىم بارچەسى،
قىلىپ تەركى سۈننەت كەراھەت بەسى.
جەۋابىدۇ فەرزى كىفايە ئانى،
بىراۋ بەرسە قىلغاي خەلاس بارچەنى.
ئەگەر بەرمەدى ھېچ ئەھلى نىشەست،
گۈنەھكار ئولار بارچەسى قەدر پەست.
سەلام بەرگەن ئادەم ئەگەر بىر كىشى،
ئېتىپ خاس ئاڭ سالام بەرمىشى.
ئوشۇل ئادەمىي خاسغە پەرز، بەس،
جەۋاب غەير ئەگەر بەرسە مەھسۇب ئەمەس.
دېدىلەر رەسۇلى خۇدا ھەرقايۇ،
كىلەر مۇئىنىغە ئەگەر روبەرۇ.
قايۇسىكى ئىلگەرى بەرسە سەلام،
تۆكۈلگەي گۈناھى بەدەندىن تەمام.
خۇداۋەند دەۋزەخدىن ئەتكەي خەلاس،
بۇلار بىگۈنەھلىق مەقامىدە خاس.
كىشىكىم ئېتەر مەجلىس ئىچرە مەقام،
كېتەر ۋەقت ئەلبەتتە دېسۇن سەلام.
رەسۇل ئايدى: ھەركىم كېتەر ۋەقتىدە،
سەلام قىلسە قالغاي بۇ ئادەملار.
ئانى ھەر تۈكىكىم بەدەن ئىچرە بار،
بېرەر مىڭ سەۋاب ئاڭا پەرۋەردىگار.
يەنە ئانچە قەدرىنى ئەتكەي بەلەند،
بولۇر ئەھلى ئالەم ئارا ئەرجمەند.

يەنە تا قىيامەتغەچە ئول مەكان،
گۈناھىن خۇدادىن تىلەر بىگۈمان.
بۇ سۆزلەر ھەمە «شەرھى ئەۋراد» ئارا،
بەتەفسىل ئەيلەپ بەيانۇ ئەدا.
سەلام قىلسا ئىكى كىشى بىر بىرە،
كىيىنكىسى بولغاي جەۋاب، ئەي سەرە.
ئەگەر مەئە تۈشەر ھەر ئىكەۋغە جەۋاب،
بولۇر شەرئەدە لازىم، ئەي زۇل - جەناب.
ئەگەر كىرسە مەسجىد ئارا مۇسلىمى،
كىشى بولسا لېكىن سۈكۈتدە ھەمى.
سەلامنى بۇ تەرز ئەتسۇن ئول ھۇشيار،
كى بەرگەي سەۋابى ئەزىم كىردىگار.
ئەگەر مەسجىد ئىچرە كىشى بولماسا،
سەلامنى بۇ تەرز ئەيلەسۇن شەرئ ئارا.
ئەگەر كىرسە ئۆي ئىچرەكىم يوق كىشى،
سەلام ئاندە ھەم بۇ سەفەت بەرمىشى.

* * *

دېدىلەر «خەزانى جەلالىي» ئارا،
فەۋايدىدا ھەم شەرئەنى شەرھىدا.
سەلام نەچە يەرلەردە مەكرۇھدۇر،
سەلام ئەيلەغەن بىشەفائەت قالۇر.
كىشىكىم كەلامۇللا ئوقۇر بەلەند،
سەلام ئاڭا قىلماق گۈنەھدۇر بەلەند.
يەنە ئىلمىنى گۇفتىگۇئى ئارا،
سەلام بەرسە ھاسىل بولۇر ئەسىم ئاڭا.
مۇدەرىسكى ۋەقتىكى دەرس ئايتادۇر،
ۋەيا ساھىبى ۋىردىن قىلۇر.
ۋەيا قازىغە مەھكەمەدە سەلام،
رەۋا يوق بۇ يەرلەردە قىلماق مۇدام.
بۇ يەرلەردە بىلمەي سەلام قىلسە گەر،
جەۋاب لازىم ئېرمەس، بولۇر مۇئەبەر.
سەلامنى تەمەد بىرلە قىلسە گەدا،
جەۋاب لازىم ئېرمەس، دېدى شەرئەدا.
سەلام قىلمە، ئەي مەرد، جەۋان زەنغە ھەم،
ۋەگەر نە بولۇرسەن گۈنەھكارۇ كەم.
سەلام ئول قېرىلارغە يوقتۇر مۇباھ،

قايبۇ ئۆيىكى مېھمان ئاڭغا كىرمەدى، مېھمان
 فەرىشتەلەر ئول ئۆي ئارا كىرمەدى. مېھمان
 چۈ مېھمان قايبۇ ئۆيىگە قويدى قەدەم، مېھمان
 كىرەر مىڭ بەرەكەت ئانىڭ بىرلە ھەم، مېھمان
 يەنە كىرگەي ئول ئۆيىگە مىڭ رەھمەتى، مېھمان
 چىقار مىڭ گۈنەھ بىرلە مىڭ مېھنەتى. مېھمان
 دېدى: «كەنز» ئاتلىغ كىتابدە ئەيان، مېھمان
 دېگەي بىر مەلەككە خۇدايى جەھان. مېھمان
 فەلان بەندەم ئۆيىگە بارغىل بەجان، مېھمان
 كىلەر قىرىق كۈندىن كېيىن مېھمان. مېھمان
 سەن ئولتۇر ئانى تامدا قىرىق كۈن، مېھمان
 كى كەلگۈنچە مېھمان قىل ئاندە سۈكۈن. مېھمان
 بۇ قىرىق كۈن بەلالارنى ئول بەندەدىن، مېھمان
 ئېتىپ جەھد ئىلە جىد يىراق ئەيلەگىن. مېھمان
 يەنە ھەر گۈنەھى بۇ قىرىق كۈن ئارا، مېھمان
 ئول ئۆي ئەھلىدىن گەر زۇھۇر ئەيلەسە. مېھمان
 ئانى ئەفۇ ئەتتىمكى غەفارىمەن، مېھمان
 ياپارمەن ئاڭغا پەردە سەتتارمەن. مېھمان
 يەنە ئانى مىنقارىدە تىشلەگەن، مېھمان
 ئېرۇر بىر خەتى يەئنى خەتتى ئەمان. مېھمان
 كى يەئنى بۇ ئۆي ئەھلىنى ناردىن، مېھمان
 خەلاسغە بەردىم بۇ خەتنى يەقىن. مېھمان
 چۈ قىرىق كۈن ئۆتۈپ كەلدى ئول مېھمان، مېھمان
 بارىن رەھمەت ئەيلەر خۇدايى جەھان. مېھمان
 * * * * *
 نەچە شەرت مېھمان چاقىرماقتا بار، مېھمان
 نۇخۇست ئەھلى تەقۋىنى قىل ئىختىيار. مېھمان
 كىشىكىم غەنىلەرغە بەرسە تاام، مېھمان
 ئەگەرچە ئېرۇر سالىھى نىكۇنام. مېھمان
 دېدىلەر رەسۇل: ئول تەئام شەرىرىدۇر، مېھمان
 فەقىرلارنى ئايتماي غەنىلەر يىغۇر. مېھمان
 زىيافەتتە قەسدى سەۋاب ئەيلەسۇن، مېھمان
 رىياۋۇ مۇباھات ئۈچۈن قىلماسۇن. مېھمان
 «خەزانە جەلالىي» دا ھەم شەرىئەدە، مېھمان
 ئەگەر كەلسە مېھمان كىشى ئۆيىگە. مېھمان
 قولىنى تۈتۈپ باشلاسۇن ئۆيىگە، مېھمان

كى باردۇر كىشى ھەزل بىرلەن مەزاھىلىق، مېھمان
 ۋەيا ئول كىشىكىم قىماربازدۇر، مېھمان
 ۋەيا ئولكى سۆزىدە يالغان دېيۈر. مېھمان
 ۋەيا ئولكى ھەر كىمنى دەشنام ئېتىر، مېھمان
 ۋەيا مەھرەم ئېرمەس خاتۇنغە قارار. مېھمان
 ئالاركىم بۇ ئىشىدىن ئۆزىن ساقلاماس، مېھمان
 ھەنۇز تەۋبە ئەتكەنى مەئلۇم ئەمەس. مېھمان
 بۇ ئادەملەر قىلمە ھەرگىز سەلام، مېھمان
 قولۇڭدىن ئەگەر كەلسە قىلمە كەلام. مېھمان
 ئەزانۇ ئىقامەت دېگەن چىن سەلام، مېھمان
 رەۋا يوق ئېرۇر شەرىئەدە ۋەسسالىم. مېھمان
 جۇھۇد يا ئۇرۇس گەر سەلام ئەيلەسە، مېھمان
 «ئەلەيكۇم» دېگىل، ئاندىن ئارتۇق دېمە. مېھمان
 مۇسۇلمان ئالارغە سەلام ھۈكۈمنى، مېھمان
 ھەلال يا ھارام بەر جەۋابىن مۇنى. مېھمان
 جەۋاب ئولكى گەر ھاجەتلىك بار ئاڭغا، مېھمان
 دۇرۇستۇر ۋە ئىللا ھەلال يوق ساڭا. مېھمان
 كىشىگە بىرەۋ دېسەكىم غايىبى، مېھمان
 سەلام ساڭا مەن ئول كىشى نايىبى. مېھمان
 دېسۇن ساڭا ھەم غايىبىڭغە سالام، مېھمان
 جەۋابى بۇدۇر شەرىئە ئارا ۋەسسالىم. مېھمان
 ئۆيى سارى ھەر بارە كىرسە كىشى، مېھمان
 سەلام ئەيلەمەك مۇستەھەب دېمىشى. مېھمان
 * * * * *
 زىيافەت ئېرۇر سۇننەتى مۇسلىمىن، مېھمان
 مۇنى ئەيلەگەندۇر بەسى مۇرسەلىن. مېھمان
 دېدى: شەرىئە ئىچرە ھەقى مېھمان، مېھمان
 ئېرۇر ۋاجىبى زەمەئى مىزبان. مېھمان
 ۋەگەر كەلسە مېھمان ھەقى بەرمەسە، مېھمان
 بەۋەققى شەرىئەت ھەقى تەگمەسە. مېھمان
 قىيامەتتە ئالغاي مەشەققەت ئىلە، مېھمان
 مىڭ ئاھۇ فىغانۇ نەدامەت ئىلە. مېھمان
 كىشى قويسە مېھمانغە مائىدە، مېھمان
 ئاڭغا بولغاي ئىككى جەھان فايىدە. مېھمان
 ئوشۇل مائىدە تاكى باردۇر ئاچۇق، مېھمان
 مەلايكە دۇئا ئەيلاغىي چوق - چوق. مېھمان

كۈلۈپ خۇش بولۇپ قاراسۇن رويىگە. كۆپ ئىززەت بىلەن كۆپ مەسەررەت بىلەن، دەپان ياخشى سۆزلەرنى ھۆرمەت بىلەن، دېدى «شەرى شەرئە» دەدۇر فەيزى ئام، كى ئەتسۇن ئۆزى خىزمەتتە قىيام، يەنە باشىغە زۇد بەرسۇن بالىن، يەنە ئاستىغە زۇد سالىسۇن قالىن. دېدىلەر پەيەمبەر ھەنۇز ئول فەراش، ئوتۇرماي تۇرۇپ مېھمان بىتەھاش. ئىكەۋلەننى مېھمان بىلە مېزبان، گۇناھىن كەچۈرگەي خۇدايى جەھان. تەئام ۋەقتى زەيىق ئىلە ئولتۇرماسۇن، ھەم ئالدىغە فەرزەندلەرنى قويماسۇن. تەئامنى خۇبىنى خۇب زەرق ئارا، كەتۇرسۇن دېدىلەر رەسۇلى خۇدا. تەكەللۇق يەنە ئەتمەسۇن مېزبان، نەكىم تاپسە ئالدىغە قويسۇن رەۋان. تەكەللۇفكى ۋەسئىدىن ئەتسە بۇرۇن، مەشەققەتتە ئۆزىن قويۇپ قىلماسۇن. كى مېھماننى ناچار دۇشمەن تۇتار، خۇدايى جەھاندىن غەزەبىغە قالار. رەسۇل ئايدى: مېھماننى ئەزتەھتى دىل، ئىتتىپ ئىززەتتىن قىلسە ئۆزىدىن بېھىل. بولۇر رازى ئاندىن خۇدايى جەھان، بەننھار ئەزىز ئەيلەڭىز مېھمان. يەنە سۇننەت ئولكىم ئەگەر مېھمان، ئوتۇرۇپ تەئام يېسە مېزبان ئىلەن. نۇخۇست مېزبان ئالسۇن ئول تۇئمەدىن، يەنە جۇملەدىن سوڭرە يىغسۇن قولىن. بۇ سۆزلەر بارى «شەرى شەرئە» دەدۇر، «خەزانە جەلالىي» دە ھەم باردۇر. «ئەجايىب مۇھىمات» ئارا بار يەقىن، ئېتىپ نەقلىدۇر شەرى مەنزۇمەدىن. بۇ سۆزنى دېدىلەر ئىلى مۇرتەزا، ئوشۇل مەئدەنى جۇدۇ كانى سەخا. ئېرۇر مېھمان بارچەسى بەش قىسىم،

بەيان ئەيلەين ھەر قايۇغە نە ئىسىم. ئەگەر لۇقمە يېسە بىر مېھمان، ئوشۇلدەم تاپار يۈز سەۋاب مېزبان. ئېرۇر ئول فەقىرۇ مۇسۇلمان كىشى، يەنە باردۇ ئىككىنچى مېھمان كىشى. تەئامنى يېسە مىڭ سەۋابنى تاپار، ئېرۇر ئول قېرىنداش مىسكىنۇ خار. ئۈچۈنچى، تەئام يېسە ئون مىڭ سەۋاب، تاپار ئول سەبىلەر ئوقۇتگەن كىتاب. ئېرۇر تۆرتى ئول ئالىمى مۇتەقىي، كى بولغاي ئۆزى ناسىھۇ ھەم تەقىي. ئەگەر ئانى ئەيلەر ئېسەڭ مېھمان، بېرەر ساڭا يۈز مىڭ سەۋاب ئول زەمان. ئەگەر مېھمان ئەيلەسەڭ فاسقى، ئاڭا تۇئمە بەرسەڭ ئۆزىن لايەقى. كېتەر بىرلەك ئاندىن سەۋاب جەمىل، گۈنەھ بىرلەك ئورنىغە بولغاي بەدىل. ساتىپ ئالغاي ئول تۇئمەغە نارنى، ئاياغىغە ئۇرغاي ئۆزى خارنى. مۇغەننىغە بەرسە كىشى تەڭگەئى، بۇلار تاڭلا دەۋزەختە بىر ھەييەئى. ئۈزۈنلۇغى ئەلىك مىڭ ئېرمىش زەرا، ئاڭا مىڭ ئاغىز بار زۇي ئىللاھ تەبا. ھەر ئاغىزىدە كۆپ تىشلەر ئول بەندەنى، ئوشۇل تىشلار ئىلە چاقادۇر ئانى. كىشى خەم خورغە بېرەر تەڭگە قەرز، ئەگەر بەرسە بولغاي جازا ئاڭا قەرز. جەزا ئولكى چۈن ئولدى بەرمەي ئامان، ياپۇشكاي ئەدەدسىز يىلانۇ چايان. قىيامەتتە بۇدۇر ئاڭا ئەزاب، ئالىك ئىبىرەت ئەلبەتتە، ئەي زۇللەباب. بۇ سۆزلەر «ئەجايىب مۇھىمات» ئارا، سەرىھ بار «خەزانى ئىبادەت» ئارا. يەنە سۇننەت ئەتتى رەسۇلى جەھان، كى قايتماق ئەگەر ئىستەسە مېھمان. ئوزاتسۇن بارىپ تادەرى كويىگە،

مىنەر بولسە باسسۇن ئۆزەڭگۈ ئاڭغا،
ئۇزاتسە چۈ مىھماننى سەككىز قەدەم،
ئاچىلغاي سەككىز جەننەت ئەبۇابى ھەم،
ئەگەر يەتتى ئەقدام قىلدى گۈسىل،
ئاڭغا باغلانۇر يەتتى دەۋزەخ دېگىل.

خاتۇنلارغە نەزەر قىلماقنى بەيانىدۇر

نەزەر ئەيلەماق دە خاتۇنلارغە دۇر،
مۇسۇلمانلارە كۆپ مەسايىل زەرۇر،
بىگانە خاتۇنلارغە قولۇ ئاياغ،
يۈزى ھەم دۇرۇستۇر نەزەر ئەيلەماغ،
بۇ ئۇچغە ھالالدۇر نەزەر ئەيلەماغ،
بەشەرتكى شەھۋەتدىن ئولسە يىراغ،
ۋەگەر ئەيلەسە شەھۋەت ئىلەن نەزەر،
ۋەيا ھەزل ئەتسە خاتۇنغە ئەگەر،
ئانى ھەر بىرى ھەرفىغە مىڭ يىلى،
ئەزاب ئەيلەغەي دەۋزەخ ئىچرە بەلى،
قۇچاق ئەتسە شەھۋەتدە بىگانەنى،
ئەزازىل بىلەن بىر قۇشارلار ئانى،
ئىكەۋنى تەمۇغقە رەۋان ئەيلەگەي،
جەھىمدە سەلاسىل بىلەن باغلاگەي،
ۋە لېكىن دېدى مەۋلەۋى فەخرىددىن،
بىگانە خاتۇنلار ئاياغى يەقىن.

نەماز ئوقۇماق ۋەقت ئەمەس ئەۋرەت ئول،
ۋە لېكىن قەراماق ئېرۇر ھۈرمەت ئول،
بۇ سۆز بولدى فەتۋا كىتابدە سەرىھ،
دېدى ئاندە بۇ سۆزنى ھازا سەھىھ،
ئەگەر مەھرەمى بولسە خاتۇن كىشى،
ھالالدۇر ئەگەر كۆرسە ساچۇ باشى،
تىزىدىن قويى ئەمچەكۈ ئىككى قول،
يەنە بويىنىۋ سىنەسى ھەم دىگۈل،
ھالالدۇر بۇ مەجمۇئە ئەتمەك نەزەر،
ئېرۇر مەھرەمى شەھۋەتى يوق ئەگەر،
قاراماق ھەرامدۇر ئانى قارنىغە،
يەنە ئارقاسىغە يەنە سانىغە،

بىرەۋ چۆرىسىغە قاراماق مەئاف،
ئۆزۈڭ مەھرەمىڭ ھۆكىمدۇر بىخىلاق،
ھەرامدۇر رۇجۇلدىن رۇجۇلغە نەزەر،
تەكى ئاق تىزدىن بەلەند، ئەي فىسەر،
بۆلەك جايى كۆرمەك تەمامەن ھەلال،
خاتۇنغە خاتۇن چۈن رۇجالە رۇجال،
قاراماق رۇجۇلغە خاتۇنلار ئېرۇر،
بۇ ھەم مىسال ئەر كەككە ئەر كەكچە دۇر،
سەبىيۇ سەبىيە ئەگەر تۆرت ياشەر،
ھەرامدۇر ئالار ئەۋرەتغە نەزەر،
ۋە لېكىن «خەزانە» دە تاپتى سەبات،
سەبىيۇ سەبىيە ئەمەس مۇشتىھات،
نەزەر ئەيلەماق ئەۋرەتغە ئانى،
ئەمەس پاك دېدى ئول كىتابدە مۇنى،
بى بى سىگە قۇل مىسالى بىگانە دۇر،
يۈزى قولى گەر كۆرسە جايىز ئېرۇر،
بۆلەك ئۇزۇ كۆرمەكى باردۇر ھەرام،
بۇدۇر دىنى ئايى سۆزى ۋە سىسالام.

ھىكايەت

زۇبەيدە خاتۇن جۇفتى ھارۇن ئىدى،
مەگەر كىم ئاچۇق باشى بىر كۈن ئىدى،
قولى كەلدى ناگەھ ئىشىكىدىن فەزار،
كۆزى تۇشتى بىبىسى ساچىغە باز،
زۇبەيدە كۆزىدىن تۆكۈپ ژالەلەر،
دېدى ساچىغە نامەھرەم ئەتتى نەزەر،
ئاننىڭ بىرلە قايداغ ئوقۇيمەن نەماز،
دېدىۋ تاراشلاتتى ساچىنى باز،
مۇسۇلمانلار ئەتتى بۇ تەرز ئىھتىيات،
كى قىلدى قىيامەتدە ئەيشۇ نىشات،
مۇسۇلمانچىلىق مۇنداغ ئولسە كېرەك،
مۇنىڭدەك جەھاندىن ئۆتۈلسە كېرەك،
بۇ دۇنيادە چەكسە مەشەققەت كىشى،
شەرىئەتنى فاس تۇتماق ئولسە ئىشى،
قىيامەتدە نەفىئىن كۆرەر بىگۇمان،

بىر ئىلان دەۋزەخ ئىچرە ئەزم،
سالار زەھر ئاڭا كۈندە يۈز يول ئالىم،
ئەگەر سالسە بىر زەھر يۈز يىل فىغان،
ئېتەر ئۆزىدىن كېتىبان ھەر زامان،
يەنە تىترەبان يەر دېگەي: ئەي كەرىم،
يۇتارمەن ئىكەۋدىنكى زەنبى ئەزم،
ئەگەر گاھ - گاھ ئەتسە ھالى بۇدۇر،
دەۋام ئەتسە ئىككىسى كافر بولۇر،
ئىكەۋ، ئىنشائاللا، كۆرەر بۇ ئەزاب،
مەگەر سىندىق ئىلەن تەۋبە ئەتسە تەباب.

خاتۇنلار ئەرلەرنى رازى قىلماقنى بەيانى

يەنە لازىم ئولكىم ئېرىنى رىزا،
ئۆزىنى ئېتىپ يۈرسە سۈبھۇ مەسا،
رەسۇل ئايدىلار: ھەر خاتۇن ئۆزىدىن،
ئېرىن رازى ئەيلەپ كېتەر دۇنيادىن،
مەقامى ئۇلادۇر مۇقەررەر بېھىشت،
تەنە ئۇمۇلار ئەيلەر ئوشۇل خوش سەرشت،
كىرىپ باردى بىر كۈن رەسۇلى خۇدا،
جىگەر گۈشەسى فاتىمە ئۆيىگە،
رەسۇلنى كۆرۈپ فاتىمە يىغلادى،
رەسۇل يىغلاماق ۋەجھىنى سورادى،
دېدى: بىر سۆز ئايدىم ئەلىغە دۇرۇشت،
چىقىپ كەتتى كاھىب بېرىپ ماڭا پۇشت،
رەسۇل ئايدىلار: ئول خۇدانى ھەقى،
مېنى ئەيلەغان مۇستەفانى ھەقى،
ئەگەر ئاختارىپ ئانى خوش ئەتمەسەڭ،
رىزا بولغانىنى يەقىن بىلمەسەڭ،
يۈزۈڭگە قاراماسەن ئەسلا فەراز،
گەر ئولساڭ جىنازىڭغە قىلمام نەماز،
مەگەر بىلمەدىڭكىم ئەر ئۆلسە رىزا،
رىزا بولغۇسى ئول خاتۇندىن خۇدا،
ئەر ئەتسە غەزەب ھەم ھەق ئەتكەي غەزەب،
جەھەننەم ئارا كۆپ كۆرەدۇر تەئەب.

بېھىشت ئىچرە داخىل بۇلار جاۋىدان،
فىغانكىم غىياسىدىنى پۇر گۇناھ،
گۈنەھ بىرلە ئەھۋالنى ئەتكەن تەباھ،
بۇ دۇنيادە چەكمەي رىيازەت دەمەي،
بېرەر كېچە قىلماي ئىبادەت دەمەي،
ئەزىز ئۆمرىنى سەرق لەھۋ ئەيلەگەن،
ھەمىشە خەتا بىرلە سەھۋ ئەيلەگەن،
قولىدە بەغەير ئەز گۈنەھ ھېچ يوق،
جۈز ئەھۋالى زارۇ تەبەھ ھېچ يوق،
بۇ ھال ئىلە گەر بولسە ئۆمرى ئاخىر،
قەبۇل ئەيلەمەس ئانى قويغاندە يەر،
بۇ تەرز ئۆتسە ئەۋقاتى سەرقى ھەۋا،
ئانى ھالىغە يۈز تۈمەن ۋايۇ ۋا،
ھەرامدۇر خاتۇن بىرلە نامەھرەمى،
بىرەر لەھزە خىلۋەتدە بولماق دەمى،
خاتۇن كىيىمەسۇن ھېچ لىباسى بەتەن،
ئەگەر كىم كۆرۈنسە تىگىدىن بەدەن،
يەنە ھەر خاتۇن غەيرىنى ساچىنى،
ئۆزى ساچىغە گەر ئۇلاسه ئانى،
ئانى لەئىنەت ئەيلەر خۇدايى جەھان،
دېدىلەر پەيەمبەر ئەلەيھىسسالام،
يەنە لەئىنەت ئەيلەر خۇدا ئول خاتۇن،
بەدەنغە سوقۇپ ئىگنەنى ئەتسە خۇن،
ئانى ئورنىغە سۈرمە سالسە ئەگەر،
كى زىيىنەت ئۈچۈن ئەيلەگەي خاللىر،
يەنە لەئىنەت ئانى خۇداۋەند ئېتەر،
كى ئۆزىنى ئەر كەككە مانەند ئېتەر،
ھەم ئەر كەككى خاتۇنغە بولغاي شەبەھ،
خۇدا لەئىنەتغە قالدۇر ئول سەفەھ،
يەنە خاتۇنى بىر خاتۇن بىرلە ئول،
ياللاڭچ ياتۇرنى قىلادۇر قەبۇل،
ئەگەر بولسە شەھۋەت بىلەن بول ياتىش،
قايۇ خاتۇنىكىم قىلادۇر بۇ ئىش،
پاتار بەھرى لەئىنەت ئارا ئىككىسى،
جەھەننەمغە سالغاي خۇدا ئىككىسى.

«خەزانە جەلالىي» دە باردۇر سەرىپ، ئەگەر
كى جەمئۇ ئەيلەدى بارچە قەۋلى سەھىپە.
كىشى ئۆز ھەلالىغە قىلسە جىمائى،
سەۋابىنى ئايتاي گەر ئەتسەڭ سەمەئى.
گۇناھى تۆكۈلگەي تەندىن رەۋان،
دەرەخت بەرگى ئانداكى ۋەقتى خەزان.
كىشى ئەتكەلى خاتۇننى كۆڭلى خوش،
تەئام خاتۇنى بىرلە گەر ئەتسە نۇش.
رەسۇل بىرلە جەننەتدە ئەيلەر مەقام،
يۈرەر يۈز تەنەئۇم بىلە مۇستەدام.
تەئام يەر كىشى ئەھل بەيتى بىلەن،
ئاڭغا رەھمەت ئەتكەي خۇدايى جەھان.
خاتۇن گەر سۆزى دەپسە ئەرغە يامان،
ئەر ئەتسە تەھەممۇل سۆزىگە چۇنان.
ئاڭغا ھەق بىرەر ئەجرىھى مىڭ شەھىد،
يەنە زۇلمەتى قەبىر بولغاي بەئىد.
دېدىلەر رەسۇل: ھەر خاتۇن ئۆي ئارا،
ئېرى ھەرنە كەلتۈرسە بولسە رىزا.
دېمەسە كى مۇندىن كەتۈر خۇبىراق،
گۇناھىن خۇدا ئاندىن ئەتكەي يىراق.
ئەگەرچە گۇناھى نۇجۇملارچە بار،
تاپىپ مەغفەرەت جۈملە مەغفۇر ئۇلار.
ئەگەر ساتسە خاتۇن ئۆزىن يېسە ئەر،
ئادا بولمىغاي سەدىيەكى ھەققى دەر.
قايۇ خاتۇنى دۇك ئىگىرسە ئەگەر،
توقۇپ بۆز ئېرىگە كىيۈرسە ئەگەر.
بەھىشت ئاڭغا ۋاجىپ دېدىلەر رەسۇل،
«خەزانە جەلالىي» ئارا باردۇر بۇل.
ئېرى بولسە بەد خۇلق سەبىر ئەتسە زەن،
خۇدا ئائىشەنى سەۋابىن بېرەن.
رەسۇل ئايدىلار: ئۈچ خاتۇنغە ئەزاب،
گۆرى ئىچرە يوق تاڭلا ھەم يوق ھىساب.
ئېرۇر فاتىمە بىرلە ھەشرى ئانى،
كەننىزى خۇدا بىرلە نەشرى ئانى.
بىرى ئول خاتۇنكىم ئېرىدۇر غەيۇر،

دېدىلەر پەيەمبەر ئەلەيھىسسالام، ئەگەر
ئەگەر ئەرنى بورنى تىشۈكى مۇدام.
بىرىدىن ئەگەر دائىما ئاقسا قان،
بىرىدىن يېرىك بولسە دائىم رەۋان.
خاتۇن گەر يالاپ ئىككىسىن ئەتسە پاك،
ئەرن ھەققى بولماس ئادا، بولمە شەك.
بۇ سۆزلەر «خەزانە جەلالىي» ئارا،
بىتىگىلىك ئېرۇر كۆپ دەلىلى بىلە.
دېدى ئائىشە بىر كۈنى: يا رەسۇل،
تىغەيلىك ئېرۇر فەۋقى تەھت ئوڭى سول.
بۇ خاتۇنلار كىم مەدىنەدە بار،
بەھىشتدە مېنىڭ بىرلە قايسى تۇرار.
رەسۇل ئايدىلار كىم: فەلان كوچەدە،
فەلان زەن بەھىشتدە تۇرار سىز بىلە.
دېدى ئائىشە: ماڭا يېرىك جەۋاب،
بارىبان كۆرەيكىم، نە ئەتمىش سەۋاب.
ئىجازەت ئالىپ ئول سارى باردىلار،
ئۆيىگە كىرىپ ھالىنى سوردىلار.
ئوتۇرۇپدۇر بىر زەرف سۇ ئىسسىتىپ،
يەنە بىردە تۇئمە مۇھەيييا ئېتىپ.
يەنە پايە جامە ئۆزىدىن جۇدا،
ئاڭغا ئائىشە قىلدىلار بۇ ئىندە:
كى ھالىڭنى بىر - بىر ماڭا ئەت ئەيان،
دېدى: بار ئېرۇر شەۋھەرىم دېھقان.
زىرائەت باشىغە كېتەر ھەر كۈنى،
كىلەدۇر يەنە بولسە ۋەقتى تۈنى.
مەن ئول كەلغۇچە سۈنى تەييار ئېتىپ،
قۇيامەن تەھارەت قىلۇر ئول كېلىپ.
يەنە تۇئمە ھازىر قىلۇرمەن قويۇپ،
كى كەلگەن زەمان قۇت قىلسۇن تۇيۇپ.
يەنە پايى جامە قىلىپ مەن ئىراق،
جىمائى تىلەسە بەھىل ياخشىراق.
خەبەر بەردى جىبىرىل بۇ ۋەج ئىلە،
بەھىشتدە بولۇر ئائىشەغە بىلە.

يەنە ئاخىرىدە، يەنە ئورتادە. بىر قىسىمدا بولسا، قىرراقچى بۇلار ئاندى بولسا ۋەلەد، بۇ ئىككى كېچە بار ئېرۇر ۋەتى بەد. دۈشەنبە كېچە بولسا مەنسىق بۇلار، جەھان ئانى ئىنساڧى بىرلەن تۇلار. سەيشەنبە كېچە بولغاى سەخىي، يەنە رەھمدىل بولغۇسى، ئەي ئەخىي. بولۇر پەنجشەنبە كېچە مۇتتەقى، بولۇر جۇمئەدە كۆپ فەقىەۋۇ تەقى.

يەنە پاك ئىتەرغە جىمائىدىن كېيىن، بۆلەك ھەر بىرى لەتتەئى ئۇشلاسىن. ئەگەر ئەتسە بىر لەتتەدە ئىككى پاك، جۇدالىق تۇشەر ئورتاغە زۇدراك.

ئىككى ئىيد ئاراسىدا زىناق قىلماغلىقنى

بەيانىدە

«فەتاۋايى سۇڧىيە» دە بار سەرىھ، بۇ سۆزنى دېدى ئىتتىبارى سەھىھ. ئىككى ئىيد ئورتاسى ئەتمەك زۇفاق، كى يەئنى تۇشۇرمەك كېلىن بىخىلاق. دۇرۇستدۇركى فەخرى جەھان مۇستەفا، زىناق ئەتتى ئائىشە زۇلقەدەدە. ئىدى جۇملەدىن ئائىشە خۇبىراق، خاتۇنلار ئاراسىدە مەرھۇبىراق. خاتۇنكىم ھەلال ئېرى بىرلەن ياتار، جىمائى بىرلە قارىغە بەچچە تاپار. مەسىرەتدە ئايدىكى گۇيا سىيام، تەمام ئۇمىرى ھەم كېچەدۇر ھەم قىيام. چۇ تولغاق تۇتۇپ كەلدى تۇغماق زەمان، بېرەر ھەر بىرى دەردىگە بىگۇمان. سەۋابى قۇل ئازاد قىلغان خۇدا، يەنە نەچچە يىل تائەتى بىرىياچە. قۇب ئولكىم ئېمىزسۇن ئۆزى بەچچەسۇن،

ئانى غەيرەتغە ئول ئولغاى سەبۇر. بىرى ئولكى بار ئېردى خۇلقى يامان، ئاڭا سەبر ئېتىپ ئولتۇرۇر ھەر زەمان. بىرى ئولكى مەھرىن ئېرىگە كېچىپ، خۇدا يولىدە مەھرىدىن ئايرىلىپ. كىتابى ئاتى «ھەيرەتۇل - فۇقەھا»، دېدى ئاندى ئەيىدى زەسۇلى خۇدا. قىيامەتتىكى بار بىگۇمان كەلغۇلۇق، بەجۇز سايەئى ئەرش ھېچ سايە يوق. ئۇشال سايەدە ئۇچ كېچە جاي ئالار، بىرى ئول خاتۇن مەھرىن ئەرگە كېچەر. بىرى پادىشاھىكى ئادىل ئېرۇر، بىرى كېچە تەھەججۇد ئوقۇرغە تۇرۇر.

جىمائى ئىبتىداسىدا بار ھەر كىشى، دېماق بولسۇن تەسەببۇپ ئانى ئىشى. يەنە سۈرەئى قۇلۇۋەللا ئوقۇپ، خۇداۋەندىدىن نەسلى سالىھ ئۆمۈپ. جىمائى ۋەقتىدە دېمەسۇن كۆپ كەلام، ۋەلەد ئول سەبەبىدىن بولۇر گۇڭۇ خام. ئەگەر فەرج ئەۋرەتغە قىلسە نەزەر، ۋەلەد كور بولۇر بۇ سەبەبىدىن مەگەر. جىمائى ۋەقتى گەر بۇسە ئەتسە كىشى، بولۇر گەر بۇ دەم كەر ۋەلەد بولمىشى. كېچە نې ئاخىرىدە خۇبىدۇر جىمائى، كىتابلار دە بۇ سۆزغەدۇر ئىجتىمائى. بۇ سۆزلەر «ئەجايىپ مۇھىمات» دە بار، يەنە «شەرھى شەرئە» دە بۇ تەرزى بار. كى ئايدى رەسۇلى جەھان: يا ئەلى، جىمائى ئەتمە يەكشەنبە كەچ، ئەي ۋەلى. ئەگەر بولسا فەرزەند خۇنرېز ئۇلار، يەنە چەھارشەنبە كېچە قىل ھەزەر. جىمائى ئەتمە ئەۋۋەل كېچە ئايدە،

بەھار بار ئېمەر بەچچە پىستاندىن. چىرىك سەۋابى قۇل ئازاد ئەتكەن تاپار، بەچچە يەنە بەچچە تويگانگە بىلەر. خۇدايىم سەۋابى ھەجۇ ئۆمرەنى، بېرەر ھەر ھەر بىرە قىرىق يول ئەتكەنى. دېدىلەر رەسۇل: ھەيز كۆرسە خاتۇن، تاپار مىڭ سەۋابى رەساۋۇ پۈتۈن. گۇناھىنى ئول ھەيز بەرباد ئېتەر، بۇ سۆزلەر «فەتاۋابى مەسئۇد» دە بار. نىفاسكى بىر كۈن كۆرەر خەيردۇر، خۇدا يولىدە قىرىق غەزە قىلۇر. ئەگەر بەچچە كۆپ يىغلاسه غەم يېمەك، نېگە مۇنچە يىغلايدۇر دەپ كاھىمەك. كى ئول زىكرۇ تەسبىھۇ تەھلىل ئېتەر، گۇناھى ئاتە - ئانە ھەقدىن تىلەر. ئەگەر بەچچە قارىندە بولسە خاتۇن، نەمازنى ئەلبەتتە تەرك ئەتمەسۇن. ئەگەر ئوقۇماس بولسە ئول بەچچە ھەم، بولۇر بىنەمازۇ بىخىلۇ دژەم.

ئانە - ئانە فەرمانىن ئالماق زەرۇر، مۇسۇلمانچىلىقىدە بۇ كۆپراق زەرۇر. ئالار خىزمەتى تائەتدۇر بەلەند، دېدىلەر رەسۇلى نۇبۇۋۋەت سىپەند. ئانە - ئانە خۇشنىۋد ئايتماغلىغى، رىزا ئەيلەپ ئاخىردە كەتمەغلىغى. نەمازۇ ھەجۇ ئۆمرەۋۇ رۈزەدىن، بارسىدىن ئەلبەتتە ئەفزەل دېگىن.

ھىكايەت

ئېرۇر «شەرھى شەرئە» دە بۇ سۆز مۇقىم، خۇدا دېدى مۇساغەكىم: ئەي كەلىم.

بىرەۋ ماڭا ئاق ئولسە ئەيلەپ گۇناھ، مېنى ئەمرىمى ئالماي ئولسە تەباھ. ۋەلې ئاتە - ئانەنى خۇشنىۋد ئېتەر، بىھىشت ئىچرە مەھشەر كۈنىدە يېتەر. بىراۋ ماڭا ئەتتى ئىبادەت كەسىر، ۋەلې ۋالىدەينى ئانى ئاق دەر. ئانى ئاق دەر مەن تامۇغدە كۆيەر، رىزام مېنى ئانلار رىزاسىدە بار. رەسۇل ئايدىلاركىم: بىھىشتنى ئىسى، ئەگەر بەش يۈز يىل يولە بارغۇسى، بۇلان ئاقغە ئىسى ھەم يەتماغاي، بىھىشت سارى ھەرگىز يەقسىن يەتماغاي. رەسۇل ئايدىلار: ئاق بولغان كىشى، ئېرۇر دەۋزەخى گەرچە تائەت ئىشى. ئەگەر ئاتە - ئانەسى خۇشنىۋدۇر، بىھىشتى ئېرۇر ھەر گۇناھى قىلۇر. ئېرۇر ئانى ھەققى ئاتادىن فۇزۇن، كى ئول مەنەت ئەتكەن ھەددىن بۇرۇن.

ھىكايەتى دىگەر

دېدى مۇسا زار ئىچرە: ئەي كىردىگار، بىھىشت ئىچرەكىم بولغۇسى ماڭا يار. نىدا كەلدى: قەسساب بار شەھەردە، سۇيار ھەر كۈنىگەۋۇ قويۇ تىيۋە.

بىھىشتدە سېنىڭ بىلەن ئولتۇرغۇسى، مەقامەتى ئاللىڭا ئول يەتكۈسى. دېدىلەر: ئىلاھا، نە ئەئمالىدىن، بىھىشت ئىچرە ماڭا بۇلادۇر قەرىن. دېدى ھەق ئانى ئانەئى پىرى بار، بازاردىن چۈ ھەر كۈن ئۆيىگە بارار. كىرىپ ئەۋۋەلەن سورغاي ئەھۋالىنى، كۆرەر بىر - بىر ئانى ھەممە ھالىنى. ئەگەر لازىم ئولسە لىباسىن يۇۋار، چىقىپ سوڭرە شورپائى تەييار ئېتەر.

ئانى يەيدۇرۇر قولى بىرلەن رەۋان،
 سالۇر ئاغزىغا گاھى گوشت، گاھى نان.
 چۇ تويدى ياپار ئۆستىغە كۆرفەنى،
 ئوتۇرۇپ ھەم ئۇخلا تادۇر خابىنى.
 بۇ ئەئالمىدىن تاپتى مۇنداغ مەقام،
 مۇساھىبىدۇ مۇسا ئەلەيھىسسالام.
 رىزايى خۇداۋەند رەببى غەفور،
 ئالارنى رىزاسىغە ۋابەستەدۇر.
 ئالارنى رىزاسى رىزايى خۇدا،
 ئالار نارىزادۇر خۇدا نارىزا.
 دېدى «شەرىھى ئەۋراد» بۇ كەلام،
 دېدىلەر پەيەمبەر ئەلەيھىسسالام.
 كىشى ئاتە - ئانەسىغە بىر نەزەر،
 مۇھەببەت بىلە رەھمەت ئىلە ئېتەر.
 سەۋابى ھەجى ئۆمرە مەقبۇلەنى،
 ئوشۇل لەززە بېرىپ تاپقاي ئانى.
 دېدىلەر سەھابە: ئايا، فەقرى كۈل،
 ئىتەرمىز نەزەر بەئزە كۈن نەچە يول.
 دېدىلەر: ئەگەر ھەر كۈنى مىڭ كەرەت،
 نەزەر ئەتسەڭىز يەئنى با مەرھەمەت.

تاپارسىز سەۋابى ھەجى ئۆمرەنى،
 كى گۇياكى مىڭ يىل قىلىپسىز ئانى.

ھىكايەت بەرسەبىلى تەمسىل

بار ئېردى سەھابە ئارا بىر كىشى،
 ئاتى ئەلقەمە ئېردى تائەت ئىشى.
 رەسۇل دۈست تۇتارلار ئىدى ئانى كۆپ،
 ئىدى چۈنكى تائەتۇ ئىھسانى كۆپ.
 غەزات ئەيلەر ئېردى ئوقۇر ئېردى ئىلىم،
 بار ئېردى بەشەرمى رەزم ھىلىم.
 ئوشۇل بىر كۈنى بولدى قاتىغ كەسەل،
 ھەممە بىلىدىكىم بولدى ۋەقت ئەجەل.
 ئىشتىپ رەسۇل ئايدىلار: ئەي ئەلى،
 بىلالۇ سۇھەيب ئىلە سەلمان ۋەلى.

بارىپ ئەلقەمەنى ئىيادەت ئېتىڭ،
 تۇرۇر باردىلار تۆرت ئەزىز ئاندە تەڭ.
 كىرىپ كۆردىلەر كىم كېتەر ۋەقتىدۇر،
 تىلى لېك تەسبىھە كەلمەيدۇرۇر.
 نەچەكىم دېدىلەر: كەلىمە ئاڭا،
 تىلى لال ئولۇپ كەلمەس ئېردىڭ ماڭا.
 رەسۇلغە بۇ ھالنى خەبەر قىلدىلار،
 پەيەمبەر كېلىبان نەزەر قىلدىلار.
 دېدىلەر: نە ئىش ئەيلەر ئېردى يامان،
 ئاناسى دېدى: ئەي رەسۇلى جەھان.
 ئىشى ئېردى تۇنۇ كۈن نەمازۇ نىياز،
 سەدەقە ئېتەر ئېردى خاھ كۆپۇ ئاز.
 ۋە لېكىن خاتۇنىغە بەئزى زەمان،
 بېرەر ئېردى كۆپ نەرسە مەندىن نىھان.
 ماڭا بەرمەس ئېردى ئانىڭ چۈن ماڭا،
 دىلىم ئېردى ناخۇش ئەمەسمەن رىزا.
 رەسۇل ئايدى: ئانداغ ئېسە ئۇشبۇ كۈن،
 ئانى كۆيدۈرۈڭىز ياقىبان ئوتۇن.
 دېدى ئانەسى: تاقەتم يوقتۇ سىز،
 ئانى ئوتقە سالماقغە بويۇرماڭىز.

رەسۇل ئايدى: بۇ ئوت دېمەسسەن رەۋا،
 نېتەرسەن ئەگەر تۇشسە دەۋزەخ ئارا.
 مەن ئەر خۇش ئەمەسسەن بەغەيرە سەقەر،
 ئاڭا تاڭلا يوقتۇر مەقامۇ مەقەر.
 دېدى ئانەسى: رازى ئولدۇم كۈنۈن،
 تىلى بولدى ئولدەم رىساۋۇ پۈتۈن.
 كەلمەئى تەسبىھە قىلدى شۇرۇد،
 ئىمان بىرلە قىلدى جەھاندىن رۇجۇد.
 بىلالغە دېدىلەر رەسۇلى خۇدا،
 مەدىنە ئىچىندە ئېتىڭىز نىدا.
 كى ھەر كىشى دەۋايى ئىسلام ئېتەر،
 ئانادىن خاتۇنىنى بىھراق تۇتار.
 ئاڭا لەئىنەتى ھەق بۇلادۇر مۇدام،
 قەبۇل ئەيلەمسە فەرز نەفلىن تەمام.
 رەسۇل ئايدى: ھەر كىمگە دەشنام ئېتەر،

ئاتە - ئانەسىنى گۈنەھكە پاتار.
دېدىلەر سەھابى: بۇ قانداق بوگەي،
كىشى ھېچ ئاتە - ئانەسىن سۆكمەگەي.
دېدىلەر: مۇنى مەئنىسى بۇل ئېرۇر،
بىرەۋ ئاتە - ئانەسى دۇشنام قىلۇر.
سۆكەر بۇل كىشى مۇنى ئاتە - ئانە،
كى گۇيا ئۆزى سۆكتى ئاتە - ئانە.
دېدى «شەرھى شەرئە» ئارا بۇل كەلام،
دېدى ئاندە ھەم ئاتە - ئانە مۇدام.
ئەگەر ئولسە ھەم ھەققى بولماس ئەدا،
ھەققى ئولكى قىلسۇن ئالارنى دۇئا.
خۇدادىن تىلەسۇن گۈنەھلەرنى،
قىلىپ ھەم دۇئا ئايەت بارىنى.
كىشى ئاتە - ئانە دۇئا ئەيلەمەس،
بۇلار رىزقى كەم بىنەۋا بۇلەھۋەس.
بەناگاھ ئاتە - ئانە ئۆلگەن ئېسە،
تىرىكلىكلەردىن كۈللى سولگەن ئېسە.
ئالار ھۈرمەتتىن ئانچە بىلمەپ ئىدى،
بۇ دۇنيادە خۇشئۇد قىلماپ ئىدى.
دېسەكىم ئالار مەندىن ئولسە رىزا،
ئالار ھەققىغە سەدقە ئايتسۇن بەجا.
خۇداۋەندىدىن مەغفەرەتنى بەجان،
تىلەسۇن ئالار رۇھىغە ھەر زەمان.
يەنە قەبىرلەرگە ھەر جۈمئە گەر،
رىيازەت ئېتەر بولسە رازى بولەر.
كىتابكىم ئاتى «ھەيرەتۇل - فۇقەھا»،
قىلىپ نەقل ئاندە فۇقەھى ئۇلا.
دېدىلەر رەسۇل: گەر ئاتە - ئانەسى
ئۆلۈپدۇر رىزا بولماي ئاندىن بەسى.
بارار يولدا تەكبىر ئايتسۇن مۇدام،
ئالار گورىغە بارىپ ئايتسۇن سەلام.
ئوقۇپ يەتتە يول «قۇلىۋەللاھ»نى،
باغشىلا ئاتە - ئانە روھىغە ئانى.
يەنە يەتتى يول ئانى روھىغە بەر،

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

(نەشرگە تەييارلىغۇچى خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومىدا)

ھاجى ئىمىن يېڭىسارنى

شېئىرلار

ئەشەرگە تەييارلىغۇچىلار: ئابدۇراخمان روزىمۇھەممەت، بۇۋەيىرەم شېرىپ خۇشتار

ئەي ياخشىلار، ئۇشبۇ سۆز دىلىمغا كېلىپ قالدى، ئايتىپ ئۆتتۈم، خاتا يەرلىرى بولسا توغرىلاپ قويۇرلار. دىلىمغا كەلگەن سۆزنى ئايتىپ ئۆتتۈم.

بەرادەرلەر، مەنى ھەيران فانىي جەھان ئىچىندە،
 يۈرۈپدۈرمەن دەربەدەر بۇ يېڭىسار ئىچىندە.
 ئايتىپ ئۆتتۈم بىرئاز سۆز جانۋەرلەر تەرەفدىن،
 دىلىمغا كەلسە ھەر سۆز ئۇشبۇ ھالەت ئىچىندە.
 بەرادەرلەر بىلىڭلار، ۋەفا قىلماس بۇ دۇنيا،
 يۈرۈپدۈرمەن مەن گۇمراھ خابى غەفلەت ئىچىندە.
 بەرادەرلەر، بول بىدار، ئۇچار قۇشدىن ئىبرەت ئال،
 نالىشىغە قۇلاق سال، سەن بۇ دۇنيا ئىچىندە.
 جانۋەرلەر سايرايدۇر، ئۆز ھالىغە يىغلايدۇر،
 يۈرەكىنى داغلايدۇر، كۆھنە مەكان ئىچىندە.
 ئەلھەمد ئوقۇر قارلاغاچ، ئايا غافىل، كۆزۈڭ ئاچ،
 نې ياتۇرسەن يالاڭچاچ، تۆشەك ياستۇق ئىچىندە؟
 ئەفغان قىلىپ ئۇيغاتۇر، ۋەقتى سەھەر ئىچىندە،
 ئايا غافىل، كۆزۈڭ ئاچ، ياتما غەفلەت ئىچىندە.
 سۈبھى سادىقدا سايراپ ئەفغان قىلۇر قارلاغاچ،
 ئايا غافىل، بىدار بول، سۈبھى سادىق ئىچىندە.
 سەن غەفلەتدە ياتما، ئەگەر بولساڭ مۇسۇلمان،
 ئۈمۈرۈڭ زايىئە قىلماغىل فانىي جەھان ئىچىندە.
 بولغىل بىدار غەفلەتتىن قۇتۇلغىل بۇ ئىللەتتىن،
 ئۆزۈڭ ئايرى كۈلفەتتىن ماتەم سەرا ئىچىندە.
 ھاجى ئىمىن كەم ئەقىل، يىغلاپ مۇدام تەۋبە قىل،

* بېشى ئۆتكەنكى ساندا.

ۋەقتى سەھەر يىغلاغىل فانىي جەھان ئىچىندە.
 تەمجد ئوقۇر تۇمۇرچۇق، ئانىڭ دىلى بىل ئاچۇق، سايىل
 يىغلار ئۆزىڭ ھالىغە بۇ نىسفى شەب ئىچىندە. سەيىر تەم
 دۈرۈد ئايتۇر ئاق قۇچقاچ، ھەق يادىدا قارىنىم ئاچ، ئەمەس
 رەھمەتلىگىنى ماڭا ساچ جۈملە جاندار ئىچىندە. سەيىر تەم
 تەۋھىد ئوقۇر كۆك كەفتەر، دىلنى قىلىپ بۇ پۇرۇختەر،
 دائىم دىلىدا بۇ ھەق دەر ئۇشبۇ جەھان ئىچىندە. سەيىر تەم
 ئاق فاختەك كۆر نې دەيدۈر، يا دۈستى بۇ ھۇۋ دەيدۈر،
 ئۆز ھالىغە يىغلايدۇر ماتەم سەرا ئىچىندە.
 بۆدۈنە كۆر قەفەسدە، دائىم ئايتۇر «رەززاڭ» دەپ،
 بۇ يۈزۈمنى قىل ئاق دەپ خەۋفى رىجا ئىچىندە.
 كەكلىك ئايتۇر دائىم ھەق، سەنسەن خۇدايى بەرھەق،
 سەنسەن خۇدايى مۇتلەق يەرۇ ئاسمان ئىچىندە.
 قارغە ئايتۇر، يا قەھھار، ئىگەم باردۇر نې غەم بار،
 يۈرەر دائىم مەرغەزار بۇ زېمىستان ئىچىندە.
 ئۆردەك ئايتۇر يا ھەننان، غاز ئايتادۇر يا مەننان،
 بالىق ئايتۇر يا سۇبھان ئابى رەۋان ئىچىندە.
 لەڭلەگ ئايتۇر «يا ئەللاھ»، سار ئايتادۇر «ئىللەللا»،
 ھۇۋقۇش ئايتۇر «ھۇۋ ئەللا» چۆل بەيابان ئىچىندە.
 بەرادەرلەر، چىرايلىق ئەجەب رەڭدار سۇفىياڭ،
 جانئۇار ئىچىرە چىرايلىق بۇ مەرغىزار ئىچىندە.
 توخىنى كۆر نې دەيدۈر، ئارام ئالماي «ھەق» دەيدۈر،
 غافىل ئىنسان بىلمەيدۇر بۇ دۇنيانىڭ ئىچىندە.
 ھۆدھۆد ئايتۇر رەببىم بار، سەندىن ئۆزگە كىمىم بار،
 سۈلەيمانغە سۆزۈم بار كەۋنى مەكان ئىچىندە.
 ئىمىن ھاجى، نې دەرسەن؟ ھەر قىسىما سۆز سۆزلەرسەن،
 ھېچ ئۆزۈڭگە كەلمەيسەن بۇ دۇنيانىڭ ئىچىندە.

* * *

كىيىك ئالۇر قارا قۇش، ئۆزى كاتتا بايقۇش،
 يۈرەر دائىم ئول بىھۇش تاغۇ چۆللەر ئىچىندە.
 توشقان ئالۇر قارچۇغاي، يۈرەر جايى مۇدام ساي،
 قۇچقاچ ئالۇر تۈرۈمتاي دائىم جاندار ئىچىندە.
 ئۇچار ھاۋادە ئەنقا مۇدام ئايتۇر «يا ئەللاھ»،
 قۇشلار ئىچىندە رەئنا يۈرەر بۆلۈت ئىچىندە.
 يۈرەر دائىم ھاۋادە، سەيىرى قىلۇر سامادە،
 مۇدام خەۋفى رىجادە يۈرەر بۆلۈت ئىچىندە.

ياراتىپدۇر ئەتقانى، قۇشلار ئارا كۆپ ئەزىز،
 خەلايىقدىن ئول يىراق يۈرەر بۇلۇت ئىچىندە.
 سىمۇرغ بىل ئۇچارلار، خەلايىقدىن قاچارلار،
 كوھى قافدا يۈرەرلەر بىل مەرغىزار ئىچىندە.
 سىمۇرغ بىل كۆپ رەئنا، بەھاسىز ئول، بىبەھا،
 قۇشلار ئارا بىھەمتا (پادىشا) يۈرەر جەھان ئىچىندە.
 ئۇچار ھاۋادە شۇنقار، دائىم ئايتۇر «يا غەفغار»،
 ئىگەم باردۇر نې غەم بار بۇ دۇنيانىڭ ئىچىندە.
 يۈرەر چۆلدە چوغۇندەك بولسە ۋەيران قايردە؟
 ۋەيرانغە ئاشىقدۇر بۇ دۇنيانىڭ ئىچىندە.
 قۇچقاچ ئالۇر بىل قۇيغۇر ئۆزى كىچىك سەيپاددۇر،
 چوڭ قۇشلاردىن قاچادۇر دەرەخزارلىق ئىچىندە.
 لاچىن ئايدى مەن ئۇچتۇم، سەيپاد دامىغە تۇشتۇم،
 ھەق يادىنى ئۇنۇتتۇم خابى غەفلەت ئىچىندە.
 تۇرنا ئايتۇر ئۇچارمەن، زېمىستاندىن قاچارمەن،
 ئىسسىغ جايىنى ئىزلەرمەن باغۇ بوستان ئىچىندە.
 زېمىستاندا كېتەرمەن، جۈملە قۇشنى باشلارمەن،
 ھىندىستاندا قىشلارمەن بۇ مەرغىزار ئىچىندە.
 تۇرنا ئايتۇر: مەن بىر قۇش، ئۇزۇن بۇيان بايقۇش،
 ھۇشۇم يوقتۇر مەن بىھۇش كەۋنى مەكان ئىچىندە.
 ھىندىستاندا بار تۇتى، ئاتى ئانىڭ شاتۇتى،
 ئادەم سىفەت سۆزلەيدۇر باغۇ بوستان ئىچىندە.
 ئوقۇر تۇتى قۇرئان، زار يىغلاتۇر ئىنسان،
 كۆردۈڭلارمۇ تۇتىنى بەندى قەفەس ئىچىندە.
 شاتۇتى بىل قەفەسدە «ھەق» دەر بىل ھەر نەفەسدە،
 ئاجىز، سۇنۇق، دىل خەستە يىغلار قەفەس ئىچىندە.
 سۆزلىگەندىن قەفەسكە بولدى تۇتى گىرىفتار،
 يىغلار دائىم زار - زار بەندى قەفەس ئىچىندە.
 ئىبىرەت ئالغىل سەن قۇشدىن ئەسلا قالما جۈنبۇشدىن،
 سەبەق ئالغىل ھۇۋقۇشدىن چۆل - بەيابان ئىچىندە.
 ئايتىپ ئۆتتى بۇ سۆزنى ئىمىن ھاجى قارا يۈز،
 سەن ئۆزۈڭنى ئەمدى تۈز ماتەم سەرا ئىچىندە.
 نې دەپ قىلدىڭ بۇ سۆزنى، ھاجى ئىمىن غەرب قۇل،
 سايرا بەمىسلى بۇلبۇل باغۇ بوستان ئىچىندە.
 يامانلاردىن يامانمەن مەندىن ئىبىرەت ئالغىلار،

كېسەك ماڭا ئاتىڭلار كوچى بازار ئىچىنىدە.

قولۇم باغلاپ ئارقىغا سۈرتۈپ قارا يۈزۈمگە،

قىلىڭ كۈلفەت ئۆزۈمگە كاتتە مەيدان ئىچىنىدە.

ئىشەك تەئتۈر مىندۈرۈپ ئىمىن ھاجى ياماننى،

سازايىلار قىلىڭلار كوچى، بازار ئىچىنىدە.

ئىمىن ھاجى ياماننى ئېگىز دارغە ئېسىڭلار،

يا مىلتىقىدا ئېتىڭلار كاتتە مەيدان ئىچىنىدە.

قىيىن بىلەن ئۆلدۈرۈپ بەدەنلەرم پارچىلاڭ،

ئۈستىخانم ئاسىڭلار كوچە بازار ئىچىنىدە.

تەماما بولماس سۆزلىسەم، بەرادەرلەر، بۇ دەردىم،

ھاجى ئىمىن قالىپدۇر خەۋفى رىجا ئىچىنىدە.

* * *

بىدار بولۇپ دائىم دېگىل «يا غەفور»،

ئىچىپ يۈرگىل سەن شەرابى ئەنتەھۇر،

كەۋسەر ئىچەر ھەركىم قىلسە ئىبادەت.

رىيازەت قىل دۈر كانىغە ئۆزۈڭ ئۇر،

بەندە بولساڭ، بەرادەرلەر، سەھەر تۇر،

نەفسى شەيتان دوزنى دائىم باغلاپ ئۇر،

سەبرى قىلىپ بېلىڭ مەھكەم باغلاپ تۇر،

بۇ يوللاردا دائىم قىلغىل سەخاۋەت.

بۇ يول خەتا يولدىر، ئايا مۇنى بىل،

بەندە بولساڭ ھەق ئەمرىنى دائىم قىل،

سەن ھەرامدىن، بەرادەرلەر، پەرھىز قىل،

يامان سۆزدىن مۇسۇلمانلار، ساقلاننىل،

بۇ ئىش قىلساڭ ئەجەب ياخشى سەئادەت.

ئىمىن ھاجى غەرب يازدى بۇ سۆزنى،

يىغلاپ دائىم بىدار قىلغىل سەن ئۆزنى،

ئايا، نادان تاشلا بىھۈدە سۆزنى،

ئۆلۈم ئۈچۈن خەلق ئەيلەيدۇر ھەق بىزنى،

ھەق ئەمرىن قىلساڭ كۆرەرسەن راھەت.

مۇسۇلمانلار، ئۇچار قۇشدىن ئال ئىبرەت،

بولسە ئەقلىڭ، بەرادەرلەر، قىل غەيرەت.

ئەجەل كەلمەس بۇرۇن قىلغىل ئىبادەت،

سەھەر بىدار بولۇپ قىلغىل رىيازەت،

قۇرئان ئوقۇپ دائىم قىلغىل تىلاۋەت،

كۆپ يىغلىغان كۆرەر جەننەتتە راھەت،

ھەق ئەمرىن قىلساڭ ياخشى سەئادەت.

قۇلاق سالغىل ئۇچار قۇشلار زاكىردۇر،

تەمام قۇشلار بىدار سەھەر شاكىردۇر،

بىل ھەيۋانلار ھەق يادىغە ماھىردۇر،

ئاننىڭ ئۈچۈن جۈملە قۇشلار تاھىردۇر،

سەن ئۇيغىنىپ ئەمدى قىلغىل ئىبادەت.

زىكرىن ئايتۇر ئۇچار قۇشلار ھاۋادە،

«ھەق» دەپ فەرياد قىلۇر ھەردەم سامادە،

بەندە بولساڭ مۇدام يىغلا ئاللا دە،

سەن ئۇيغىنىپ قەندى شەككەر ئەسەل يە،

ئەجەب ياخشى سەھەر ۋەقتى خۇش ساھەت.

ۋەقتى سەھەر قىزىل گۈللەر ئاچىلۇر،

يەر يۈزىغە ھەق رەھمەتى ساچىلۇر،

ئاشىقلارنىڭ مەھشەر كۈنى يۈزىدۇر ئاق،
ئىشەنمىسەڭ مەھشەر كۈنى بىر قاراپ باق،
مىنىپ يۆرەر كۆڭۈل خۇرسەن دائىم بۇراق،
ئاشىق قۇللار دىدارى ھەق كۆرمەي قالماس.

ئاشىقلار دائىم بىخۇد ھۇشيار بولماس،
دىدارى ھەق كۆرمەگۈنچە ئۆزگە كەلمەس،
دىدارىدىن باشقا نەرسە كېرەك ئەمەس،
دىدارى ھەق كۆرمەگۈنچە ئارام ئالماس.

دىدارى ھەق كۆرمەگۈنچە جەننەت كىرمەس،
ھەۋزى كەۋسەر شەرابىنى ھەرگىز ئىچمەس،
ۋاۋەيلا دەپ غەۋغا قىلۇر، ئارام ئالماس،
دىدارىغە ئاشىقلاردەك ئادا بولماس.

ھاجى ئىمىن، ئاشىقلاردىن ئالغىل ئىبرەت،
مەھكەم تۇرغىل بۇ يوللاردا قىلغىل غەيرەت،
يۇھا بۇ نەفسىڭنى قىلما ئىززەت،
ئىمىن ھاجى سىفەت يۈزى قارا بولماس.

* * *

ئاشىق قۇللار مەھشەرگانى پەقەت بۇزار،
ۋاۋەيلا دەپ دەۋزەخ سارى كۆكسىن ئاچار،
ئاشىقلارنىڭ ئاھلارىدىن دەۋزەخ قاچار،
ئىشقى ئوتىدەك تەسىرلىك ئوت بىل ھېچ بولماس.

ئاشىقلاردىن يەتتى دەۋزەخ دائىم قاچار،
فەناھ بەرگىل ئىشقى ئوتىدىن ئىگەم جەببار،
دەۋزەخ ئەرزىن قىلىپ ھەققە ئەيلەگەي زار،
ئىشقى ئوتىدەك، بەرادەرلەر، بەلا بولماس.

ئىشقى ئوتىنى تاغقا سالىپ كۆيۈپ كېتەر،
ئىشقى ئوتىدا كۆيۈپ ئەخكەر بولدى جىگەر،
رەھم ئەيلەگىل غەربىلەرغە قادىرى ھەي،
ئىشقى ئوتىغە بۇ دۇنيادا دەۋا بولماس.

ئەمرى ھەقنى قىلغانلار مەھشەر كۈنى يۈزى ئاق،
سەيرى ئەيلەپ جەننەتتە مىنەر دائىم ئول بۇراق.

ئەمرى ھەقنى قىلغانلار ئازادە نەۋ جەۋانلار،
بىدار بولغان سەھەردە، ئايا ئەقلى پۇردانلار،
بىدار بولۇپ سەھەردە يۈرەكنى قان قىلغانلار،
زىكرىن ئايغان ھەمىشە، ئايا گۇيا زەبانلار.

* * *

بەلا كەلسە غەرب قۇللار بىل دەفئ ئېتەر،
بەرادەرلەر، غەربىلاردەك بەلا بولماس.

غەربىلەرگە ئازار قىلماڭ بىر بەلادۇر،
غەربىلەرنىڭ ئاھى تەگسە بىدەۋادۇر،
ئاجىزلارنىڭ ئاتقان ئوقى بىل قەزادۇر،
غەربىلارنىڭ ئاھلارىغە داۋا بولماس.

غەربىلەرنىڭ كۆيەر دائىم ئىچى - تاشى،
ساۋۇقلار دە غەربىلەرنىڭ ئاققان ياشى،
كىچە بولسە غەربىلەرنىڭ قاتار باشى،
غەربىلەرنىڭ كۆز ياشىدەك بەلا بولماس.

غەرب قۇللار ھەم ئاشىقدۇر ھەم ساۋۇقدۇر،
يىقىلغانلار دىدارىغە بىل لايىقدۇر،
سەھەرلەردە «ئەللاھ» دەبان بىدار تۇرۇر،
مەھشەر كۈنى دىدار ھەقدىن جۇدا بولماس.

ۋەللاھ بىللاھ چىن ئاشىقلار دىدار كۆرەر،
ھەق دېگەنلەر بۇ دۇنيادىن ئامان كېتەر،
يىغلىغانلار مۇرادىغە ئاخىر يېتەر،
ئەللاھ دېگەن مۇرادىغە يەتمەي قالماس.

ئىمىن ھاجى، خۇدايىمنى ئەمدى تونۇ،
ئايا غافىل، بۇ دۇنيادۇر بىل بىر قونۇ،
كېچە - كۈندۈز ھەق يادىغە قىلغىل شورۇ،
تەۋبە ياڭلىغ بۇ دەردىڭغە دەۋا بولماس.

ئىمىن ھاجى، بۇ دەردىڭگە دەۋا قىلغىل،
بىيدار بولۇپ سەھەرلەردە نەۋا قىلغىل،
ياتار جايىڭ يەر قەھرىدۇر مۇنى بىلگىل،
گۈرۈستانغە ئاخىر كۆچۈپ كەتمەي بولماس.

بۇ جان تەندە ئامانەتدۇر ئاخىر ئالغاي،
ھۇشيار بولغىل ئاخىر ئەجەل يەرگە چالغاي،
بالا - چاقا فەرياد ئۇرۇپ يىغلاپ قالغاي،
ئاخىر بىر كۈن ئاجىز بولۇپ ياتماي بولماس.

جاننى بېرىپ ئاجىز بولۇپ سەن ياتقاندا،
ئەززالىڭ تاياق سىفەت بىل قاتقاندا،
غەسسال كېلىپ بەدەنلەرىڭ ھەم يۇغاندا،
ئاجىز بولۇپ بويۇن سونۇپ ياتماي بولماس.

ياقا - يەڭسىز ئاق ئىگىن تەپپار قىلغاي،
ئول سەفەردە ئاق ئىگىننى ھەم كىدۈرگەي،
باشۇ ئاياغ ئەززالىرىڭ ھەم يۆركىگەي،
كېتەر ھالدا بۇ ئاق توننى كىيمەي بولماس.

خەلايىقلار، يىغاچ ئاتنى كەلتۈرگەيلەر،
جابدۇپ سېنى يىغاچ ئاتغە مىندۈرگەيلەر،
ئوشۇل ئاتنى تۆرت تەرەفدىن كۆتۈرگەيلەر،
يىغاچ ئاتغە ئاخىر بىر كۈن مىنمەي بولماس.

ئالىپ بېرىپ گۈرستاندا سېنى قويغاي،
سېنى قويۇپ خەلايىقلار تەمام يانغاي،
ئوشۇل ھالدا مۇنكىر - نەكىر كىرىپ كەلگەي،
سۇئال سورسا ئاڭا جەۋاب بەرمەي بولماس.

ئىمىن ھاجى بۇ ئىشقا ئوتى بىل بىدەۋا،
رەھم ئەيلەگىل مەن غەرىبىقە قادىر خۇدا،
ئىمىن ھاجى يىغلاپ قىلغىل كۆڭلۈڭ دۇتا،
يىغلاپ ئۆلسەم دەردىم ھەرگىز ئەدا بولماس.

غەرىب ھاجى، ھەقدىن قىلىپ ئاشىق بولسام،
ئىشقا ئوتىدا كۆيۈپ دائىم ئەدا بولسام،
كېچە - كۈندۈز يىغلاپ دائىم نەۋا قىلسام،
بۇ يوللاردا يىغلاپ ئۆلسەم ئەمان قالماس.

ئىمىن ھاجى ئىشقا ئوتىدا كۆيۈپ ئۆلسەم،
ھەر نەفەسدە ئەللاھ دەبان جانىم بەرسەم،
ئەرمانىم يوق زىكرى خۇدا ئايتىپ ئۆلسەم،
ھەق يادىنى ئايغانلەردە ئەرمان قالماس.

ئەللاھ - ئەللاھ دەپ ئۆلگەنلەر شەھىد كېتەر،
ئىمىن ھاجى، ھۇشيار بولغىل بۇ يول خەتەر،
بىسىمىللاھ دەپ قەدەم قويۇپ تاپقىل زەفەر،
ئىمىن ھاجى سىفەت فاسىق گۈمراھ بولماس.

ئىمىن ھاجى يولدىن ئازغان بىر گۈمراھدۇر،
ئاننىڭ ئۈچۈن ھاجى ئىمىن بىنەۋادۇر،
دۇنيا ئىزلەپ قەلەندەردەك مۇبىتەلادۇر،
ئىمىن ھاجى سىفەت دۇنيافەرەس بولماس.

ئەي ئەزىزلەر، دۇئا قىلىڭ مەن گۈمراھقە،
تەۋبە قىلىپ يىغلاي ئەمدى ئول خۇداغە،
ئىمىن ھاجى ئىلتىجا قىل ئۇشۇل شاھقە،
ئىسمى كەرىم ئانداق سەخىي پادىشاھ بولماس.

ئىمىن ھاجى خۇدايىمغە دائىم يىغلا،
تەۋبە قىلىڭ كېچە - كۈندۈز يۈرەك داغلا،
يول خەتەردۇر ئىمىن ھاجى بېلىڭ باغلا،
كۆپ يىغلاساڭ بۇ يوللاردا رىيا بولماس.

ھەق ئەمرىنى قىلماي يۈرگەن گۈمراھدۇرمەن،
يامانلاردىن يامان يۈزى قارادۇرمەن،
شۇم نەفسىمگە ئەسىر بولغان گەدادۇرمەن،
مېنى تۇتۇپ دارغە ئەمدى ئاسماي بولماس.

دارغە ئاسىپ خەلايىقلار كېسەك ئاتسۇن،
خەلايىقلار ئۇرۇپ مېنى ھەم ئۆلتۈرسۇن،
بۇ تەننىمى دار ئۈستىدە ئۈچ كۈن قويسۇن،
مەن گۈمراھنى مۇنداق ئىبىرەت قىلماي بولماس.

ئۈچ كۈندىن سوڭ بۇ تەننىمى داردىن ئالىڭ،
بەدەنلەرىم فىچاق بىرلە بىر - بىر كېسىڭ،
گۈزەلەرگە ئەئزالىرىم مېنى ئاسىڭ،
مەن يامانغە مۇنداق كۈلفەت قىلماي بولماس.

ئىمىن ھاجى يامانلاردىن يامان ئېردى،
ئۆزى مەككەر، فىتىنى ئاخىر زامان ئېردى،
ھەق ئەمرىنى قىلماي يۈرگەن گۈمراھ ئېردى،
دەبان مېنى مۇنداق تەئزىر قىلماي بولماس.

مەن ياماننى دائىم باغلاپ ئۇرۇش لازىم،
ماڭا دائىم ئىزا كۈلفەت قىلىش لازىم،
مەھشەرگادا نېچۈك بولغاي مېنىڭ ھالىم،
بۇ دۇنيادا ماڭا ئەزاب قىلماي بولماس.

ئىمىن ھاجى يۈزى قارا بىر گۈمراھدۇر،
نەفسى ئىلكىدە ئادا بولغان مۇفتەلادۇر،
شۇم نەفسىدىن ھەزەر قىلغىل، بىر بەلادۇر،
ھۇشيار قۇللار بۇ نەفسىدىن قاچماي بولماس.

بۇ سۆز دەپدى ھاجى ئىمىن يېڭىسارى،
بۇ توغرىدا يۈرەك باغرى يۈز مىڭ فارى،
ھاجى ئىمىن كېچە كۈندۈز قىلغىل رازى،
خۇدايىمغە زار يىغلىماي ئىشىڭ بولماس.

ئۇ كۈنلەرنى سەن ئويلاغىل، ئايا غافىل،
بۇ دۇنيادا ۋەفا يوقدۇر مۇنى بىلگىل،
ئارام ئالماي ھەق ئەمرىن دائىم قىلغىل،
خۇدايىمغە زار يىغلىماي ئەسلا بولماس.

قارانگۇ گۆز ئەجەب ئۆيدۈر، بەرادەرلەر،
ئۇ كۈنلەرنى يادىڭغە ئال، دىلاۋەرلەر،
غافىل بولما بۇ ئۆمرى ئاز، بەرادەرلەر،
زار يىغلىماي مۇشكىل ھەرگىز ئاسان بولماس.

خۇداۋەندا مۇشكىللارنى ئاسان قىلغىل،
بەندەلەرنىڭ ھاجەتنى رەۋا قىلغىل،
غەربىلەرگە ئاخىر يامان ئەتا قىلغىل،
بۇ دەردىمگە سەندىن ئۆزگە دەۋا بولماس.

بۇ سۆز دەپدى ئىمىن ھاجى گۈنەھكارى،
تەۋبە قىلىپ كېچە كۈندۈز قىلغىل زارى،
غافىل يۈرۈپ ئاخىر تۈشمە دەۋزەخ سارى،
ئىمىن ھاجى، تەۋبە قىلماي ئۆتسەڭ بولماس.

ئىمىن ھاجى، تەۋبە قىلغىل گۈناھىڭغە،
زار يىغلاغىل كەرەملىك ئول خۇدايىڭغە،
ئەجەب ئېرىمەس رەھىم ئەيلەسە بۇ ھالىڭغە،
ئىسمى كەرىم ئانداغ سەخا پادىشا بولماس.

مەن ياماننى، بەرادەرلەر، مەھكەم تۇتۇڭ،
رەھىم قىلماي تەپىق بىرلە دائىم ئۇرۇڭ،
باشىم تۈبەن، ئاياغ ئۈستۈن ئالىپ قويۇڭ،
باغلاپ مېنى تەپىق بىرلە ئۇرماي بولماس.

مەن گۈمراھنىڭ بۇ يۈزۈمگە قارا سۈرتۈڭ،
قولۇم باغلاپ ئىشەك تەتۈر ھەر مىندۈرۈڭ،
كوچالەردە سەزايى دەپ قىچقىرتۇرۇڭ،
شەرىئەتدە مېنى تەئزىر ئۇرماي بولماس.

ئەجەب ئېرمەس رەھم ئەيلەسە بۇ ئاھىڭگە،
تۈن سەھەرلەر يىغلاپ نەۋا قىلماي بولماس.
خۇداۋەندە، رەھم ئەيلەگىل مەن گۈمراھغە،
يولدا قالغان ئاجىز غەرىب بىنەۋاغە،
ئىمىن ھاجى زار يىغلاغىل ئول خۇداغە،
زار يىغلىماي دىدارى ھەق كۆرۈپ بولماس.

ئەمرى ھەقنى قىلمىغانلار ئامان تاپماس،
يەتتى دەۋزەخ ئەزابىدىن ھېچ قۇتۇلماس،
تەۋبەسىزلەر دىدارى ھەق فەقەت كۆرمەس،
ئىمىن ھاجى ئەمدى تەۋبە قىلماي بولماس.
ئىمىن ھاجى ئەمدى يىغلاپ تەۋبە قىلغىل،
دۇنيا ۋەفا قىلماس ساڭا مۇنى بىلگىل،
مۇندا يىغلاپ مەھشەر كۈنى كۆلۈپ يۈرگىل،
مۇندا خۇرسەن مەھشەر كۈنى خۇرسەن بولماس.

ھاجى ئىمىن كېچە كۈندۈز تەۋبە قىلغىل،
ئايا، نادان ئەھۋالىڭغە زار يىغلاغىل،
ئىمىن ھاجى ئەمدى سەھەر بىدار بولغىل،
ئۆتكەن ئىشغە نەدامەتلەر قىلماي بولماس.
ياشىڭ كىردى ئەلىك نەچە، ئايا غافىل،
ۋەقتىڭ يەقنى كۆردى كەفەن مۇھەببەت قىل،
زار يىغلاپ كېچە كۈندۈز كۆپ تەۋبە قىل،
تەۋبە قىلماي، ئەي بەدكىردار ئىشىڭ بولماس.

نامىم مېنىڭ ئىمىن ھاجى يۈز قارامەن،
بۇ نەفسىمگە، بەرادەرلەر، مۇبتەلامەن،
نەفس ئىلكىدە ئەدا بولغان بىر گەدامەن،
بۇ نەفسىدىن قۇتۇلمىسام ئىشىم بولماس.

خۇداۋەندە، ئەتا قىلغىل ماڭا تەۋفىق،
ياخشى يولدىن مېنى ئۇردى نەفسىم تەھقىق،
تەۋبە قىلدىم بۇ ئىمانىم قىلغىل رەفىق،
بۇ نەفسىدىن قۇتۇلمىسام ئەسلا بولماس.

ئىمىن ھاجى نەفس ئىلكىدە ئادا بولدى،
دۇنيا ئىزلەپ مىسلى ئوشۇل گەدا بولدى،
نەفسىن سۆيگەن ئىمانىدىن جۇدا بولدى،
تەۋبەسىزلەر بۇ نەفسىدىن جۇدا بولماس.

تەۋبە قىلغىل بۇ نەفسىڭنى فەقەد ئۆلتۈر،
كىبرى ھاۋا ماۋۇ مەننى پەقەت يۈتۈر،
ھاجى ئىمىن زار يىغلاپ كۆپ تەۋبە قىل،
ۋاقتىڭ يەقنى تەۋبە قىلماي ئىشىڭ بولماس.

يۈزى قارا يامان ئىشنى تولا قىلدىڭ،
ئەي بەدكىردار، خۇدايىمدىن ھېچ قورقىمىدىڭ،
ھاجى ئىمىن دائىم ئويىناپ كۆلۈپ يۈردۈڭ،
تەۋبە قىلماي ئەمدى غافىل يۈرۈپ بولماس.

ئىمىن ھاجى تەۋبە قىلغىل گۇناھىڭگە،
سەھەرلەردە زار يىغلاغىل خۇدايىڭگە،

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

(نەشرگە تەييارلىغۇچىلاردىن ئابدۇراخمان روزمۇھەممەت قاراقاش ناھىيە ئاقساراي ئوتتۇرا مەكتەپتە،
بۇۋمەزىيەم شېرىپ خۇشتار شىنجاڭ تەجرىبە ئوتتۇرا مەكتەپتە)

فولكلور ئىنساننىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» تەئەربىزىنىڭ

ياردەمچى تەئەربىز تۇغلۇق

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى زامان فولكلور چۈشەنچىلىرى ۋە ئورپ - ئادەتلىرىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئەكس ئەتكەن بىر قىسىم ئىپادىلىرى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ 11 - ئەسىردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئىلغار ئىدىئولوگىيەسى بىلەن ئىسلام ئىدىئولوگىيەسىنى ماھىرلىق بىلەن يۇغۇرۇپ، ئۆز دەۋرىگە خاس ئىدىيەۋى سىستېمىسىنى تۇرغۇزغان ئۇلۇغ ئالىم.

«قۇتادغۇ بىلىك» تەئەربىزىنىڭ ھالدا جەم قىلىپ بىر پۈتۈن ئىدىيەنى تۇرغۇزۇپ چىقىشقا قاتناشقان مەزمۇنلار ئومۇمەن ئىككى مەنبەدىن كەلگەن. بىرى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ھاكىمىيەتچىلىك تەجرىبىلىرى، قانۇن - تۈزۈم جەھەتتە ھاسىل قىلغان ساۋاقلار، ئىنسانىي ئۆلچەم ۋە ئەخلاقىي مۇكەممەللىك تەلپىلىرى، بەخت - سائادەت غايىلىرى ۋە ئۇنىڭ كۆنكۈر مەنە ۋە مەزمۇنلىرى قاتارلىق بىلىش ھاسىلاتلىرىنىڭ جۇغلانمىسى؛ ئىككىنچى مەنبە، ئۆز دەۋرىدە شەرق دۇنياسىدا ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتكەن ئىسلام ئىدىئولوگىيەسىنىڭ ھاكىمىيەتكە، ھاياتقا تەتبىقلىنىشتا ئىلغار ئۆلگە تىكلەپ بەرگەنلىكى بىلەن ئەكس ئەتتى. ئەلۋەتتە، ئىسلام روھى ئەسەرنىڭ بېشىدىن تارتىپ ئاخىرىغىچە چوڭقۇر سىڭدۈرۈلگەن ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىدىيەۋى يۆنىلىشىدىن ھەرگىزمۇ چەتنەپ كەتمىگەن. بۇ جەھەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئىدىيەۋى چۈشەنچىلىرى بىلەن ئىسلام روھىنى ئورگانىك باغلاشتا نەمۇنىلىك بىر ئىختىراي سۈپىتىدە ئۆلگە تىكلەپ بەرگەن. بولۇپمۇ ئەسەرنىڭ يارقىن ئۇسلۇبىدىن بىرى شۇكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەسەردىكى كۆنكۈر پىكىر ئۇنچىلىرىنى قۇرئان ئايەتلىرى ۋە ھەدىسلەردىن ئالماستىن، بەلكى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ نادىر ئۆلگىلىرىدىن، تۈرك ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ پەلسەپىۋىلىكى كۈچلۈك بولغان ھېكمەتلىرىدىن ئېلىپ ئۆز پىكىرىنى دەلىللىگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ باش تېمىسى

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ باش تېمىسى - بەخت - سائادەت، شۇڭا ئەسەرنى بەخت - كىتاب دەپ قاراش بىرقەدەر توغرا خۇلاسە ھېسابلىنىدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ماۋزۇسى بىلەن باش تېمىسى ئىسمى - جىسمىغا ماسلاشقانداك جىپسىلاشقان، «قۇتادغۇ بىلىك»، «قۇت» بىلەن «بىلىك» تىن ئىبارەت ئىككى سۆزدىن تەركىب تاپقان، «قۇت» ئوقۇمى خەلق فولكلورىدا ئىككى خىل مەنىنى بېرىدۇ. بىرى، ھاكىمىيەت؛ يەنە بىرى «بەخت - سائادەت» تىن ئىبارەت. «بىلىك» مۇ يالغۇز ئادەتتىكى بىلىم مەنىسىدىن باشقا بىلىش، چۈشىنىش، ئەقىل - پاراسەت مەنىلىرىدە كەلگەن. بۇنىڭدىن ئەسەردە قۇت، ھاكىمىيەت، بەخت - سائادەت، ئىلىم - مەرىپەت ۋە ئەخلاق - پەزىلەت ھەققىدە سۆزلىنىدىغانلىقى ئايان بولۇپ تۇرىدۇ.

مانا شۇ «قۇتادغۇ بىلىك» دېگەن مۇبارەك ماۋزۇ «قۇت بەلگىسى بىلىم» دېگەن خەلق ماقالىدىن كەلگەن. بىزگە يېتىپ كەلگەن ئۆلگىلەردىن قارىغاندا، «قۇت» ئىبارىسى مىلادىيەدىن بۇرۇنلا خەلقىمىزنىڭ تىلىدا ھۆرمەتلىك، قەدىر - قىممەتلىك، سۆيۈملۈك دېگەن مەنىلەردە ئىپادىلىنىپ، كىشىلەرنىڭ بەخت قارشى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن. چۈنكى، «قۇت» سۆزى خەلق فولكلورىدا «تەڭرى»، «تەڭرىنىڭ قوللىشى»، «تەڭرىنىڭ يۆلىشى»، «تەڭرى ئاتا قىلغان دۆلەت، قۇت» دېگەن مەنىدىن ئىبارەت ئىدى. چۈنكى، قەدىمكى دەۋردە خەلق: «شاھلىقنى تەڭرى بېرىدۇ، شاھ بولىدىغان بالا ئانىسىنىڭ قورسىقىدىن شاھ بولۇپ تۇغۇلىدۇ. ئۇنىڭغا شۇنىڭغا تۇشلۇق قابىلىيەت ئاتا قىلىدۇ» دەپ چۈشىنەتتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ چۈشەنچىگە ۋارىسلىق قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

بايات بەردى دۆلەت، ئەي تەركەن قۇتى،
 ئانىڭ شۈكرى قىلغۇ ئوقۇپ مىڭ ئاتى.

(ھەي تەڭرى ئەزىز قىلغان شاھ، ساڭا تەڭرى دۆلەت بەردى، ئۇنىڭ نامىنى مىڭ مەرتىۋە ئوقۇپ شۈكۈر قىلغىن)

ئۇيغۇرلار تەڭرىقۇت بولغان ئادەمنىڭ مەسئۇلىيىتى ھاكىمىيەت باشقۇرۇشنى تەڭرىنىڭ ئىرادىسىنى ئورۇنلاش، ئەلنى بەختلىك قىلىش دەپ چۈشىنەتتى. «ئوغۇزنامە»دىكى ئوغۇزخاننىڭ مۇنۇ بايانلىرى بۇ نوقتىنى ياخشى يورۇتۇپ بېرىدۇ: ھەي ئوغۇللىرىم، مەن كۆپ ياشىدىم، كۆپ ئورۇشلارنى باشتىن كەچۈردۈم، يا بىلەن ئوق ئاتتىم، ئايغىر بىلەن يوللارنى كەزدىم، دۈشمەنلەرنى زار يىغلىتىپ، دوستلارنى شاد ئەيلەتتىم. تەڭرى ئالدىدا مەجبۇرىيىتىمنى ئادا قىلدىم. يۈسۈپ خاس ھاجىپ مانا شۇنداق ئەنئەنىۋى چۈشەنچە ئاساسىدا «قۇت»نى ئەسەرنىڭ باش تېمىسى قىلىپ تاللىغانىدى. بىلىمىز «قۇت» بولمايدۇ، بىلىمىز ھاكىمىيەت باشقۇرغىلى بولمايدۇ. قەدىمدىن تارتىپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بىلىمنى قابىلىيەت، بەختنىڭ نشانى دەپ چۈشىنىپ كەلگەن ئۇيغۇرلار «قۇت» بىلەن «بىلىم»نى بىر پۈتۈن دەپ قارىغان، «قۇت» تىن ئايرىلغان بىلىم بولمايدۇ، «بىلىم» دىن مۇستەسنا «قۇت» مۇ بولمايدۇ، ئەمەلىيەتتە بىلىمنىڭ ئۆزىمۇ قۇت ھېسابلىنىدۇ، بۇ مەنىدىن چىققان يۈسۈپ خاس ھاجىپ «بەگ ئاتى بىلىگ بىلەن باغلىق بولىدۇ، بىلىگىدىن (لام) ئى كەتسە، قۇرۇق بەگە ئاتى قالىدۇ» دېگەن ئىدىيىمىنى كەلتۈرۈپ، بىلىم بىلەن بەگلىكنىڭ دىيالىكتىك بىرلىكىنى ناھايىتى ئىخچام يورۇتۇپ بېرىدۇ.

قۇياش ئوبرازىنىڭ سىمۋوللىشىشى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياراتقان تۆت سىمۋوللۇق ئوبرازنىڭ ھەممىسى خەلق فولكلورىدىن كەلگەن. ئەسەردە يارىتىلغان مەركىزىي ئوبراز «كۈنتۇغدى، ئايتولدى، ئۈگدۈلمىش، ئودغۇرمىش» قەدىمدىن بىرى خەلق تۇرمۇشىدا ئاللىقاچان ئەنئەنگە ئايلانغان سىمۋوللۇق چۈشەنچە ئىدى. كۈن ناھايىتى قەدىمدىن تارتىپ تەڭرىگە، ئادالەتكە، باراۋەرلىككە سىمۋول قىلىنىپ كەلگەن. ئۇ مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ شامان ئەقىسىدىكى تەڭرىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئەڭ ئالىي تەڭرى - كۆك تەڭرىنىڭ ياردەمچىلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ دۇنياغا ھاياتلىق ئاتا قىلالايتتى، نۇرنىڭ ھەممىگە تەكشى چۈشىدىغانلىقى بىلەن باراۋەرلىككە سىمۋول بولسا، ئىسسىق تەپتى بىلەن كۆك تەڭرىنىڭ مېھرىنى ھېس قىلدۇراتتى، شۇنداق قىلىپ بارا - بارا كۈن ھاكىمىيەت ئىشلىرىغىمۇ

كىرىپ كېلىپ تۇغ بەلگىسى بولغانىدى. «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدىكى «قۇياش تۇغ بولسۇن، كۆك قورغان» دېگەن سۆزدىن بىز ئوغۇزخاننىڭ قۇياشنى تۇغ بەلگىسى قىلغانلىقىنى بىلىمىز، بۇ ئەلۋەتتە ئوغۇزخاننىڭ زېمىنىدا ئادالەت، ھەققانىيەت، باراۋەرلىك ئورنىتىشتەك مەقسەتكە ۋەكىللىك قىلاتتى. شۇڭا، ئوغۇزخان چوڭ قۇرۇلتايلاردا كۈن تەڭرى، ئاي تەڭرىلەرنىڭ سىمۋولى بولغان ئالتۇن توخۇ، كۈمۈش توخۇلارنى قىرىق غۇلاچلىق خادا ئۈستىگە ئېسىپ، سەلتەنەتنىڭ ھەيۋىتىنى ۋە تەڭرى يولىنى تۇتقانلىقىنى، تەڭرىنىڭ ئىرادىسىنى ئورۇنلايدىغانلىقىنى نامايان قىلغانىدى.

«ئوغۇزنامە» دە ئوغۇز خاقاننىڭ بىر قېتىملىق چوڭ قۇرۇلتىيىنىڭ ھەيۋەتلىك كارتىنىسى مۇنداق سىزىپ بېرىلگەن: «ئوغۇز چوڭ قۇرۇلتاي چاقىردى. نۆكەرلىرىنى، ئەل جامائىتىنى چاقىرتتى، ئۇلار كېلىپ با مەسلىھەت بىلەن ئولتۇرۇشتى. ئوغۇز خاقان چوڭ چېدىردا... (ئوڭ تەرەپكە) قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى تىكلەپ، ئۇنىڭ ئۈچىغا بىر ئالتۇن توخۇنى ئاستى، ئۇنىڭ تۈۋىگە بىر ئاق قوينى باغلىدى؛ سول تەرەپكە قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتقۇزدى. ئۇنىڭ ئۈچىغا بىر كۈمۈش توخۇنى ئاستى، تۈۋىگە بىر قارا قوينى باغلىدى. ئوڭ تەرەپتە بۇزۇقلار ئولتۇردى، سول تەرەپتە ئوچى ئوقلار ئولتۇردى. قىرىق كېچە - كۈندۈز توي بولدى» بۇ قۇرۇلتايدىكى ھەربىر شەيئى سىمۋوللۇق مەنە ئالغان. يەنى ئالتۇن توخۇ قۇياشنىڭ سىمۋولى، كۈمۈش توخۇ ئاينىڭ (بەخت) نىڭ سىمۋولى، ئاق ۋە قارا قويلار تەڭرىگە ئاتالغان قۇربانلىق، قىرىق كېچە - كۈندۈز قىلىنغان توي، قىرىق غۇلاچلىق ياغاچ ئوغۇزخان سەلتەنەتنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنىڭ سىمۋولى. بىز يۇقىرىقى قۇرۇلتايعا ئەل - جامائەتنىمۇ قاتناشتۇرۇپ، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى ئورتاق كېڭەشكەنلىكىدىن ئىبارەت بىر دېموكراتىيە ئەندىزىسىنى كۆردۈك. ئوغۇزخان يۇقىرىدا كۆرسەتكەن ھاكىمىيەتنىڭ بەلگىلىرى ۋە پروگراممىلىرىنى سىمۋول شەكلىدە كۆرسەتكەنىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە يارىتىلغان دۆلەتنىڭ خاقانى كۈنتۈغدىغا قۇياشنىڭ خىسلەتلىرى مۇجەسسەم قىلىنغان. بۇنى تۆۋەندىكى مەزمۇنلاردىن بىلەلەيمىز: «بىر كۈنى كۈنتۈغدى ئىلىگ يالغۇز ئولتۇرۇپ زېرىكتى ۋە ھۇزۇرىنى خالىي قىلىپ ئايتولدىنى چاقىرتتى، مەقسىتى بىردەم سىردىشىش ئىدى. ئايتولدى كىرىپ قائىدە بويىچە قول باغلاپ تىك تۇردى، كۈنتۈغدى ئىلىگ ئۇنى ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلدى. ئايتولدى كۆزىنى يەرگە تىكىپ ئەيمىنىپ ئولتۇردى. كۈنتۈغدى ئىلىگ زۇۋان سۈرمىگەندىن كېيىن، كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا ئاستا قاراپ باقتى، ئىلىگنىڭ قاپاقلىرى تۈرۈكلۈك، ئۈچ پۈتلۈك بىر كۈمۈش كۈرسىدا ئولتۇرغانىدى، قولىدا يوغان بىر پىچاق تۇراتتى. ئوڭدا شېكەر، سولدا زەھەر قويۇلغانىدى. بۇ مەنزىرىنى كۆرۈپ ئايتولدىنىڭ ئوڭى ئوچتى، دەپى كېسىلدى. بىرھازادىن كېيىن ئىلىگ ئايتولدىغا: «قېنى سۆزلە، نېمىشقا گاچىدەك سۆزلىمەي جىم ئولتۇرسەن» دېدى. ئايتولدى ئۆزىدە سۆزلىگۈدەك مادار قالمىغانلىقىنى ئېيتىپ، يۇقىرىقى ئالامەتلەرنىڭ مەنىسىنى سورىدى. كۈنتۈغدى ئىلىگ ئۆزىنىڭ سۈپەتلىرىنى بايان قىلدى:

«مەن ئولتۇرغان بۇ ئۈچ پۈتلۈك كۈرس توغرىلىق، ھەققانىيلىقنىڭ بەلگىسى، ئۈچ ئاياغلىق نەرسىلەر تۈز تۇرىدۇ، قىڭغايمايدۇ، ئەگەر بىرى قىڭغايسا ئولتۇرغۇچى ھەم يىقىلىدۇ. بۇ مېنىڭ تەبىئىتىمنىڭ ئىگىلىمەس - قىڭغايمايلىقىنىڭ ئىپادىسى. چۈنكى، مەن ئىشلارنى ئادالەت بىلەن قىلىمەن، بەگ، قۇل دەپ ھەرگىز ئايرىمايمەن. قولۇمدىكى بۇ خەنجەر، مېنىڭ ئىشلارنى كېسىپ - كېسىپ قىلىدىغانلىقىمنىڭ، زۇلۇم چەككەنلەرنى ساقلىتىپ قويمايدىغانلىقىمنىڭ بەلگىسى»

(سىمۋولى). شېكەر شۇكى، بىركىم زۇلۇم يەتتى دەپ ئادالەت تىلەپ ئوردامغا كەلسە ئۇ خۇددى شېكەر يېگەندەك لەززەتلىنىپ، سۆيۈنۈپ يۈزلىرى نۇرلىنىپ كېتىدۇ. ئەمدى بۇ ئوراغۇن (زەھەر)نى شۇنداقلا ئىچىدۇكى، ئادالەتنى تەرك ئېتىپ، زۇلۇم قىلغانلار، مېنىڭ ھۆكۈمۈم ئۇلارغا خۇددى زەھەر ئىچكەندەك بىلىنىدۇ. ئۇنىڭغا مەن يۈزسىزلىك، كەچۈرمەسلىك بىلەن ھومىيمەن. ھۆكۈم ۋاقتىدا ئوغلۇم بولسۇن، يېقىن تۇغقىنىم بولسۇن، يولۇچى، ئۆتكۈنچى، مېھمىنىم بولسۇن ھەرگىز ئىككى خىيال بولمايمەن. چۈنكى، بەگلىكنىڭ ئاساسى ئادالەت ئۈستىگە قۇرۇلغان». مەن بۇ ھەقتە رىئەتتە تۇرۇپ تارىختىن بۇيان ھەرقانداق قەبىلە، مىللەت ۋە دۆلەت ھاكىمىيەت ئىشلىرىدا دۆلەت گىرىبىلىرىغا مەلۇم بىر خىل بەلگىنى چۈشۈرۈپ ئۆز ھاكىمىيەتنىڭ خاراكتېرىگە سىمۋول قىلغان. شۇڭا، تۇغ - بايراقلىرىمۇ سىمۋوللۇق مەنىگە ئىگە. مەسىلەن، قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مۇقەددەس سانلار ئەقىدىسىدىكى توققۇزغا ئاساسەن، خاقانىيە بايرىقىغا توققۇز تۇغنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە توققۇز ئاچماقلىق ئارچىنىڭ بەلگىسىنى چۈشۈرگەن. بۇ ئەسلىي تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا يەنىلا قۇياشنىڭ سىمۋولى، قۇياشنىڭ پۈتۈنلۈك، مۇكەممەللىكىگە ئاساسەن تاللاش ئىدى. بۇ مەنىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تۆۋەندىكى مىسرالىرى ئارقىلىق بىلگىلى بولىدۇ:

ياشنى ئۆرلەدى يەردە قوپتى تۇغى،
ياقا كەلدى ئاشنى توققۇز ئال تۇغى.

(قۇياش ئۆرلەپ، يەردىن توزان كۆتۈرۈلدى، توققۇز رەڭلىك ھال تۇغ يېقىنلاپ كەلدى)

مەھمۇد كاشغەرىي بىر قەدىمكى ماقال - تەمسىلىنى كەلتۈرۈپ، «خاننىڭ ۋىلايەت، شەھەرلىرى ھەرقانچە كۆپىيىپ كەتسىمۇ، ئوغۇللىرى توققۇزدىن ئاشماس» دېگەن مىسالنى كەلتۈرگەندىن كېيىن، «چۈنكى تۈركلەر توققۇزنى خاسىيەتلىك ھېسابلايدۇ ھەم ھال رەڭنىمۇ خاسىيەتلىك ھېسابلايدۇ» دەپ ئېنىقلىما بەرگەندى. ئۇنىڭدىن باشقا «كىتابۇ دىۋانى لۇغاتىت - تۈرك» تە «كۈندە يېرىق يوق، بەگدە يېنىۋېلىش يوق» دېگەن بىر ماقال بېرىلگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، قاراخانىيلار دەۋرىدە ھاكىمىيەت بەلگىسىنىڭ يەنىلا قۇياش سىمۋولى ئاساسىدىكى چۈشەنچىگە ۋارىسلىق قىلىشتىن كەلگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك»تىكى ئىككىنچى ئوبراز ئايتولدى كۈنتۇغدى ئىلىگىدىن ئىسىمنىڭ نېمە ئۈچۈن كۈنتۇغدى قويۇلغانلىقىنى سورايدۇ. بۇ سوئالغا كۈنتۇغدى ئىلىگ مۇنداق جاۋاب بېرىدۇ: «ئالدىنقى ئەلدىكى ئالىملار مېنىڭ بۇ خۇسۇسىيەتمىنى كۆرۈپ، كۈنگە ئوخشىتىپ بۇ ئىسىمنى ماڭا مۇناسىپ كۆردى. قارا، كۈن پارچىلانمايدۇ، ھەرقاچان پۈتۈن تۇرىدۇ، يورۇقى ھەرقاچان ئوخشاش، كەملىپ قالمايدۇ. ئۇ نۇرىنى ھەممىگە ئوخشاش چاچىدۇ، نۇرى ئازلاپ قالمايدۇ. مېنىڭمۇ ھۆكۈمۈم شۇنداق، ئۆزۈممۇ يوقالماستۇرمەن، پۈتۈن خەلققە سۆزۈممۇ بىر، ھەرىكىتىممۇ بىردەك. كۈن تۇغقاندا پۈتۈن زېمىن ئىللىيدۇ، تۈمەن خىل چېچەكلەر ئېچىلىپ زېمىن يۈزىنى قاپلايدۇ. مېنىڭ قانۇنۇم قايسى ئەلگە كىرسە، ئۇ ئەل تۈزىلىدۇ، قانچىلىك قوراملىق ۋە تاشلىق بولسىمۇ، كۈننىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيەتى شۇكى، ئۇنىڭ بۇرچى سابىت «مۇقىم، ئۆزگەرمەس» تۇر، مۇقىم نەرسىنىڭ تېگى چىڭ بولىدۇ، مانا شۇنداق ئورتاقلىقىم بولغاچقا، نامم كۈنتۇغدى دەپ مەشھۇر بولدى.»

يۇقىرىقى بايانلاردىن روشەن بولىدۇكى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي مۇساپىسىدە

خەلقنىڭ ئورتاق چۈشەنچە ۋە بىلىشىگە، ئارزۇ ۋە غايىسىگە ئايلانغان، خەلق فولكلورىدا ئىزچىللاشقان بۇ ئوبراز خاقانىيە ھاكىمىيەتنىڭ ھاكىمىيەت بەلگىسىدەمۇ سىمۋوللۇق ئىپادىسىنى كۆرسەتكەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرىدەمۇ ناھايىتى روشەن سىمۋوللىشىپ، ئىدىيەۋى خاھىشنى ئەكس ئەتتۈرۈشنىڭ ئۈنۈملۈك ۋاسىتىسىگە ئايلانغان. ئەڭ مۇھىمى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ بەگلەرگە ئۈلگە تىكلەشتە يەنىلا ناھايىتى يۈكسەك مىللىي روھنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇيغۇرلاردا نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان داستان بولۇپ كەلگەن باھادىر، پاراسەتلىك ئەلسۆيەر خاقانى تۇڭا ئالىپ ئەر، ئافراسىياپنىڭ تۇغ بەلگىسى قىلىنىپ «قۇتادغۇ بىلىك» كىرگۈزۈلۈشى بىزنىڭ دىققەت قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ جاھان بەگلىرىنىڭ پەزىلىتى بىلەن ئىقتىدارنىڭ دۇنياغا كۆرسەتكەن تەسىرى ھەققىدە ئەسلەپ ئۆتىدۇ: «قاراپ كۆرسەڭ بىزدىن بۇرۇن ئۆتكەنلەردىن ئاۋام خەلق بولسۇن ياكى جاھان سورىغان بەگ بولسۇن، ئۇلاردىن كىم بىلىملىك ئىكەن، ئۇ دۇنيانىڭ ئىگىسى بولۇپ ئۆتتى. جاھان بەگلىرىدىن كىم ئالىم بولغان بولسا، ئۇلار ياخشى قانۇن تۈزۈپ شۆھرەتلىك بولغان... ئۇلاردىن ياخشى قانۇن - نىزاملار مۇراس بولۇپ قالدى، بۇنىڭغا كىم ۋارىسلىق قىلسا، ئۇ ھەرقاچان يۇقىرى ئۆرلەيدۇ.» يۇقىرىقى بايانلاردىن كېيىن پىكىرنىڭ نۇقتىسىنى تۇڭا ئالىپ ئەرگە قارىتىدۇ:

276 بۇ تۈرك بەگلىرىگە سېلىنسا نەزەر،

جاھان بەگلىرىنىڭ ياخشى شۇلەر،

277 بۇ تۈرك بەگلىرىدىن ئېتى بەلگۈلۈك،

تۇڭا ئالىپ ئەر ئىدى بەختى بەلگۈلۈك.

278 ئىلمىدىن بۈيۈك، كۆپ پەزىللىك دىلى،

بىلىملىك، ئەقىللىق، خەلقنىڭ خىلى.

279 ئىدى ئۇ سەرەخىل، زېرەك ئەر ئوغلان،

دۇنياغا زېرەكلەر بولۇر ھۆكۈمران.

ئەجەبا، بىر ئىسلام ئالىمى قانۇن - تۈزۈم، ئادالەت، ئىقتىدار جاھانغا بەگ بولۇش، پەزىلەت ھەققىدە تەرىپ ۋە تەۋسىيە يېنىۋېتىپ، ئەۋلىيا، ئەنبىيالار ۋە ياكى خەلىپىلەر ھەققىدە پىكىر قىلماي، ئىسلامىيەتتىن ناھايىتى بۇرۇن ئۆتكەن بىر تۈرك بېگىگە مۇنداق ياسىداق خاتىرە مۇنارى تىكلەيدۇ. بۇ ئەلۋەتتە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىدىيەۋى يۆنىلىشىدە مىللەتنىڭ ئىلغار بىلىش نەتىجىلىرىنىڭ مۆتىۋەر ئورۇندا تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئاينىڭ سىمۋول قىلىنىشى

ئاي خەلق فولكلورىدا ئەزەلدىن بەختنىڭ سىمۋولى بولۇپ، تۇرمۇشنىڭ ھەممە قاتلاملىرىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن. بەختنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى خەلقىمىز بىر تەمسىلدە ئىنتايىن ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەندى. «ئاينىڭ ئۈنۈشى يورۇق، ئۈنۈشى قاراڭغۇ»، «بۇ تەمسىلنىڭ پەلسەپىۋى خاراكتېرى ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپ، ئالەم ئۆزگىرىشلىرى، جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشلىرى، ھايات

گەردىشىنىڭ تىنماي ئۆزگىرىپ تۇرۇشى ۋە ئۈزلۈكسىز تەرەققىيات ئىچىدە بولىدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. «قۇتادغۇ بىلىك» تە يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئايتولدى دېگەن بىر ئوبرازنى يارىتىپ، ئۇنىڭغا ئاينىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى مۇجەسسەم قىلغانىدى. «بىر كۈنى كۈنتۇغدى ئىلىگ خانىسىنى خالىي قىلىپ ئايتولدىنى ھۇزۇرغا چاقىردى. ئايتولدى كىرىپ ئۇدۇلدا ئەدەپ بىلەن تۇردى. ئىلىگ ئولتۇرۇشقا ئەمر قىلدى. ئايتولدى ئىلىگ كۆرسەتكەن جايدا ئەمەس، بەلكى بىر توپنى چىقىرىپ ئۇنى قويۇپ ئۈستىدە ئولتۇردى. ئىلىگ ھەرقايسى تېمىلاردىن سۆز ئاچقان بولسىمۇ، ئايتولدى يولىدا جاۋاب بېرىپ قويۇپ، كۆزىنى يۇمۇپ ئولتۇرۇۋالدى. ئىلىگ سۆز ئاچسا ئايتولدى تەرنى تۇرۇپ جاۋاب بەردى. بۇ قىلىقلاردىن خۇيى قىرىق گەز ئۆرلىگەن ئىلىگ ئۆزىنىڭ ئالدىراپ سۆز ئاچقانلىقى ھەم ئايتولدىغا ھەددىدىن ئارتۇق ئىشىنىپ كەتكەنلىكىدىن پۇشايمان قىلدى ۋە كايىدى. بۇ چاغدا، ئايتولدى ئۆزىنى تۈزەشتۈرۈپ، ھەي ئىلىگ، نېمانچە كايىپ ئوتۇڭنى تۇتاشتۇرسەن، گۇناھىم نېمە؟ ئاۋۋال سوراپ ئاندىن گۇناھىم بولسا قانداق جازالىساڭ بولىدۇغۇ» دېدى.

ئارقىدىن ئىلىگ يەنە سۆز ئاچتى: «سەن دېگەن كىم ئىدىڭ، ماڭا شۇنچە گۈلىستاجلىق قىلىشقا كىم قويدى سېنى، مەن سېنى شۇنچە قەدىرلىسەم، سېنىڭ ماڭا بەرگەن جاۋابىڭ شۇمۇ» دەپ ئەيىبلىدى. ئارقىدىن كۆرسەتكەن ئورۇندا ئولتۇرماي توپ ئۈستىدە ئولتۇرغانلىقى، سۆز ئاچقاندا تەتۈر قاراپ كۆزىنى يۇمۇۋالغانلىقىنىڭ ئۆزىنى بەك خاپا قىلغانلىقىنى ئېيتىپ سەۋەبىنى سورىدى. ئايتولدى كۈلۈپ كېتىپ بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى بىلىپ قىلغانلىقىنى، بۇنىڭدىكى مەقسەتنىڭ ئۆزىنىڭ خۇي - پەيلىنى ئىلىگكە ئۇقتۇرۇش ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆزرە سورىدى. ئايتولدى توپنى چىقىرىپ ئولتۇرۇشنىڭ ئۆزى، يەنى بەختنىڭ خۇددى توپقا ئوخشاش يۇمىلاپ تۇرىدىغانلىقى، بىر ئىزدا تۇرمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىش ئىكەنلىكى، سۆيۈپ باققاندا قاپقىنى تۇرۇۋالغانلىقى، خۇددى قارىغۇ چاشقان ئويۇنغا ئوخشاش كىم قولۇمغا ئېلىنسا شۇنى تۈتمەن، ماڭا ئانچە ئىشىنىپ، كۆڭۈل بېرىپ كەتمە، چۈنكى مەن دېگەن تۇراقسىز، قارارىم يوق دېمەكچى ئىكەنلىكىنى بايان قىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خەلق ماقالىدىن بىرىنى كەلتۈرىدۇ:

667 نېمە دەر، ئىشت ئەمدى تۈركچە ماقال،
كۆپ ئىشلار بېشىدىن كەچكەن ئاقساقال.

668 گۈۋەنمە بۇ بوش بەختكە، قۇتلۇق كىشى،
ئىشەنمە بۇ بەختكە ئاتاقلىق كىشى.

669 ئاقار سۇ، گۈزەل سۆز، بۇ بەخت توختىماي
كېزەرلەر جاھاننى، يۈرۈپ تىنىمغاي.

670 ئىشەنچسىز، ۋاپاسىز بەخت بىقارار.
يۈرەر ھەم ئۇچار تېز، ئاياغى تايار.

يۇقىرىقى بايانلاردا بەختتىن ئىبارەت ئابىستراكت ئۇقۇمنى توپتىن ئىبارەت كونكرېت شەيئى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، بۇ ئارقىلىق كىشىلەرگە، بەخت قۇشى قوندى دەپ كېرىلىپ كەتمە، باھارنىڭمۇ زېمىنىنى بولىدۇ، ئامەت قۇياشمۇ بەرىبىر پاتىدۇ، ئامەت قۇشىنىڭمۇ ئۇچۇپ كېتىدىغان چاغلىرى بولىدۇ، شۇڭا بىخۇدلىشىپ ئۆزۈڭنى يوقىتىپ قويمى، دېگەندەك مەنىلەرنى ئەكس ئەتتۈرمەك بولىدۇ. يۇقىرىقى پىكىرنى خەلقنىڭ تەجرىبە - ساۋاقلارنى ئارقىلىق ھاسىل قىلغان ماقال - تەمسىللىرى بىلەن تېخىمۇ چوڭقۇرلۇققا ئىگە قىلىدۇ. بۇ بايانلارنى ئاڭلىغان ئىلىگ «بۇ ئۆكتەم تىلىك شۇنچە چوڭ گەپلەرنى قىلىۋاتىدۇ، ئېيتقىنا قېنى، سېنىڭ ئەردەمنىڭ ۋە ئىسمى - زاتىڭ نېمە ئۈچۈن ئايتولىدى ئاتالدى» دەپ سوئال سورىدى. ئايتولىدى جاۋاب بەردى: «مېنىڭ پەزىلىتىم كۆپ، كىشىلەرگە مەندىن تېگىشلىك ئۇلۇش كېلىدۇ. خۇيۇم مۇلايىم، يېشىم كىچىك، پۈتۈن بەگ ۋە پۇقراغا كېچىك بولمەن. يۈزۈم كۆركەم، قولۇم تىلىگەن تىلەكلەرگە يېتىدۇ، مەن قەيەردە بولسام، پۈتۈن ئارزۇلار ماڭا باغلىنىدۇ، چۈنكى مەن بار يەردە ھۇزۇر - ھالاۋەت بار، مەن بار يەردە قايغۇ - ئەلەم يولدىن ئازىدۇ، ماڭا بويۇنتاۋلىق قىلغانلار يوقىلىدۇ، كىم ماڭا باش قويسا ئۇنىڭدا ئۈمىد ھاسىل بولىدۇ. شۇڭا، كىشىلەر ئېيتتىكى، بەخت قەيەردە بولسا ئۇنىڭغا بويۇن ئەگ، ئەگەر ئۇنىڭ بىلەن قېرىشساڭ غەمدىن باشلىرىڭ قاتىدۇ» دېگەن مەزمۇندا ئۆزىنىڭ تەرىپى ۋە تەۋسىيىنى قىلىپ بەردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، كۈنتۇغدى ئىلىگ ئايتولىدىغا مۇنداق ئۈچ سوئال قويدى. بىرىنچى، سېنىڭ پەزىلەتلىرىڭنى ئۇقتۇم، ئەمدى قۇسۇرۇڭ بارمۇ؟ ئېيت. ئىككىنچى، سەن بىر كېلىپ كەتسەڭ قايتىپ كېلىشىڭمۇ بارمۇ؟ ئۈچىنچى، سېنى چىڭ باغلاپ كەتكۈزمەسلىكىڭمۇ يولى بارمۇ؟ يۇقىرىقى سوئاللارغا ئايتولىدى مۇنداق جاۋاب بېرىدۇ: «مېنىڭ قۇسۇرۇم يوق، مېنىڭ تۇراقسىزلىقىمنى قۇسۇر دەپ ماڭا تۆھمەت قىلىشىدۇ، تۇراقسىزلىقىم مېنىڭ تەبىئىتىم، چۈنكى مەن يېڭىلىنىپ تۇرمىسام، قەدىر - قىممىتىم بولمايدۇ. پۈتۈن تەم - لەززەت يېڭىدا بولىدۇ. كۈنرىغانسېرى قىممىتى قالمايدۇ ھەممە ئادەم يېڭىنى ئىزدەپ ئاۋارە بولىدىغۇ، نەدىمۇ مەڭگۈلۈك باقىۋەندى قىلىنغان نەرسە بولسۇن، تۆرەلگەن نەرسىنىڭ بارى ئۆلۈپ يوقىلىدۇغۇ. ئەگەر بەخت، دۆلەت كېلىپ كەتمەس بولىدىغان بولسا، يورۇق كۈنمۇ قاراڭغۇلۇققا پاتماس ئىدى.»

ئىككىنچى سوئالغا: «مېنىڭ قىلىقىم كېيىكتەك، سېغىنىپ ئىزدىگەن ئىتتىك ئېرىشەلمەيدۇ، ئەگەر ماڭا ئېرىشكەندىن كېيىن، قاچۇرۇپ قويسا تۇتالمايدۇ، ئەگەر مېنى چىڭ تۇتۇشنى بىلسىلا، ئۇنىڭدىن ھەرگىزمۇ قېچىپ كەتمەيمەن.» دەپ جاۋاب بەردى. ئۈچىنچى سوئالغا مۇنداق جاۋاب بەردى: «مېنى چىڭ تۇتۇپ تۇرىدىغان كىشىدىن نىشان بېرەي، ئاۋۋال ماڭا ئېرىشكۈچى كىچىك پېئىل بولسۇن، يوغان گەپ قىلمىسۇن، ئۆزىنى تۇتۇشنى بىلسۇن، ھەددىدىن ئاشمىسۇن، يامان، ئەسكى ئىشلارغا يېقىن بارمىسۇن. مۇشەققەتتە توپلىغان مان - دۇنياسىنى مەنسىز، ئەھمىيەتسىز ئىشلارغا سەرپ قىلىپ يۈرۈۋەرمىسۇن. ئۆزىدىن ئۇلۇغنىڭ خىزمىتىنى بەجاندىل ئادا قىلسا، ئۆزىدىن كىچىككە چۈچۈك سۆز قىلسا، كىبىر بىلەن كىشىلەرنى رەنجىتىمىسە، باشقىلارنى ئاجىز كۆرۈپ بوزەك قىلمىسا، ھاراق - شارابقا بېشىنى تىقىمىسا، دىلىنى ئويۇن - تاماشىغا بەرمىسە، دۇرۇس ياشاشنى ئادەت

قىلسا، مانا بۇلار تۇراقسىز بەختكە سېلىنغان كىشىلەردۇركى، بۇنداق باغلانغان بەخت قانداقمۇ قاچالسۇن.»

ئاخىرىدا ئىلىگ ئايتولدى ئىسمىنىڭ مەنە ۋە سىر - ئەسىرىنى سورىدى. سۆزلىرىڭنى تولۇق ئۇقتۇم. ئەردەم - قۇسۇرۇڭدىن خەۋەردار بولدۇم، ئەمدى ئېيتقىن، ئايتولدى دېگەن بۇ ئىسىم ساڭا قانداق قويۇلغان، ئۇنىڭ مەنە ۋە مەزمۇنى نېمىدۇر؟ ئېيتقىن، ئۇقاي.

«مېنىڭ بۇ ئىسمىمنى ھېكمەلەر ئايغا تېمىسال قىلىپ قويغانىكەن» دېدى ئايتولدى، «ئاي ئاۋۋال تولىمۇ كىچىك تۇغۇلىدۇ، ئاندىن كۈندىن - كۈنگە چوڭىيىپ تولۇنلىشىدۇ، تولۇن بولغاندا، پۈتۈن جاھاننى يورۇتىدۇ، كېچىدە خالايق ئۇنىڭدىن يورۇقلۇق ئالىدۇ، ئاي تولۇپ تولۇن بولغاندىن كېيىن، يەنە ئاستا كېمىيىشكە باشلايدۇ ۋە ئالدىنقى تولۇنلۇقتىن ئەسەر قالمايدۇ، كېيىن يەنە تۇغۇلىدۇ، يەنە تولىدۇ، بۇ ئىش مەڭگۈ شۇنداق داۋام قىلىدۇ. مېنىڭ ئۆزۈممۇ دەل شۇنىڭغا ئوخشاش بەزىدە پەيدا بولسام، بەزىدە غايىب بولۇپ كېتىمەن. مەن ھەرقانچە ئاجىزغا يۈزلەنسەم، ئۇنىڭ كۆركى ئېشىپ، يۈزلىرى نۇرلىنىدۇ، شۆھرىتى ئاشقاندىن كېيىن، ئۇ جاھانغا پاتماي قۇتراشقا باشلايدۇ - دە، بۇنىڭدىن ئاستا يۈز ئۆرۈيمەن، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ يۈزىدىكى كۆركەملىكىمۇ يوقىلىپ، چېرىدىكى جىلۋىمۇ ئۆچىدۇ. چۈنكى، ئاينىڭ ئورنى قۇياشتەك مۇقىم ئەمەس، تۇراقسىزدۇر، ئۇ تۇراقسىز بولغاچقا ئاخىرى ئۆيسىز قالىدۇ ئەمەسمۇ. ئاينىڭ بۇرچى سەرەتان، ئۇ بۇرچ ئۆرگىلىپ - چۆرگىلىپ تۇرىدۇ، قارارى يوق. مەنمۇ شۇنداق، مۇقىم جاي تۇتماي، جاھان كېزىپ يۈرىمەن. مېنىڭ مانا شۇ خۇسۇسىيەتىمگە ئاساسەن، ماڭا ئايتولدى دەپ ئىسىم قويغان، ئالىلىرى.»

كۆردۈڭكى، يۇقىرىقى بىرقاتار سۆھبەت ۋە مۇنازىرىلەر ئارقىلىق ھاياتنىڭ قانۇنىيەتلىرى ۋە بەخت - سائادەتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىدىكى سىمۋوللۇق مەنە روشەنلىشىدۇ. ئەسلىدىن ئالغاندا، بۇ چۈشەنچىلەر خەلقنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تۇرمۇش تەجرىبىسى ئارقىلىق يەكۈنلىگەن ئۆلچەملەشكەن، مۇئەييەن يەكۈنگە كېلىپ خۇلاسەلەنگەن بىلىش ھاسىلاتلىرى بولۇپ، بۇنى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن ئەسەرگە كىرگۈزۈپ، يۇقىرىقى ماھارەت بىلەن ئۇنىڭغا تېخىمۇ چوڭقۇر مەنە ۋە مەزمۇنلارنى قوشتى ۋە ئۆزى سىستېمىلىق ھالدا شەرھلەپ، ھاياتى كۈچىنى تېخىمۇ ئاشۇردى. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان بىر نۇقتا شۇكى، بەختنىڭ كېلىشى ۋە كېتىشىدە رول ئوينايدىغان ئاساسىي سەۋەبىنى، دىنىي ئىدىئولوگىيە بويىچە، تەڭرىگە باغلاپ ئەمەس، بەلكى شۇ شەيئىنىڭ ئۆزىدىكى تەبىئىي خۇسۇسىيەتتىن، يەنە بىر ئادەمنىڭ ئۆزىدىن ئىزدەش تەشەببۇسىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بۇ ئارقىلىق ھاياتقا تېخىمۇ يېقىنلىشىدۇ، خەلقنىڭ بىلىش ھاسىلاتلىرى يارقىن، ئىلغار بىر ئاھاڭدا تېخىمۇ نۇرلىنىدۇ.

ئۆگدۈلمىشنىڭ سىمۋوللۇق خاراكتېرى
«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئەقىل - پاراسەتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئۆگدۈلمىشنى مەيدانغا چىقىرىدۇ. ئۇنىڭ ئوبرازىغا ئەقىل - پاراسەتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى جەم قىلغان. «ئۆگ» سۆزى خەلق تىلىدا «ئەقىل - پاراسەت، تەجرىبە، يىراقنى كۆرىدىغان» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىپ كەلگەن. مەھمۇد كاشغەرىي «كىتابۇ دىۋانى لۇغاتىت - تۈرك» تە ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشىدە، ئۆز دەۋرىدىكى تۇران شاھى «شۇ» دېگەن كىشى، خىللانغان ياشلاردىن تەركىب تاپقان بىر

بۆلەك گۇۋاردىيە قىسمىنى ئىسكەندەرنىڭ ئالدىن يۈرەر قىسمىغا قارشى ئەۋەتكەنلىكى ھەققىدىكى رىۋايەتنى بېرىدۇ. رىۋايەتتە پادىشاھنىڭ ۋەزىرى: «سىز ئاساسەن ياشلارنىلا ئەۋەتتىڭىز، تەجرىبىلىك، ئەقىللىق ياشانغان ئادەمدىن بىرنى باش قىلىشىڭىز كېرەك ئىدى» دېگەن مەزمۇندا مەسلىھەت كۆرسىتىدۇ. بۇ چاغدا شۇ خاقان «ئۆگە» نىمۇ دەپ سورىدايدۇ، ۋەزىر «ھە!» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن پىشقان، تەجرىبىلىك، پاراسەتلىك، توختالغان بىر ئادەمنى قوشۇنغا باش قىلىپ ماڭدۇرىدۇ. نەتىجىدە، قوشۇن زۇلقەرنەينىڭ قوشۇنلىرىنى تىرىپىرەن قىلىۋېتىدۇ. ئۇلار ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۈستىلىق بىلەن ئاتقان. مانا شۇ قېتىمقى ئۇرۇش «ئۇيغۇر» دېگەن قەبىلە نامىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەب بولغانلىقى رىۋايەت قىلىنغان. دېمەك، «ئۆگە» ئوقۇمى خەلق چۈشەنچىسىدە يۇقىرىقىدەك مەنىلەرنى بېرىپ كەلگەن.

«ئۆگە» نى سۆز يىلتىزى قىلغان ئاتالغۇلارنىڭ ھەممىسى، يەنىلا تەجرىبە - ئەقىل، ئەقىلنى ئاشۇرۇش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان... «ئۆگىلەدى - كاتتا ھېسابلىدى»، «ئۆگىدى - ماختىدى»، «ئۆگىلەدى - ئۆزىگە كەلدى، ئەقىلنى تاپتى»، «ئۆگىرەندى - ئۆگەندى»، «ئۆگىرەتتى - ئۆگەتتى»، «ئۆگىسۇز - ئۆكسىز، تەمتىرەپ قالغان ئادەم»، «ئۆگۈت - ئۆگۈت، نەسەھەت»، «ئۆگەتلەردى - نەسەھەت قىلدى» بۇ سۆزلەر خەلق تۇرمۇشىدا ئېتىبار بېرىلگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ مانا شۇ ئەنئەنىدىن چىقىپ ئەقىل - پاراسەتكە «ئۆگىدۈلمىش» دېگەن نامنى بەرگەن ۋە ئۇنى ئەقىل - پاراسەتنىڭ ئېتى دەپ ئاتىغان.

كېيىن ئېيتتىم ئەمدى ئۆگىدۈلمىش،
ئەقىلنىڭ ئېتى ئۇ، زورايتۇر كىشىن.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئۈچىنچى قاتلام مەزمۇنىدا ئىلىگ بىلەن ئۆگىدۈلمىشنىڭ سۆھبىتى ئارقىلىق ئەقىلنىڭ پايدىلىرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ. ئىلىگنىڭ ئۆگىدۈلمىشتىن سورىغان بىرىنچى سوئالى: «ئادەم ئۈچۈن دۇنيادا پايدىلىق نەرسىلەر نېمە؟ ئۇنى بايان قىلىپ بەرسەڭ.» ئۆگىدۈلمىش ئىلىگكە مۇنداق مەزمۇندا بايانلارنى قىلدى. «ئادەم ئۈچۈن ھەر ئىككى دۇنيادا پايدىلىق مۇنداق بىرقانچە ئىش بار. بىرى، ياخشى خۇي؛ ئىككىنچى، ئۇيات؛ ئۈچىنچى، توغرىلىق. بۇ ئۈچتىن ئادەم سائادەتكە ئېرىشىدۇ.

«ئادەمگە زىيانلىق نەرسىلەر نېمە؟» دەپ سورىدى ئىلىگ.

«ئادەمگە زىيانلىق مۇنداق ئۈچ نەرسە بار» دەپ جاۋاب بەردى ئۆگىدۈلمىش «بىرىنچى، كاجلىق ۋە ياۋۇزلۇق؛ ئىككىنچى، يالغانچىلىق؛ ئۈچىنچى، بېخىللىق. بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى بىلىمسىز كىشىلەردە كۆپ سادىر بولىدۇ. كاج ئادەمنىڭ ئىشلىرى تەتۈرگە ماڭىدۇ، كىم يالغانچى ئاتىلىپ قالسا، بۇ نام مەڭگۈ يۈيۈلمايدۇ، كىشىلەر ئۇنىڭغا ئىشەنمەيدۇ. بېخىل ئادەم جاپا بىلەن ئۆزى يىغىدۇ. ئۆزىمۇ يېمەيدۇ، باشقىلارغىمۇ بەرمەيدۇ. بۇ ئۈچ نەرسە كىمدە بولسا، ئۇنىڭدىن بەخت يىراقلىشىدۇ.»

ئىلىگنىڭ ئۈچىنچى سوئالى: «ئادەم ئانىسىنىڭ قورسىقىدىن بىلىملىك تۇغۇلامدۇ، ياكى يېشى يېتىلگەنسىمۇ ئۆگىنەمدۇ؟»

ئۆگىدۈلمىشنىڭ جاۋابى: «ئادەم ئانىسىنىڭ قورسىقىدىن بىلىملىك تۇغۇلامدۇ، ياكى يېشى يېتىلگەنسىمۇ ئۆگىنەمدۇ. تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئۆگىنىدۇ. پەقەت

ئادەم ئەقىلىنى ئۆگىنەلمەيدۇ، ئەقىل دېگەن شۇ ئادەمنىڭ تەبىئىتىگە قوشۇلۇپ بىللە يارىتىلىدۇ. ئەقىلدىن بۆلەك بارلىق پەزىلەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆگىنىش بىلەن ھاسىل قىلىدۇ. ئىلىگ ئۆگدۈلمىشنىڭ يۇقىرىقى جاۋابلىرىدىن قاتتىق سۆيۈنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئۆگدۈلمىشنىڭ بۇنچە بىلىمنى قانداق ھاسىل قىلغانلىقى ھەققىدە، بىلىم بىلەن ئەقىلنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە سورايدۇ، ئۆگدۈلمىش: «ماڭا ئاتامنىڭ ياخشى دۇئاسى مەدەتكار بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، كىچىكىدە ئاساس ياخشى سېلىنسا نەتىجىسى ياخشى بولىدىكەن، ئەقىل ئورنى ئۈستۈن مېڭىدە بولىدۇ، ئادەم تۈنگە ئوخشاش قاراڭغۇ بولىدۇ، ئەقىل چىراغدەك ئۇنى يورۇتىدۇ. بارلىق ياخشىلىق ئەقىلدىن كېلىدۇ، بىلىم بىلەن ئادەم بارغانچە يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ. ئادەم بىلەن ھايۋاننىڭ پەرقى، بىلىم بىلەن ئەقىلدىن ئىبارەت. كىمدە ئەقىل بىلەن بىلىم بولمىسا ئۇ تىرىك جەسەت ياكى ھايۋان بىلەن ئوخشاشتۇر.»

ئىلىگ ئاخىرىدا سوئاللار تۈگۈنچىلىكىنى، «ئەقىلنىڭ سۈرىتى، خۇي - قىلىقى، يېشى، دەرىجىسى بويى قانداق؟» دېگەن نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرىدۇ. ئۆگدۈلمىش مۇنداق جاۋاب بېرىدۇ:

«ئەقىلنىڭ قىلىقى دۇرۇس، قىممىتى يۇقىرى، يۈزى - تۇرقى كۆركەم، يېشى بولسا كىچىك، پۈتۈن ياخشىلىققا كېچىك، ئۇ ھەر ئىشتا سەۋرلىك، سىلىق، يۇمشاق، دىلى ھەم جانلىقلار ئۈچۈن مېھرىبان قولى ھەممە يەرگە يېتىدۇ، سۆزى ھەممە يەرگە ئۆتىدۇ. كۆزى ئىتتىك، يىراقنى كۆرەلەيدۇ، ھەر ئىشنى قىلغاندا ئوڭ - سولغا بېقىپ ئىش تۈتىدۇ، ھەر ئىشقا كىرىشە ئىرادىسىدىن يانمايدۇ، ئۇ ھەرقانچە بۇلغانغان ئىشنى سۆزلەيدۇ، ھەرقانچە مۇرەككەپ تۈگۈنلەرنى يېشەلەيدۇ. ھەرقانداق ئىشقا چارە - تەدبىر بىلەن پۇرسەت تاپالايدۇ. بۇزۇقنى تۈزىيەلەيدۇ، سۇنۇقنى تاڭلايدۇ، ئەقىل كۆزى يوققا كۆز بولالايدۇ، ئۆلۈك تەنگە جان، گاچا تىلغا سۆز بولالايدۇ، ئەقىل ھەر ئىشنى ئوڭ قىلىدۇ، تەتۈر قىلمايدۇ، دۇرۇسلىق بىلەن قىلىدۇ، مەككارلىق قىلمايدۇ.»

يۇقىرىقى بايانلاردىكى ھەربىر جۈملىدىكى مەنە دېتاللىرىنىڭ كۆپىنچىسى تۇرمۇشتا ھەرقاچان قوللىنىدىغان، خەلقنىڭ ھاياتىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن ۋە ئۇلارنىڭ بىلىشىگە ئايلىنىپ كەتكەن ئىبارىلەر ئىدى. ھەتتا بەزىسى خەلقنىڭ قېلىپلىشىپ كەتكەن ئىدىيىمىلاردىن ھاسىل بولغان «باغرىسان كۆڭۈل - مېھرىبان كۆڭۈل»، «ئىسىگ يۈزلۈك - ئىسسىق يۈز»، «يېتى كۆزلۈگ باقىشى يىراق - كۆزى ئىتتىك، بېقىشى يىراق»، «قىلىنچ ئوڭ تۇتار، سولى يوق - ئوڭ ئىشلەيدۇ، تەتۈر ئەمەس» يۇقىرىقى ئىبارىلەرنىڭ يىلتىزى ناھايىتى چوڭقۇر بولۇپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ھەرقانچە قوللىنىپ كەلگەن - ئۆزى دەۋرىنىڭ شاھىدى بولغان، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئۇنىڭ ئىپادىلىرى خېلى كۆپ كۆرۈنىدۇ. مەسىلەن، بېخىل كىشىنىڭ نامى چىقماس، دېگەن ماقال يۇقىرىدا سۆزلەنگەن بەختسىزلىكنىڭ ئۈچ ئامىلىنىڭ بىرى قاتارىدا قەيت قىلىندى، ۋەھاكازا.

ماقال - تەمسىللەرنىڭ پىكىر ئېنىقلىقىدىكى ئورنى «قۇتادغۇ بىلىك» كە سىڭدۈرۈلگەن شۇنچە كەڭ مەزمۇنلار ۋە بۇ مەزمۇنلارنىڭ كېلىش مەنبەسىدىن قارىغاندا يۈسۈپ خاس ھاجىپ خەلقنىڭ ھاياتىنى ئىنتايىن ياخشى چۈشەنگەن، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى، ئارزۇ - ئارمانلىرى، ئۇلارنىڭ قىممىتىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان. ئەسەرنىڭ ھەربىر مەنە قاتلاملىرىدا خەلقنىڭ مەنپەئەتى ۋە ئارزۇسى ياتىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھەربىر پىكىر ھالقىلىرىدا خەلق ماقال - تەمسىللىرىگە مۇراجىئەت قىلىدۇ، ئۇنى پىكىرلەرنىڭ دەلىلىلا ئەمەس، بەلكى خۇلاسىسى قىلىدۇ. بىز «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ماقال - تەمسىللەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن «كىتابۇ دىۋانى لۇغاتىت - تۈرك» تە

بېرىلگەن 280 دىن ئارتۇق ماقال - تەمسىللەردىن بىرەرسىنىڭمۇ ئوخشاپ قالمىغانلىقىنى كۆردۈك. بۇ ئەلۋەتتە ئۆز دەۋرىدە خەلق ئارىسىدا پەيدا بولغان ماقال - تەمسىللەرنىڭ ئىنتايىن مول بولغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. تۆۋەندە «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئورۇن ئالغان بىرقانچە ماقال - تەمسىلنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پىكىر يۆنىلىشىدە تۇتقان ئورنى بىلەن تونۇشىمىز.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇغراخاندىن ئەجدادلارنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش، ئۇلارنىڭ نام - شەرىپىنى قوغداش ۋە تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈشكە بولغان ئىستەكلىرىنى ئىپادىلىگەندە، «ئاتا ئورنى ۋە ئاتى ئوغۇلغا قالدۇر» دېگەن ماقالىنى كەلتۈرگەن ۋە «تولا كونا بىر سۆز مەسەلدە كېلۈر» دەپ يۇقىرىقى ماقالىنى كەلتۈرگەن. شۇنىڭغا ئۇلاپلا ئاتاڭنىڭ ئورنى، نام - شەرىپى ساڭا قالغان بولسا، ئۇنى ياخشىلىق، ۋاپا، ساداقەت بىلەن تېخىمۇ نۇرلاندۇر؛ ئۇنىڭغا مىڭ، مىڭچە مەزمۇنلارنى قوش دەپ تەۋسىيە قىلىدۇ. روشەنكى، پەرزەنت دېمەك ئاتىنىڭ ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرغۇچى، ھايات شەجەرىسىنى كۆكەرتكۈچى بوغۇن ھېسابلىنىدۇ. پەرزەنت ياراملىق چىقىمسا ئاتا - ئانىسىنىڭ روزىغىنى گۇمىران قىلىدۇ. شاھ ئەۋلادقا نىسبەتەن بۇ تەلەپ تېخىمۇ قاتتىق، مەسئۇلىيىتى تېخىمۇ ئېغىر. شۇڭا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، يۇقىرىقى ماقال ئارقىلىق بۇغراخانغا مەسئۇلىيىتىنى چوڭقۇرراق ھېس قىلدۇرماقچى بولىدۇ. چۈنكى، «باش چوڭايسا، بۆكۈم چوڭىيدۇ» (435 - بەتتە). يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ تەمسىل ئارقىلىق شاھلارنىڭ مەسئۇلىيىتىنىڭ ئادەتتىكى ئادەملەرگە قارىغاندا نەچچە ھەسسە ئېغىر ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئادەتتىكى ئادەمنىڭ بېشىغا بىر ئائىلىنىڭ غېمى كىيىلگەن بولسا، بىر پادىشاھنىڭ بېشىغا پۈتۈن ئەلنىڭ تەقدىرى، ئىستىقبالى ۋە غېمى كىيىلگەن بولىدۇ. ئەقىل بىلەن تىلنىڭ مۇناسىۋىتىنى يورۇتۇپ بەرگەن بىر ماقالدا مۇنداق دېيىلگەن:

ئەقىل كۆركى تىلدۇر، بۇ تىل تۈركىي سۆز،
كىشى كۆركى يۈزدۇر، بۇ يۈز تۈركىي كۆز.

بۇ ماقالدا تەپەككۈر بىلەن تىلنىڭ ئورگانىك مۇناسىۋىتى، يۈز بىلەن كۆزنىڭ ئادەمنىڭ كۆكىدە تۇتقان ئورنىغا سېلىشتۇرۇلۇپ شۇنچە ئىخچام ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئادەمنى دۇنيادىكى بارلىق مەۋجۇداتلاردىن شەرەپلىك ئورۇنغا ئىگە قىلغىنى ئەقىل. ئۇ شۇنچىلىك قۇدرەتلىك ھەم ئۇلۇغ. مانا شۇ ئەقىلنىڭ كۆركى ۋە رولى تىل ئارقىلىق نامايان بولىدۇ. ئەقىلسىز تىل بولمايدۇ ۋە تىلسىز ئەقىلمۇ يورۇمايدۇ. تىل بىلەن ئەقىل ئورگانىك بىر پۈتۈنلۈك. ئەقىل يېتىلسە تىل ئېسىل بولىدۇ، ئەقىلسىز ئادەملەرنىڭ ئېغىزىدىن ئەھمىيەتسىز، مەنىسىز سۆزلەر چىقىدۇ. ئادەمنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى ئەڭ ئۇلۇغ سەنئەت يۈزىدە ئىپادىلەنگەن. بىراق يۈزىدە كۆز بولمىسا، ئۇ يۈزىنىڭ كۆركەملىكىمۇ قالمايدۇ، يۈزىنىڭ كۆركى كۆز بىلەن ئىپادىلەنگەن. يۈزىنىڭ كۆركى كۆز بىلەن ھاسىل بولغاندەك، ئەقىلنىڭ كۆركى تىلدىكى مەنە بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

يەنە تىل توغرىسىدا توختىلىپ: «بېشىڭنى تىلىسەڭ تىلىڭنى كۆزەت» دېگەن ماقالىنى كەلتۈرىدۇ. ئەقىلسىز ئادەمنىڭ تىلى ئۆزىگە دۈشمەن ئىدى، ئۇ ئۆزىنىڭ بېشىنى دار ئالدىغا ئېلىپ بېرىپ قالماي، يەنە نۇرغۇن ئادەمنى ئۆزى بىلەن بىللە دار ئالدىغا سۆرەپ بارالايتتى. شۇڭا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ يەنە بىر بېيىتتا «تىل ئىشىك ئالدىڭدا ياتقان شىرغا ئوخشاش» دەپ ئەسكەرتكەندى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىنسان تەبىئىتى ۋە خۇي - پەيلى ھەققىدە پىكىر قىلغاندا، ئىنساننىڭ ئەسلىي تەبىئىتىدە بار نەرسىنى ئۆزگەرتىش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى بايان قىلىدۇ ۋە:

ئەگەر كىرىم ئاق سۈت بىلەن ياخشى خۇلق،
ئۆلۈم تۇتمىغۇچە ئۆزگەرمەس قىلىق.

دېگەن ئۆزلەشتۈرمە ماقالىنى كەلتۈرۈپ، ئىنسان تەبىئىتىنىڭ ئۆزگىرىش يوللىرىنى كۆپ تەرەپتىن مۇھاكىمە قىلىدۇ. «بىرى، تۇغۇلغاندا پاكىز، ئېسىل تەبىئەت بىلەن تۇغۇلغاچقا، ئۆمۈر بويى ھالال يا- شاپ ئۆتىدۇ؛ يەنە بىرى، ناپااكلىقنىڭ مەھسۇلاتى بولغاچقا ئەلگە ئاپەت كەلتۈرىدىغان زىيانداشقا ئايلى- نىدۇ» دەيدۇ. چۈنكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق قانۇنىيەتكە ئىشىنىدۇ.

«ئانا بولغۇچى يوشۇرۇنچە سۇ ئالسا، بالا تۇغۇلسا ئەلگە ئاپەت بولىدۇ». بىراق، يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ كۆزقاراشنى مۇتلەقەشتۈرۈۋەتمەيدۇ. بىرى، ياخشىلار يامانلارغا قوشۇلسا، ئۇلارنىڭ خۇيىنى تارتىپ، يامانلىققا يۈزلىنىدۇ؛ يامانلار ياخشىلارغا ئارىلاشسا، ياخشىلارنىڭ تەسىرى بىلەن ياخشى تەبىئەت يېتىلىدۇ. پەقەت تۇغما يامان بولغان بولسا، ئۇنىڭغا داۋا يوق دەيدۇ. بۇنىڭدىن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغما تەبىئەتكە ھۆرمەت قىلغانلىقى ۋە كىچىك چاغدىكى تەلىم - تەربىيەنىڭ ئىنسان تەبىئىتىنىڭ قانداق خاراكتېردا يېتىلىشىدە ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يەنە، بۇ دۇنيانىڭ نېمەتلىرىنىڭ تولۇق بولمايدىغانلىقىنى، ئۇنى تولۇق قىلمەن دېيىشنىڭ ئەخمەقلىق ئىكەنلىكىنى تۆۋەندىكى ماقال بىلەن تېخىمۇ چوڭقۇرلۇققا ئىگە قىلىدۇ. «تۈكەل بولسا نېمەت بولوماز يەگۈ - تەل بولغاندا نېمەت يۇقارىتكوچى» (1046 - بەت).

بۇ ماقالىنىڭ يەنە بىر ۋارىيانتىنىمۇ بەرگەن: «توققۇزى تەل بولغاندا، ئادەم ئۆلىدۇ». دېمەك، ھېچقاچان ئادەمنىڭ توققۇزى تەل بولمايدۇ، قانۇنىيەت شۇكى، دۇنيا نېمەتلىرى ئادەمنى تولۇق قاندۇرالمىدۇ. چۈنكى، ئۇ «تۈزلۈك سۇغا ئوخشاش ئىچكەنسىرى تېخىمۇ قاقشىتىدۇ». بىراق، بىرى يېتەلمىگەچكە يەنە بىرى يېتىدۇ، يەنە بىرى يېتەلمىگەن مەنزىلگە يەنە بىرى يېتىپ بارىدۇ، بۇ مانا شۇنداق ئۈزلۈكسىز بىر - بىرىنى قوغلىشىپ ئۆتىدىغان دىيالېكتىك جەريان. بىراق، بۇنىڭ بىلەن تىرىكچىلىك يولىنى تاشلاپ قويۇشقا بولمايدۇ. بۇنىڭ جاۋابىنىمۇ خەلقىمىز تەق قىلىپ قويغان: «مەڭگۈ ئۆلمەيدىغاندەك تىرىكچىلىك قىل». يۈسۈپ خاس ھاجىپ «بۇ دۇنيادا سەنلا ياشىمايسەن، قېرىندىكىلەر كېلىشكە ئالدىراۋاتىدۇ، بۇ ھايات داستىخانغا داخىل بولىدۇ، ئۇلارغا قۇرۇق داستىخاننى قويۇپ قويماي، مول - نازۇ نېمەتلەرنى قالدۇرۇپ قويۇش مەسئۇلىيىتىمىز بار» دېگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە مۇنداق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ تۇتقان سالمىقى خېلىلا ئېغىر، شۇنىسى ئەھمىيەتلىكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ پارسنىڭ، ئەرەبلەرنىڭ بىرەر ماقالىنى كەلتۈرۈشنى ئويلاشمايدۇ، ئەكسىچە پۈتۈنلەي ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ماقال - تەمسىللىرىدىن مىساللار كەلتۈرۈپ، پىكىرنى ناھايىتى ئىخچام يورۇتۇپ بېرىش مەقسىتىگە يېتىدۇ. بۇنىڭدىن بىز يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەلب تۈرىدە ئورۇن ئالغان يۈكسەك بىر مىللىي روھنىڭ چاقنىشىنى كۆرەلەيمىز.

ئومۇمەن، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۈچۈن خەلق ئەقىل - پاراسىتىدىن بارلىققا كەلگەن، ئۇزاق يىللىق ھايات تەجرىبىسىنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكەن ماقال - تەمسىللەر ۋە باشقا فولكلور دېتاللىرى «قۇتادغۇ بىلىك» كە تېخىمۇ كۆركەملىك بېغىشلانغان. يەنە بىر تەرەپتىن، خەلقنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى بولغان بۇ ماقالىلار ئارقىلىق خەلق ئاممىسىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى، ئۇلارنىڭ بىلىش نەتىجىلىرىنىڭ ئالىملار ئۈچۈن پۈتمەس - تۈگىمەس بۇلاق بولغانلىقىنى تونۇتتى.

سەلىھىي خاپىپار

«جاھاننامە» داستانىدىكى ئوخشىتىشلار ھەققىدە دەسلەپكى دىۋانلىرىمۇ

قىسقىچە مەزمۇنى: مەزكۇر ماقالىدە «جاھاننامە» داستانىدا قوللىنىلغان بەدىئىي ۋاسىتىلەرنىڭ بىرى — ئوخشىتىش ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، بۇ بەدىئىي ۋاسىتىنىڭ شائىرنىڭ شېئىرىي پىكىرنى ئوبرازلىق، جانلىق، ئىپادىلەشتە ئوينىغان رولى ۋە ئۇنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئۈلگە قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى ئۈستىدە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلىدۇ.

كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى تىلىنىڭ گۈزەللىكى ۋە ئاھاڭدارلىقى، سۆز — جۈملىلەرنىڭ دەل جايىدا ئىشلىتىلگەنلىكى بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ. بۇنىڭدىن كىلاسسىك يازغۇ — شائىرلارنىڭ ئانا تىلىمىزدا بار بولغان سۆز بايلىقىدىن ئۈستىلىق بىلەن پايدىلانغانلىقىنى، شۇنداقلا يەنە بەلغەت ئىلمى* دىكى ھەر خىل بەدىئىي سەنئەتلەرگە ناھايىتى پىششىق ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. شۇڭا، ئۇلار بىزگە دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە ئۆلمەس ئەسەرلەرنى قالدۇرۇپ كەتتى. «جاھاننامە» داستانى بۇنىڭ ئىچىدىكى ۋەكىل خاراكتېرىگە ئىگە ئەسەرلەردىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ داستان يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى يازغۇچى مىرزا ھەيدەر كۆرەگاننىڭ كىلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنىسى بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرىنى زىچ بىرلەشتۈرۈپ، فانتازىيەلىك ۋە قەلىب سۆزىنى ئاساس قىلىپ يازغان داستاندۇر. داستاندا ئوبرازلىق تىل ۋە خىلمۇخىل بەدىئىي ۋاسىتىلەردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش ئارقىلىق پەلسەپىۋى ئىدىيەلەرنى ئوبرازلىق ئىپادىلەپ بەرگەن. يەنى ئوخشىتىش، سۈپەتلەش، ئىستىئارە، تەزىمىن قاتارلىق بەدىئىي ۋاسىتىلەرنى قوللانغان. بولۇپمۇ ئۇنىڭدا قوللىنىلغان گۈزەل ئوخشىتىشلار ئەسەرنىڭ بەدىئىيلىكىنى تېخىمۇ ئاشۇرغان.

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق مۇددەتلىك ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئېسى-تېتىك قارشى، بەدىئىي ھەۋىسىگە ئاساسەن، نۇرغۇن گۈزەل ئوخشىتىشلارنى مەيدانغا كەلتۈرگەن. «ئوخشىتىش — ئىنسان بەدىئىي تەپەككۈرىنىڭ بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئامىللىرىدىن بىرى. بۇ بەدىئىي ۋاسىتە ئىجادكارغا ئۆز تەسراتلىرىنى، پىكىر ۋە كەچۈرمىشلىرىنى ئېنىق، ئوبرازلىق ئىپادىلەشكە ئەڭ كۈچلۈك قورال بولىدۇ.»^① سەنئەتكارلارنىڭ شەيئىلەرنىڭ ئۆز ئىچىدىكى ئىنچىكە نازۇك باغلىنىشلارنى پەرقلىنىدۇرۇش ئىقتىدارى، ئۆزىگە خاس مۇلاھىزە ئۇسۇلى ۋە ماھارىتى ئەسەردە قوللىنىلغان ئوخشىتىشلار ئارقىلىق روشەن گەۋدىلىنىدۇ. تۆۋەندە ئوخشىتىشلارنىڭ تۈرلىرى ۋە ئالا-

* بەلغەت ئىلمى — كىلاسسىك ئەدەبىياتتا ئوي — پىكىرنى تولۇق، يېتۈك ۋە جانلىق ئىپادىلەشنىڭ چارە — ئۇسۇللىرى ھەققىدىكى ئىلىم.

ھىدىلىكى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتىمەن. «جاھاننامە» داستانىدىكى ئوخشىتىشنىڭ تۈرلىرى بەلغەت ئىلمىدە ئوخشىتىش ناھايىتى ئىنچىكىلىك بىلەن تۈرلەرگە بۆلۈنگەن. ئۇنىڭ تۈرلىرى ھازىرقى زامان ئىستىلىستىكىسىدىكى ئوخشىتىشنىڭ تۈرلىرىگە قارىغاندا بىرقەدەر كۆپ. بەلغەت ئىلمىدىكى مۇكەممەل ئۇسۇل ئوخشىتىشنى ئۇسلۇب جەھەتتىن تۈرگە بۆلۈشتۈر. ئوخشىتىشنى ئۇسۇل-لۇب جەھەتتىن قىسقارتىلما ئوخشىتىش، ئىخچام ئوخشىتىش، رەتلەنگەن ئوخشىتىش، جەملەنگەن ئوخشىتىش قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. «جاھاننامە» داستانىدا يۇقىرىقىلاردىن ئالدىنقى ئۈچ تۈرى ئۇچرايدۇ.

1. قىسقارتىلما ئوخشىتىش. بۇ خىل شەكىلدە ئوخشىتىشنى تەشكىل قىلغۇچى تۆت ئامىل ئىچىدە ئوخشالغۇچى، ئوخشىغۇچى ۋە ئوخشىتىش قوشۇمچىسى بار بولغان، ئەمما ئوخشاشلىق نۇقتىسى قىسقارتىلغان بولىدۇ. بۇ خىل ئوخشىتىش شەكلى داستاندا ئەڭ كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

قىلىچنى يالاڭ ئەيلەپ ئول مەردىكار،
قەدەم قويسە تەخت ئۈزرە ئول گۈلئۇزار.
بولۇپ لالىدەك ئەشكىدىن كۆزلەرى،

بۇ مىسالدىكى ئوخشىتىشتا ئوخشاشلىق نۇقتىسى قىزىل قىسقارتىلغان. بۇنىڭدا موللىنىڭ قىزى دىۋىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغاندىن كېيىن، يىغلاپ كۆزلىرىنىڭ قىزىرىپ كەتكەندىكى ھالىتىنى تېخىمۇ ئېنىق ئىپادىلەش ئۈچۈن ئوخشىغۇچى «لالە» نى ئىشلەتكەن. چۈنكى، لالە گۈلىنىڭ رەڭگى قىزىل بولىدۇ.

2. ئىخچام ئوخشىتىش. بۇ ئۇيغۇر كىلاسسىك شېئىرىيىتىدە ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان بىر خىل ئوخشىتىش بولۇپ، ئوخشىتىشنى تەشكىل قىلغۇچى تۆت ئامىل ئىچىدە ئوخشالغۇچى ۋە ئوخشىغۇچى بار بولغان، ئوخشاشلىق نۇقتىسى ۋە ئوخشىتىش قوشۇمچىسى قىسقارتىلغان شەكىلنى كۆرسىتىدۇ. داستاندا فىروزە شاھنىڭ چۈشىدىكى پەرىزات تۆۋەندىكىدەك تەسۋىرلىنىدۇ:

خۇسۇسەن ئولتۇرۇپتۇ بىر پەرىزاد،
يۈزى ئاي، كۆزى چولپان، قەددى شەمشاد.

بۇنىڭدا بىرقانچە ئىخچام ئوخشىتىش قاتار ئىشلىتىلگەن. يارىنىڭ يۈزىنى ئايغا، كۆزىنى چولپان يۇلتۇزغا ئوخشاتقان. چۈنكى، قاراڭغۇ تۈننى ئاي نۇرى يورۇتقاندا قىزنىڭ نۇرلۇق جامالى فىروزە شاھنىڭ تۈن قاراڭغۇسىدا قالغان قەلبىنى يورۇتقان. يەنى فىروزە شاھ ئۇ قىزنى چۈشىدە كۆرگەن بولۇپ، قەيەردە ئىكەنلىكى نامەلۇم ئىدى. شۇڭا، قىزنى تۇنجى كۆرگەندىكى ھالىتىنى تەسۋىرلىگەندە يۈزىنى ئايغا، كۆزىنى يۇلتۇزلار ئىچىدىكى ئەڭ نۇرلۇق چولپان يۇلتۇزغا ئوخشاتقان. ئەللىمە مەلۇماتىمۇ:

3. رەتلەنگەن ئوخشىتىش. بۇنىڭدا بىر قاتار ئوخشىتىش رېتى بويىچە ئۆلىنىپ كېلىدۇ ۋە ئوي -

پىكىرنى جانلىق ئىپادىلەشكە ھەسسە قوشىدۇ. بۇ خىل ئوخشىتىشنى ئىشلىتىش شائىردىن بىرقەدەر يۇقىرى بەدىئىي ماھارەتنى تەلەپ قىلىدۇ. داستاندا بۇ خىل ئوخشىتىش بىرلا يەردە ئۇچرايدۇ.

تمشى دۇر، لەبى لەئلو، سىمىن تەنى،
ساچى سۇنبۇل، يۈزى گۈل خىرمەنى.
كۆزى نەرگىس، قەددى سەرۋى سەھى،
جەھان شوخى رەئىنلارنىڭ شەھى.

بۇ مىسرالاردا بىرقانچە ئوخشىتىشنى رەتلەپ ئىشلىتىش ئارقىلىق ياغاچچى تەرىپىدىن ئويۇلغان، موللا خۇداغا ئىلتىجا قىلىپ جان كىرگۈزگەن ساھىبجامال قىزنىڭ قىياپىتىنى كۆز ئالدىمىزغا سۈرەتتەك كەلتۈرۈپ بەرگەن.

بەلەغەت ئىلمىدە 13 - ئەسىردىن كېيىن بارلىققا كەلگەن بىر خىل تۈرگە بۆلۈش ئۇسۇلى بار بولۇپ، بۇمۇ ئوخشىتىشنى تۈرگە بۆلۈشنىڭ ئەڭ ئىلمىي بولغان ئۇسۇلىدۇر. بۇنىڭدا ئوخشىتىشنى ئېنىق ئوخشىتىش، شەرتلىك ئوخشىتىش، قايتۇرما ئوخشىتىش، تەتۈر ئوخشىتىش، يوشۇرۇن ئوخشىتىش، باراۋەر ئوخشىتىش قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلگەن. ھازىرقى زامان ئىستىلىستىكا ئىلمىدا ئوخشىتىش ئېنىق ئوخشىتىش، يوشۇرۇن ئوخشىتىش ۋە ۋەكىللىك ئوخشىتىشتىن ئىبارەت ئۈچ ئاساسىي تۈردىن تەشكىل قىلىنغان. داستاندا پەقەت ئېنىق ئوخشىتىش ئۇچرايدۇ. بۇ ئوخشىتىش «جاھاننامە» داستانىدا ناھايىتى ۋايىگە يەتكۈزۈپ ئىشلىتىلگەن.

1. ئېنىق ئوخشىتىش. بۇنىڭدا ئوخشىتىشنى تەشكىل قىلغۇچى تۆت ئامىل تولۇق ھازىرلانغان بولىدۇ. تۆۋەندىكى مىسالنى كۆرۈپ باقايلى:

تۆكۈپ شەمئەدەك ئەشك دۇردانەسىن،
كۆرە ئالماي ئول ئوتدا پەرۋانەسىن.

بۇ مىسرالاردا سىمۋول بىلەن ئوخشىتىش تەڭ ئىشلىتىلگەن. شام مەشۇققا، ئەڭ ئاخىرقى نەپىسى قالغۇچە ئۆزىنى شامنىڭ ئوتىغا ئۇرىدىغان پەرۋانە بولسا ئاشىققا سىمۋول قىلىنغان. ئوخشالغۇچى ئەشك دۇردانىسى، ئوخشىغۇچى شامنىڭ دانچىلىرى. يەنى داستاندا فىروزە شاھ چۈشىدە دادىسىنىڭ ئۇنى سېغىنىپ خۇداغا ئىلتىجا قىلىپ، جايىناماز ئۈستىدە ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپ ئويغىنىپ كېتىدۇ ۋە غەمكىن ھالەتتە ئولتۇرىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئەھۋالىنى كۆرگەن پەرىزات قىز كۆز يېشى قىلىدۇ. قىزنىڭ كۆز يېشىنى يۇقىرىقى ئىككى مىسرادىكى ئوخشىتىش ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. ئوخشالغۇچى ئەشك دۇردانىسى، ئوخشىغۇچى شامنىڭ دانچىلىرى. شام كۆيگەندە ئېرىپ چۈشكەن دانچىلىرى بىلەن كۆز يېشى دانچىلىرى ئارىسىدىكى ئوخشاشلىقتىن پايدىلىنىپ كۆز يېشى ئېقىپ چۈشكەن ھالىتىنى تېخىمۇ ئوبرازلىق ئىپادىلىگەن. چۈنكى، شام ئەينى زاماندا كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى ئەڭ لازىملىق بولغان يۇمىلاق بىرى. شام كۆيگەندە ئەتراپقا ئېرىپ چۈشۈشى نۇرغۇن ئادەملەرگە تونۇشلۇق بولغان ھالەت.

تۇر. شۇڭا، شائىر شامنى ئوخشىغۇچى قىلىپ تاللىۋالغان. داستاننىڭ ئاخىرىدا پەرىزات ۋاپات بول-
غاندا فىروزە شاھنىڭ يىغلىغان ھالىتىنى تۆۋەندىكى مىسرالار ئارقىلىق تەسۋىرلىگەن:

خەزان يامغۇرىدەك تۆكۈپ ياشىنى،
بولۇتدەك قارا قىلدى بوي باشىنى.

بۇنىڭدا كۆز يېشى خەزان يامغۇرىغا ئوخشىتىلغان. ئوخشىغۇچى باھار يامغۇرى ئەمەس، خەزان يامغۇرى. چۈنكى، باھار يېڭى ھاياتلىق پەيدا بولىدىغان پەسىل. باھار يامغۇرى بولسا ئەنە شۇ يېڭى ھا-
ياتلىقلارنى ياشارتىش رولىنى ئوينايدۇ. ئەكسىچە، خەزان پەسلى — يېڭى ھاياتلىقنىڭ خەزان بولۇش مەزگىلى، خەزان يامغۇرى بولسا ئۇلارنىڭ ماتىمى ئۈچۈن ياغقان يامغۇر. شۇڭا، پەرىزاتنىڭ گۈل غۇز-
چىسى خەزان بولغاندىن كېيىن، فىروزە شاھنىڭ قىلغان كۆز يېشىنى «خەزان يامغۇرىدەك تۆكۈپ يا-
شىنى» دەپ ئالغان. «بولۇتدەك قارا قىلدى بوي باشىنى» دېيىش ئارقىلىق قارا كىيىم كىيىپ ماتەم تۇتقان ھالىتىنى ئىپادىلىگەن. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئىككى مىسالدا كۆز يېشىنىڭ ئوخشىمىغان ئىككى خىل ھالىتى ۋە دەرىجىسى ئارىسىدىكى پەرقنى ئوخشىمىغان ئىككى ئوخشىغۇچى ئارقىلىق ئوبرازلىق كۆرسىتىپ بەرگەن.

«جاھاننامە» داستانىدىكى ئوخشىتىشنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

يۇقىرىقى تەھلىللەرگە ئاساسەن «جاھاننامە» داستانىدىكى ئوخشىتىشنىڭ تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدى-
لىكلىرىنى خۇلاسە قىلىشقا بولىدۇ:

داستاندىكى ئوخشىغۇچى شەيئىلەرنىڭ كۆپىنچىسى تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئاي، يۇلتۇز، گۈل، چاقماق، قۇيۇن قاتارلىق تەبىئىي نەرسىلەر. بۇ خىل ئالاھىدىلىك بىر تەرەپتىن، ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبىئەت ئېتىقادچىلىق ئادىتىنى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئوخشىغۇچى ئوبيېكتى بولغان شەيئىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى كىشىلەر بىلەن ئۇچرىشىش نىسبىتى ئەڭ كۆپ بولغان شەيئى ئىكەنلىكىنى، بۇ شەيئىلەرنى ئوخشىغۇچى ئوبيېكتى قىلىپ تاللىسا، چۈشەندۈرمەكچى بولغان شەيئىنى ئوخشىتىش-
تىن ئىبارەت بۇ بەدىئىي ۋاسىتە ئارقىلىق تېخىمۇ يارقىن ئىپادىلەش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدىغان-
لىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا نېمىنى ئوخشىغۇچى قىلىپ تاللىشىدىن، ئەينى زاماندى-
كى كىشىلەرنىڭ ئېستېتىك قارىشىنى، يەنى تەبىئەتنى سۆيۈش، تەبىئەتتىكى تاغ - دەريا، گۈل - گد-
ياھ قاتارلىق ئەڭ تەبىئىي نەرسىلەرنى ياخشى كۆرۈشتەك گۈزەللىك قارىشىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرە-
لەيدۇ.

بەزى ئوخشىتىشلار باشقا بەدىئىي ۋاسىتىلەر بىلەن گىرەلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، داستان تىلىنىڭ بەدىئىي ئىپادىلەش كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرغان. ئوخشىتىش سىمۋول بىلەن، ئوخشىتىش تاناسىپ بىلەن گىرەلەشىپ كەلگەن. بۇنىڭدىن شائىرنىڭ خېلى پىشقان بەدىئىي ماھارەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. چۈنكى، ئىككى خىل بەدىئىي ۋاسىتىنى تەڭ ئىشلەتكەندە، مەزمۇن بىلەن شە-
كىلنى ماسلاشتۇرۇش خېلى باش قاتۇرمىسا بولمايدىغان مەسىلىدۇر.

بىر ئوخشالغۇچى داستاندا بىرقانچە جايدا مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن ئوخشىمىغان ئوخشىغۇچى

ئارقىلىق ئىپادىلەنگەندە، ئاپتور ئاشۇ ئوخشالغۇچى شەيئىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئەڭ ئىنچىكە ۋە نا-زۇك پەرقلەرنى يۈكسەك بەدىئىي ماھارەت بىلەن كۆرسىتىۋالغان. يەنى كۆز يېشىنى بەزى جايدا خەزان يامغۇرىغا ئوخشاتسا، يەنە بەزى جايدا شامنىڭ ئېرىپ چۈشكەندىكى دانچىلىرىغا ئوخشاتقان. شۇ ئارقى-لىق كۆز يېشىنىڭ ئوخشىمىغان ھالەتلىرىنى كۆز ئالدىمىزغا كۆنكرېتلاشتۇرۇپ بەرگەن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن مىساللارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

قىسقىسى، كىلاسسىك ئەسەرلەر ناھايىتى رەڭدار ئوخشىتىش شەكىللىرىگە ئىگە بولۇپ، «جاھاننا-مە» داستانىدىكى ئوخشىتىشلار دېڭىزنىڭ تامچىسىدەك ئوخشىتىشلارنىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت خالاس. نەۋائىي، لۇتفى قاتارلىق باشقا كىلاسسىك شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىگە قارايدىغان بول-ساق، ئوخشىتىشنىڭ باشقا تۈرلىرىنى تاپقىلى بولىدۇ. شۇڭا، ھازىرقى زامان يازغۇچىلىرى كىلاسسىك ئەسەرلەردىكى بەدىئىي سەنئەتلەردىن ئۈلگە ئېلىپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانسا، كىلاسسىك ئەدەبىيات بىلەن ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنى ئىزچىللىققا ئىگە قىلىپ، خەلقىمىزنىڭ ئېستېتىك تەلپىگە ماس كېلەلەيدىغان ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغىلى بولىدۇ. ئەسكەرتىشكە تېگىشلىكى شۇكى، بۇ يەردە دېيىلگەن ئۈلگە ئېلىش ھەرگىزمۇ قەدىمكىلەرنىڭ ئوخشىتىشلىرىنى ئەينەن كۆچۈرۈپ كېلىش مەنىسىدە ئە-مەس. چۈنكى، ئوخشىتىش مۇ بەلگىلىك تىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان بولغاچقا دەۋرچانلىققا ئىگە بو-لىدۇ. بەزى ئوخشىتىشلارنىڭ ئىشلىتىلىش چاستوتىسى كۆپ بولغاچقا، بۇنداق ئوخشىتىشلارنى ئە-سەردە قايتا قوللانسا، ياخشى بەدىئىي ئۈنۈمگە ئېرىشكىلى بولمايدۇ. يەنە بەزى ئوخشىتىشلاردىكى ئوخشىغۇچى ھازىرقى زامانغا نىسبەتەن ئاسان ئۇچراتقىلى بولمايدىغان شەيئى بولسا، ئۇلارنى ئۈلگە ئېلىپ ئىشلەتسەك، ئوخشىتىشنىڭ كۆنكرېتلاشتۇرۇش مەقسىتىگە يەتكىلى بولمايدۇ. شۇڭا، تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا يېڭى ئوخشىتىشلارنى ئىشلىتىپ، نەمۇنىلىك ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىشقا تىرىشچانلىق كۆرسىتىش كېرەك. شۇنداقلا يەنە كىلاسسىك ئەسەرلەردە ئوخشىتىشتىن قانداق پايدىلان-غانلىقى، قايسى ئۇسۇلدا پىكىرنى بايان قىلغانلىقىنى مۇلاھىزە قىلىش ۋە ئۇلاردىن ئۈلگە ئېلىش ھا-زىرقى زامان ئەدەبىياتىنى تېخىمۇ رەڭدار تۈسكە كىرگۈزۈش، ئەدەبىياتىمىزنى ئىزچىللىققا ئىگە قى-لىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىزاھات:

① ئىمىن تۇرسۇن: «ئەدەبىياتىمىزدا تەشبىھ - مۇبالىغە»، «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلى، 1998 - يىلى 4 - سان، 87 - بەت.

پايدىلانمىلار:

1. ئابدۇشۈكۈر تۇردى: «جاھاننامە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىلى نەشرى.
2. ئارسلان ئابدۇللا: «قۇمۇل خەلق قوشاقلىرىدىكى بەدىئىي ۋاستە - ئوخشىتىش توغرىسىدا ئىزدىنىش»، «مىراس» ژۇرنىلى، 1993 - يىلى 4 - سان.
3. ئىمىن تۇرسۇن: «ئەدەبىياتىمىزدا تەشبىھ - مۇبالىغە»، «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلى، 1998 - يىلى 4 - سان.

(ئاپتور شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۈنۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا)

ھۆرمەتچان فېكرەت

كلاسسىك بېرىپ نىسەتلىك ھەققىدە

مۇسۇلمان شەرق ئەدەبىيات نەزەرىيەسى «ئارزۇ ئىلمى»، «قافىيە ئىلمى» ۋە «بالاغەت ئىلمى» دەپ ئۈچ تۈر بويىچە تەتقىق قىلىپ كېلىنگەن بولۇپ، بۇلاردىن «ئارزۇ ئىلمى» دە شېئىرىيەتتىكى ۋەزىنلەر ۋە ئۇلارنىڭ قائىدە - قانۇنلىرى تەتقىق قىلىنىدۇ. «قافىيە ئىلمى» دە بولسا قافىيە قانۇنىيەتلىرى ۋە تۈرلىرى تەتقىق قىلىنىدۇ. «بالاغەت ئىلمى» دىكى «بالاغەت» سۆزى «ۋايىگە يەتكەن، يېتۈك، تولغان، يېتىلگەن» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. سۆز مەنىسىدىنمۇ مەلۇم بولۇپ تۇرغىنىدەك، «بالاغەت ئىلمى» نۇتۇقنىڭ پاساھەتلىك يولۇ - شى، يەنى ئوچۇق، ئېنىق، چۈشىنىشلىك ۋە راۋان بولۇشىنى، ئۇنىڭ ماكان ۋە زامانغا ماس تەرزىدە ئوتتۇرىغا چىقىشىنى تەلەپ قىلىدىغان، باشقىچە ئېيتقاندا، سۆزنىڭ تازا ۋايىگە يەتكەن، پاساھەتلىك تەرزىدە ئىپادىلىنىشىنىڭ ئىمكانىيەتلىرى، قائىدە - قانۇنلىرى، ئۇسۇل ۋە شەكىللىرى ھەققىدىكى ئىلمىدۇر. «بالاغەت ئىلمى» ئۆز ئىچىدىن يەنە «مەنە ئىلمى»، «بايان ئىلمى»، «بەدىئىيەت ئىلمى» دىن ئىبارەت ئۈچكە بۆلۈنىدۇ. بۇلاردىن «مەنە ئىلمى» - سۆزنىڭ شۇ ۋەزىيەت، ھالەتكە ماس تەرزىدە ئىپادىلىنىش يوللىرى ھەققىدىكى ئىلم بولۇپ، ئاساسەن نۇتۇقنىڭ گرامماتىكىلىق شەكىللىرى ئۈستىدە توختىلىدۇ. «بايان ئىلمى» دە بولسا مەقسەتنىڭ بىر - بىرىدىن پەرقلىق شەكىللەردە ئىپادىلىنىش يوللىرى ھەققىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ ئورۇندا سۆزىمىزگە مۇناسىۋەتلىك قىسقىغىنا بىر ھېكايەتنى قىستۇرۇپ ئۆتسەك ئارتۇقچىلىق قىلماس. بۇرۇنقى زاماندا، بىر پادىشاھ ئاغزىدىكى چىشلىرى تۆكۈلۈپ كېتىپ چۈش كۆرۈپ قاپتۇ - دە، ئويغىنىپ كۆڭلى ناھايىتى يېرىم بوپتۇ. ئۇ ئوردىغا چىققاندىن كېيىن قول ئاستىدىكىلەرنى داڭلىق چۈش تەبىرچىلىرىنى چاقىرىپ كېلىشكە پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. تەبىرچى كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، پادىشاھ ئۇنىڭغا كۆرگەن چۈشنى بايان قىلىپ، تەبىرنى سوراپتۇ. تەبىرچى چۈشنىڭ تەبىرنى بايان قىلىپ: «ئەي ئالەمنىڭ شاھى، سىلنىڭ ئاتا - ئانا، ئاكا - سىڭىل بارلىق ئورۇق - تۇغقانلىرى سىلدىن بۇرۇن ئۆلۈپ كېتىدىكەن» دەپتۇ. كۆڭلى غەش بولۇپ تۇرغان شاھنىڭ تېخىمۇ غەزىپى ئۆرلەپ، تەبىرچىنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىپتۇ. ئاندىن يەنە باشقا تەبىرچى چاقىرىشقا بۇيرۇپتۇ. ئىككىنچى تەبىرچىمۇ تۇتۇپ ئەكىلىنىپتۇ. ئىككىنچى تەبىرچى شاھنىڭ چۈشنى ئاڭلىغاندىن كېيىن: «ئەي ئالەمپاناھ، ئاللاتائالانىڭ ئىنايىتى بىلەن سىلنىڭ ئۆمۈرلىرى بارچە ئورۇق - تۇغقان، قوۋمى قېرىنداشلىرىدىن ئۇزۇن بولىدىكەن» دەپ تەبىر بېرىپتۇ. شاھ ئۇنىڭ جاۋابىدىن مەمنۇن بولۇپ ئۇنىڭغا شاھانە تون كىيىدۈرۈپ تارتۇقلاپتۇ.

ھېكايەتتىكى ھەر ئىككى تەبىرىچى ئەمەلىيەتتە بىر خىل مەنىنى ئىپادىلەش بولسىمۇ، لېكىن ئالدىنقىسى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىپ، كېيىنكىسى بولسا شاھانە تون بىلەن تارتۇقلىنىدۇ. دېمەك، ئوي - پىكىرنى، مەقسەتنى قايسى ۋەزىيەتتە قانداق شەكىل ۋە قانداق يول بىلەن بايان قىلىش - بۇ بىر ئىلىم. شۇڭا، شەرق ئالىملىرى قەدىمىدىنلا نۇتۇققا (مەيلى ئۇ ئاغزاكى ياكى يازما بولسۇن) ناھايىتىمۇ ئەھمىيەت بەرگەن ھەمدە نۇتۇق مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزىگە خاس قائىدە - قانۇنلىرىنى ئىشلەپ چىقىپ، بىر قاتار ئىلىملەرنى شەكىللەندۈرگەن.

ئەمدى «بالاغەت ئىلمى» نىڭ تەركىبىي قىسمىنىڭ ئۈچىنچىسى بولغان «بەدىئىيەت ئىلمى» - بەدىئىيەت ئىلمىگە كەلسەك، بۇ بەدىئىيەت سەنئەتلەر ھەققىدىكى ئىلىم بولۇپ، «بەدىئىيەت - ئەرەبچە يېڭى، ئاجايىپ، نادىر، يېڭى بايقالغان، كەشىپ قىلىنغان» دېگەن مەنىلەرنى بېرىدۇ.

دېمەك، بەدىئىيەت ئىلمى - پىكىرنى راۋان ۋە گۈزەل، يېڭىچە ئىپادىلەش يوللىرى ۋە ۋاسىتىلىرى، بەدىئىيەت سەنئەتلەر (ئۇسلۇبلار، ۋاسىتىلەر) نىڭ تۈرلىرى ھەمدە خۇسۇسىيەتلىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ① بەدىئىيەت ئىلمى ھەققىدە توختىلىشتىن ئاۋۋال، بۇ ئىلىمنىڭ شەكىللىنىش ۋە راۋاجلىنىش جەريانى ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات بېرىپ ئۆتمەي بولمايدۇ.

«بەدىئىيەت ئىلمى» ئەڭ دەسلەپتە ئەرەب ئالىملىرىنىڭ «قۇرئان» ۋە «ھەدىس» تىكى تىل پاساھىتى ۋە ئىپادە يوللىرى، ۋاسىتىلىرىنى تەتقىق قىلىش يولىدىكى ئىزدىنىشلەر بىلەن باشلانغان بولۇپ، تەدرىجىي قەدىمكى شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىكى بەدىئىيەت ئىپادىلەر ئۈستىدىمۇ تەتقىقات ئېلىپ بېرىلىپ، بەدىئىيەت ئىلمىنىڭ دەسلەپكى ئاساسى سېلىنغان.

شەرق كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا «بەدىئىيەت ئىلمى» ھەققىدە يېزىلغان تۇنجى ئەسەر ئابباسىيلار خەلىپىلىكى (مىلادىيە 750 - 1258) دەۋرىدە ياشىغان ۋە تارىختا «بىر كۈنلۈك خەلىپە» نامى بىلەن مەشھۇر بولغان ئەرەب ئالىمى ئابدۇللا ئىبنى مۇئەز (863 - 908) نىڭ «كىتابۇل - بەدىئىيەت» ناملىق ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا دەسلەپ بولۇپ بەدىئىيەت سەنئەتلەردىن «ئىستىئارە» ②، جىناس ③، تىباق ④، رەددۇل ئەجۇزەس - سەدر ⑤، مەزھەبى كەلامىي ⑥ قاتارلىق بەش سەنئەتنى بايان قىلغان.

ئىبنى مۇئەزنىڭ بۇ ئەسىرى بىلەن بەدىئىيەت ئىلمى (ئىلمى بەدىئىيەت) گە ئۇل سېلىنغانىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن نەسر بىننى ھەسەن «مەھاسىنۇل - كەلام» (گۈزەل سۆزلەر)، قۇدامە ئىبنى جەئفەر (888 - 948) «نەقدۇش - شىئەر» (شېئىرىيەت تەتقىقىدى)، 11 - ئەسىردە ياشىغان

① ياقۇبجان ئىسھاقوفى: «سۆز سەنئىتى سۆزلۈكى»، تاشكەنت، 2006 - يىلى، 7 - بەت.

② ئىستىئارە - سۆزنى ئەسلىي لۇغەت مەنىسىدىن باشقا مەنىدە، يەنى مەجازىي (كۆچمە) مەنىدە ئىشلىتىش سەنئىتى.

③ جىناس - تەجىسس سەنئىتى، يەنى شەكىلداش سۆزلەرنى قوللىنىش سەنئىتى.

④ تىباق - مۇتابىقە، بۇ قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى بىر يەردە قوللىنىش سەنئىتى بولۇپ، ئىلمىي بەدىئىيەت ئىلمىگە ئائىت ئەسەرلەرنىڭ بەزىسىدە «مۇتابىقە، مۇتەزاد» دېيىلسە، كۆپىنچىلىرىدە «تەزاد» (زىت قويۇش، قارشىلاشتۇرۇش) دەپ ئاتالغان.

⑤ بېيىتنىڭ بىرىنچى مىراسىنىڭ بېشىدىكى سۆزنى، كېيىنكى مىراسنىڭ ئاخىرىدا قوللىنىش: جۈملىنىڭ بېشىدىكى سۆزنى ئاخىرىدا قوللىنىش سەنئىتى. مەسلەن:

گۈل چاغى يارى سەفەر ئەيلەپ نەۋائىي جانغە،

ھەر بىرى بىر تازە قانلىغ داغى ھىجران بولدى گۈل.

⑥ مەزھەبى كەلامىي - نەسر ۋە نەزمە ئۆز مەقسەت - مۇددىئاسى، پىكىرنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن چىرايلىق يوللار بىلەن دەلىل كەلتۈرۈش، دەلىللەش سەنئىتىدۇر.

ئەدەبىياتشۇناس ئالىم ئەبدۇلقاھىر جۇرجانىنىڭ «ئەسرارۇل - بەلاغە فى ئىلمى بەيان» (بايان ئىلمىدە بەلاغەت سىرلىرى) قاتارلىق ئەسەرلىرىدە سۆز سەنئىتىدىكى شەكىل ۋە مەزمۇن مەسىلىلىرىدە ئالاھىدە توختالغان بولۇپ، مۇشۇ ئاساستا «بەدىئىيەت ئىلمى» ئالاھىدە ئىلىم ساھەسى بولۇپ شەكىللەنگەن. ئەلەببە ئەرەب ئالىملىرىنىڭ شېئىرىيەت نەزەرىيەسىگە دائىر يازغان ئەسەرلىرى پارس ۋە تۈركىي تىللىق ئالىملارنىڭ بۇ ساھەدىكى ئىزدىنىشلىرىگە تۈرتكە بولغانىدى. «بەدىئىيەت ئىلمى» گە دائىر پارس تىلىدا يېزىلغان تۇنجى ئەسەر 11 - ئەسىردە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ مۇھەممەد بىننى ئومەر ئەل - رادۇيانىنىڭ «تەرجۇمانۇل - بەلاغە» (پىشقان تەرجىمىلەر) ناملىق ئەسىرى ئىدى. ئەلەببە ئەرەب رادۇيانى ئۆز كىتابىنى ئەرەب ئالىمى نەسر بىننى ھەسەننىڭ «مەھاسىنۇل - كەلام» ئەسىرىگە ئاساسلىنىپ يازغان بولۇپ، 73 خىل ئەدەبىي سەنئەتنى تونۇشتۇرغان. 11 - ، 12 - ئەسىرلەر ئىچىدە بارلىققا كەلگەن «بەدىئىيەت ئىلمى» ھەققىدىكى ئەسەرلەردىن ئەڭ مۇكەممەل ۋە مەشھۇر بولغىنى رەشىدىدىن ۋە تۆۋەننىڭ «ھەدايىقۇس - سەھرى فى دەقايۇش شىئىر» (شېئىر نازۇكلۇقلىرىدىكى سېھىر باغلىرى) ناملىق ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ. ئەلەببە ئەرەب رادۇيانى «ھەدايىقۇس - سەھرى» يۇقىرى ماھارەت بىلەن پۈتۈلگەن يۈكسەك سەۋىيەدىكى ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن «بەدىئىيەت ئىلمى» بىلەن شۇغۇللانغان مۇئەللىپلەرنىڭ ھەممىسى دېيەرلىك مانا شۇ ئەسەردىن پايدىلانغان. «بەدىئىيەت ئىلمى» نىڭ مۇھىم ئەسەرلىرى پارس ئەدەبىياتىدا بارلىققا كەلگەن پوئىتىكىغا ئائىت يەنە بىر مۇھىم ئەسەر 13 - ئەسىردە ياشىغان قامۇسىي ئالىم شەمس قەيس رازىينىڭ «كىتابۇل - مۇئەججەم فى مەئايىرى ئەشئارىل - ئەجەم» (ئەجەم شېئىرىيىتى ئۆلچەملىرى قامۇسى) ناملىق كىتابىدۇر. بۇ ئەسەر شۇ ۋاقىتقا قەدەر شېئىرىيەت ساھەسىدە يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ خۇلاسسىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، بۇ ساھەدە يارىتىلغان ئەسەرلەرنىڭ «گۈلتاجى» دەپ ئېيتىش مۇمكىن. چۈنكى، مۇئەللىپ ئۆز ئەسىرىدە كىلاسسىك پوئىتىكىنىڭ ئۈچ تەركىبىي قىسمى ئەرۈز، قافىيە ۋە بەدىئىيەت ئىلمى ھەققىدە ئەتراپلىق مەلۇمات بېرىدۇ. شېئىر ۋە شائىرلىق، بەدىئىي ئەسەردىكى شەكىل بىلەن مەزمۇننىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى، تەنقىدنىڭ ئەدەبىيات تەرەققىياتىدىكى رولى ۋە ۋەزىپىلىرى ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزىدۇ. شەمس قەيس ئۆز ئەسىرىنىڭ بەدىئىيەت ئىلمى ھەققىدىكى ئۈچىنچى بۆلۈمىدە رەشىدىدىن ۋە تۆۋەننىڭ ئەسىرىدىن كەڭ پايدىلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ يۇقىرى ئىستېداتى ۋە بىلىم دائىرىسىنى نامايان قىلىپ، ۋە تۆۋەننىڭ ئەسىرىدىكى مەلۇماتلارنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتكەن، ئۇلارنى يېڭى ئىزاھلار بىلەن بېيىتىپ، دەلىل ۋە مىساللارنى تېخىمۇ كۆپەيتكەن بولۇپ، بۇ ئارقىلىق بەدىئىيەت ئىلمىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرگەنىدى. «بەدىئىيەت ئىلمى» نىڭ مۇھىم ئەسىرى «بەدىئىيەت ئىلمى» (4005) نىڭ مەشھۇر شائىر خۇسرەۋ دىنلەۋىمۇ نەسرىي ئەسەر قائىدىلىرى ھەققىدە ئىككى جىلدلىق كىتاب يازغان بولۇپ، ئۇنىڭدا يۈزدىن ئارتۇق بەدىئىي سەنئەتلەر ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزگەن. ①. ۋاھىدى تەبرىزى «جەمئۇل - مۇختەسەر» (16 - ئەسىر) ئەسىرىدە ئارۈز، قافىيە بىلەن بىر قاتاردا بەدىئىي سەنئەتلەردىمۇ توختالغان. نىزامىددىن ئەھمەد ئىبنى مۇھەممەد سالھ سىددىقىي ھۈسەيىنى قەلىمىگە

① ياقۇبجان ئىسهاقوف: «سۆز سەنئىتى سۆزلۈكى»، تاشكەنت، 2006 - يىلى، 9 - بەت.

مەنسۇپ «مەجمەئۇس - سەنايىتى» (سەنئەتلەر توپلىمى) ناملىق ئەسەرمۇ پۈتۈنلەي بەدىئىيەت ئىلمىگە بېغىشلانغان بولۇپ، 80 گە يېقىن شېئىرىي سەنئەتنى تونۇشتۇرغان. بۇ ئەسەرنىڭ ئىسمىنىڭ مەنىسى ئادەتتە «مەجمەئۇس» دېيىلىدۇ. ھۈسەيىن ۋائىز كاشىغىيىنىڭ «بەدايىئۇل - ئەفكار فى سەنايىئۇل ئەشئار» (شېئىردا پىكىرلەرنى گۈزەل ئىپادىلەش سەنئەتلىرى)، ئەتائۇللا ھۈسەيىنىنىڭ «بەدايىئۇس - سەنايىتى» (بەدىئىي سەنئەتلەر) قاتارلىق ئەسەرلىرىدىمۇ شېئىرىيەت ئىلمى، بەدىئىي سەنئەتلەر ھەققىدە مەخسۇس پىكىر يۈرگۈزۈلگەن، كۆپ قوللىنىلغان ئەدەبىي سەنئەتلەر مىساللار بىلەن تونۇشتۇرۇلغان. بۇ ئەسەرنىڭ ئىسمىنىڭ مەنىسى ئادەتتە «مەجمەئۇس» دېيىلىدۇ. كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، «بەدىئىيەت ئىلمى» گە ئائىت ئەسەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئەرەب ۋە پارس تىلىدا يېزىلغان. ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيادا بارلىققا كەلگەن ئەسەرلەرمۇ دېيەرلىك پارس تىلىدا يېزىلغان. بۇنىڭ سەۋەبى 11 - ، 14 - ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەدەبىي ۋە ئىلمىي تىلى پارىسى بولۇپ، شائىر - ئەدىبلەر، ئالىم - ئۆلىمالار ئۆز ئەسەرلىرىنى ئاساسەن پارس تىلىدا يازغان. «بەدىئىيەت ئىلمى» نەۋائىي دەۋرىگە كېلىپ ئەھۋالدا ئۆزگىرىش بولدى. تۈركىي تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ كۆپلەپ مەيدانغا كېلىشى تەبىئىي ھالدا تۈركىي تىلىدا شېئىرىيەتنىڭ تەجرىبىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ قائىدىسى - قانۇنىيەتلىرىنى نەزەرىيە جەھەتتىن ئاساسلاپ بېرىشكە ئېھتىياج تۇغدۇرغانىدى. «بەدىئىيەت ئىلمى» بۇ مۇشەققەتلىك، ئەمما شەرەپلىك ۋەزىپىنى تارىخ بۈيۈك شائىر ئەلىشىر نەۋائىينىڭ زىمىنىگە يۈكلەيدى. ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «مىزانۇل - ئەۋزان»، «مەجالسۇن - نەفائىس»، «رسالەئى مۇئەمما» قاتارلىق ئەدەبىيات ھەققىدىكى نەزەرىيەۋى ئەسەرلىرى مانا شۇنداق تارىخىي زۆرۈرىيەت نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ ئەسەرلەردە شائىرنىڭ ئەدەبىيات نەزەرىيەسىگە دائىر قاراشلىرى بايان قىلىنغانىدى. ئەلۋەتتە، نەۋائىينىڭ شېئىرىيەت ھەققىدىكى مۇھاكىمىلىرى، قاراشلىرى بۇ بىرنەچچە ئىلمىي، نەزەرىيەۋى ئەسەرلىرى بىلەنلا چەكلىنىپ قالغىنى يوق. يەنە «مۇھاكەمەتۇل - لۇغەتەيىن»، «مەھبۇبۇل - قۇلۇب» ۋە «خەمسە» نىڭ كىرىش قىسمى ۋە دىۋانلىرىنىڭ مۇقەددىمىلىرىدىمۇ شېئىرىيەت ھەققىدىكى پىكىر - مۇلاھىزىلىرى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. «بەدىئىيەت ئىلمى» نىڭ مۇھاكىمىلىرى ئادەتتە «مۇھاكەمەتۇل - لۇغەتەيىن» زەھىرىدىن مۇھەممەد بابىرنىڭ «مۇختەسەر» ئەسىرىمۇ ئارۇزغا بېغىشلانغان نەزەرىيەۋى ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا ئارۇز ئىلمىنىڭ قائىدىسى - قانۇنىيەتلىرى بايان قىلىنغان. «بەدىئىيەت ئىلمى» نىڭ مۇھاكىمىلىرى ئادەتتە «مۇھاكەمەتۇل - لۇغەتەيىن» كېيىنكى يىللاردا ئىلىم ساھەسىدە 15 - ئەسىردە ياشىغان ئوتتۇرا ئاسىيالىق ئەدەبىياتشۇناس ئالىم شەيخ ئەھمەد تەرازىنىڭ ھىجرىيە 840 - (مىلادىيە 1436 - 1437) يىلى يېزىلغان بەلاغەت ئىلمى ھەققىدىكى «فۇنۇنۇل - بەلاغە» (يېتۈكلۈك ئىلىملىرى) ناملىق تۈركىي تىلىدىكى ئەسىرىنىڭ قولىيازىسىنىڭ تېپىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئاتاقلىق ئەدەبىياتشۇناس ئالىم ئابدۇقادىر ھەيتىمپتوۋ (1926 - 2004) تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ ئېلان قىلىنىشى^①، تۈركىي تىلىدا نەۋائىيىدىن ئىلگىرىمۇ بۇ ساھەگە ئائىت ئىزدىنىشلەرنىڭ بولغانلىقى ۋە نەزەرىيەۋى ئەسەرلەرنىڭ يېزىلغانلىقىدىن ئىبارەت تارىخىي پاكىت بىلەن تەمىنلەش بىلەن بىللە، بىزنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ نەزەرىيەۋى قاتلىمى

① شەيخ ئەھمەد ئىبنى خۇدايداد تەرازى: «فۇنۇنۇل - بەلاغە» - ئۆزبېك تىلى ۋە ئەدەبىياتى، تاشكەنت، 2002 - ، 2003 - يىللىق سانلىرى، ژۇرنالنىڭ 1 - ساندا ئا. ھەيتىمپتوۋنىڭ بۇ ھەقتىكى ماقالىسىمۇ بېرىلگەن.

② سۆزىمىزنىڭ ئۆزىراپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن بۇ ئەسەر ۋە ئۇنىڭ مۇئەللىپى ھەققىدە كۆپ توختالمىدۇق. بۇ ھەقتە ئايرىم ماقالە يېزىپ كەتكەن توختىلىشىمىز مۇمكىن.

ئۇستىدىكى ئىزدىنىشلارمىزنى تېخىمۇ بېيىتىشى شۈبھىسىز. ②. ئۇستىدىكى ئىزدىنىشلارمىزنى تېخىمۇ بېيىتىشى شۈبھىسىز. ②. ئۇستىدىكى ئىزدىنىشلارمىزنى تېخىمۇ بېيىتىشى شۈبھىسىز. ②.

بەدىئىي سەنئەتلەر ھەققىدە چۈشەنچە

كىلاسسىك شائىرلارنىڭ گۈزەل مىسرالىرىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىنسان ۋە دۇنيا ھەققىدىكى پەلسەپىۋى كۆزىتىشلىرى، مۇلاھىزە ۋە خۇلاسلىرىنى بەدىئىي سەنئەتلەر ۋاسىتىسىدە ناھايىتىمۇ جانلىق، ئوبرازلىق، يارقىن ئىپادىلىگەنلىكىگە گۇۋاھ بولۇش بىلەن بىللە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى بۇنداق بەدىئىي يۈكسەكلىكنىڭ سىرلىرىنى بىلگۈمىز كېلىدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا، كىلاسسىكلارنىڭ ئىجادىيىتىدىكى بۇ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەت ئۇلارنىڭ شېئىرىيەت ئىلمىنىڭ ئۈچ تەركىبىي قىسمى — ئارزۇ ئىلمى، قاپىيە ئىلمى ۋە بەدىئىيەت ئىلمى (ئىلمى بەدىئىي) قاتارلىق ئىلىملەرنى پۇختا ئۆزلەشتۈرگەنلىكىنىڭ سەمەرسى ئىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كېرەك، كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا بەدىئىيلىك مەسىلىسى ھەمىشە شائىر ۋە ئەدىبلەرنىڭ دىققەت مەركىزىدە تۇرۇپ كەلگەن بولۇپ، مەلۇم شائىرنىڭ سالاھىيىتى ھەققىدە سۆز بولغاندا، ئۇنىڭ نېمىلەرنى تەسۋىرلىگەنلىكى ئەمەس، بەلكى قانداق تەسۋىرلىگەنلىكىگە كۆپرەك ئېتىبار بېرىلگەن. شۇڭا، ئەدەبىي ئەسەرلەردە شېئىرىي سەنئەتلەردىن قانداق پايدىلىنىش ماھارىتى ئەسەرلەردىن بۇيان بەدىئىي سەنئەتكارلىقنىڭ ئاساسىي ئامىللىرىدىن بىرى سانىلىپ كەلگەن.

چۈنكى، «شېئىرىي سەنئەتلەر بەدىئىي ئەسەرلەردىن ئورۇن ئالغان غايىلەرنىڭ تېخىمۇ جانلىق ۋە تەسىرچان ئىپادىلىنىشىگە، لىرىك ۋە ئېپىك تېمىسالارنىڭ يارقىنراق گەۋدىلەندۈرۈلۈشىگە، مىسرالار، بېيىتلەر، بەندلەرنىڭ تىل جەھەتتىكى نازاكتى، ئاھاڭدارلىقى، جازىبىدارلىقىنى تەمىنلەشكە خىزمەت قىلغان. ئۇ ياكى بۇ شائىرنىڭ ئىجادىغا باھا بېرىلگەندە ئىجادكار ئىپادىلەۋاتقان غايە ئۆز ئەكسىنى تاپقان ئىجتىمائىي - سىياسىي، پەلسەپىۋى - ئەخلاقىي، مەرىپىي - تەربىيەۋى مەسىلىلەرنىڭ ماھىيىتى ۋە كۆلىمى، بەدىئىي تېمىسالار جۇلاسى بىلەن بىر ۋاقىتتا قوللانغان شېئىرىي سەنئەتلەرنىڭ رەڭگارەڭلىكى، مەنتىقىي ئاساسلىنىشى، ئەسەر مەزمۇنىنى يورۇتۇشتىكى ئورنى ۋە ئەھمىيىتى قاتارلىق مەسىلىلەرگىمۇ ئالاھىدە دىققەت قىلىنغان» ①. يەنە شۇ ئالىمنىڭ پىكرى بىلەن ئېيتىدىغان بولساق، «شېئىرىي سەنئەتلەر شائىرنىڭ بەدىئىي سالاھىيىتىنى كۆز - كۆز قىلىش، ئۇنىڭ خىلمۇخىل سەنئەتلەردىن ماھىرانە پايدىلىنىش ئۇسۇللىرىنى نامايان قىلىش ئەمەس، بەلكى ئىجادكار بەدىئىي تەپەككۈرىدىكى يۈكسەكلىكنىڭ كۆلىمى، يۈكسەك ئىجتىمائىي - ئەخلاقىي غايىلەرنى جۇلالاندۇرۇش سەنئىتىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ كەلگەن» ②.

شۇڭا، شېئىرىي سەنئەتلەرنى قوللىنىشتا مۇئەييەن تەلەپ ۋە شەرتلەرگە ئەمەل قىلغان ھالدا قوللىنىلغان بولۇپ، بۇ تەلەپ ۋە شەرتلەر ھەمىشە ئىجادكارلارنىڭ دىققەت مەركىزىدە تۇرۇپ كەلگەن. بۇ تەلەپ ۋە شەرتلەرنىڭ ئەڭ مۇھىمى شېئىرىي سەنئەتلەرنىڭ ئەسەر مەزمۇنى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق ئىكەنلىكى بولۇپ، بۇ قوللىنىلغان سەنئەت ئىپادىلىمەكچى بولغان مەنىنى، پىكىرنى تېخىمۇ تولۇق،

① ئەنۋەر ھاجىئەھمېدوف: «مۇقتاز بەدىئىيەت مەلاھىتى» (كىلاسسىك بەدىئىيەت گۈزەللىكى)، تاشكەنت، 1999 - يىلى، 4 - بەت.
② يۇقىرىدىكى كىتاب 4 - بەت.

يارقىن ۋە جانلىق قىلىپ يەتكۈزۈشكە خىزمەت قىلىشى شەرت دېگەنلىكتۇر. بۇ مەقسەتنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىجادكارلار تۆۋەندىكى بىرنەچچە نۇقتىلارغا ئەھمىيەت بەرمەي بولمايدۇ. شېئىرىي سەنئەتلەرنى قوللىنىشتا ئۆلچەم مەسىلىسى ئىنتايىن مۇھىم ھېسابلىنىدۇ. بۇ شېئىردا ھەددىدىن زىيادە سەنئەت قوللىنىشنى قوغلىشىش توغرا بولمىغىنىدەك، ئۇلارغا ئېتىبارسىز، پەرۋاسىز قاراپ ئەسەردىكى غايىلەرنى، پىكىرلەرنى بەدىئىي بېزەكلەرسىز ئىپادىلەشمۇ شېئىرنىڭ قىممىتىگە نۇقتىسىز يەتكۈزىدۇ دېگەنلىكتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بۈيۈك سۆز ئۈستىلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە شېئىرىي سەنئەتلەرنى ئورنى ۋە ئۆلچىمى بىلەن قوللانغان. ئاتايى، لۇتقىي، ئەلىشىر نەۋائىي، زەھىرىددىن مۇھەممەد بابىر، مەشرەپ، خەراباتىي، ھىرقەتتىي، فۇرقەت كەبى كىلاسسىك شائىرلارنىڭ ئىجادىيەتلىرى بۇنىڭ يارقىن مىسالى بولالايدۇ.

بۇ شائىرلار ھەربىر شېئىرىي سەنئەتنىڭ مۇئەييەن غايىسى - بەدىئىي پىكىرگە خىزمەت قىلىشى لازىملىقىنى ياخشى تونۇپ يەتكەن. بۈيۈك ئىجادكارلار قوللانغان ھەربىر سەنئەت ئەسەردىكى غايىنى بەدىئىي ئىپادىلەش، لىرىك ۋە ئېپىك ئوبرازلارنى يارقىن گەۋدىلەندۈرۈش، ئەسەرگە جازىبىدارلىق ۋە جۇلا بېغىشلاش، ئەسەرنىڭ تەسىرچانلىقىنى ئاشۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ.

شېئىرىي سەنئەتلەرنىڭ قىممىتى بېيىتتا يارىتىلغان بەدىئىي تەسۋىر، ئوبرازلارنىڭ يېڭىلىقى، تەكرارلانمىغانلىقى بىلەنمۇ بەلگىلىنىدۇ. كىلاسسىك ئەدەبىياتشۇناسلىقىمىزدا بۇ مەسىلىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن بولۇپ، ئىلگىرى ئۆتكەن ياكى ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان باشقا شائىرلار تەسۋىرلىگەن لەۋھەلەر، تېمىسالارنى قايتا تەكرارلىماسلىق ئۈچۈن، ئاشۇ ئىجادكارلارنىڭ تەسۋىرلىرى مەخسۇس توپلاملارغا جەملىنىپ بېرىلغان. دەۋلەتشاھ سەمەرقەندىيىنىڭ «تەزكىرە تۇش - شۇئەرا» ناملىق ئەسىرىدە يېزىلىش، شائىر بولۇش ئۈچۈن كەم دېگەندە 20 مىڭ بېيىتنى ياد بىلىش، 10 مىڭ بېيىتنى شەرھلەپ، مەنىسىنى يېشىپ بېرەلەيدىغان بولۇش شەرت دەپ ھېسابلانغان. ئەلىشىر نەۋائىيىمۇ «مۇھاكەمە تۇل - لۇغەتەين» دە ئۆزىنىڭ 50 مىڭ بېيىتنى ياد بىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇ مەلۇماتلاردىنمۇ شەرق شېئىرىيىتىدە شائىرلىققا قويۇلغان تەلەپلەرنىڭ قاتتىق بولغانلىقىدىن خەۋەردار بولۇش بىلەن بىللە، بۇنچە بېيىتلارنى ياد بىلىدىغان شائىرلارغا ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن ۋە زامانداش شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدا قوللىنىلغان بەدىئىي تېمىسالار، ئوبرازلارمۇ ئاساسەن ياد بولۇپ كېتىدىغانلىقى، شۇڭا ھەربىر شائىر ئالدىنقىلارنىڭ تېمىسالرىنى قايتىلماستىن، ئۇنى يېڭىچە تەلەق قىلىپ، ئۆزىگە خاس نەمۇنە يارىتىشقا ئىنتىلمىسە، ئۆزىنىڭ بەدىئىي ماھارىتىنى نامايان قىلغىلى بولمايدىغانلىقىدىن ئىبارەت ماھارەت تەلپىنىمۇ چۈشىنىپ يېتىمىز.

ئەدەبىياتىمىز تارىخىنى بۇ جەھەتتىن كۆزەتسەك، ھەربىر ئىجادكار ئەنئەنىۋى تەسۋىرلەرنى مۇتلەق يېڭى بەدىئىي تېمىسال ۋە لەۋھەلەر ۋاسىتىسىدە قايتىلانماس بىر تەرزىدە تەسۋىرلەش يولىنى تۇتقانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، شەرق شېئىرىيىتىدە مەھبۇبە لېۋنىڭ شېئىرنىڭ تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئۇنىڭ لاتاپىتى ۋە نازاكتىنى تەكىتلەش ئەنئەنە بولۇپ كەلگەن. ئەمما، شۇ بەدىئىي ھەقىقەتنى ھەربىر شائىر يېڭىچە ئىپادىلەش زۆرۈر ئىدى. ئەلىشىر نەۋائىي ئۆزىنىڭ بىر غەزىلىدە ھۆسننى تەئىلىل سەنئىتىگە ئاساسلىنىپ، مەھبۇبە لېۋنىڭ شېئىرنىڭ ھەقىقىدە ھەيران قالدۇرغۇچى تەسۋىر يارىتىدۇ:

يار ئاغىز ئاچماسقا دەردىم سورغەلى تاپتىم سەبەب،

كۆپ چۈچۈكلۈكدىن ياپۇشمىشلار مەگەر ئۇل ئىككى لەب.

بېيىتتا مەھبۇبىنىڭ لەۋلىرىنىڭ شېرىنلىكىدىن بىر - بىرىگە يېپىشىپ (چاپلىشىپ) قالغانلىقى تۈپەيلى ئۇ گۈزەل ئۆز ئاشىقىنىڭ ئەھۋالىنى سوراشقا ئېغىز ئاچالمايۋېتىپتۇ دېگەن تەرزىدىكى تەسۋىر تامامەن يېڭى بىر تەسۋىر نەمۇنىسىدۇر.

شېئىرىي سەنئەتلەرنى قوللىنىشتا، ئالدى بىلەن ئۇ مەنتىقىي زېمىنغا ئىگە بولۇشى، يەنى قوللىنىۋاتقان سەنئەت ھايات مەنتىقىسىگە ماس كېلىشى، ئۇنىڭغا زىت بولۇپ قالماستىكى كېرەك. مەسىلەن، شېئىردا قوللىنىلغان تەشبىھ تەسۋىرلىنىۋاتقان ئىككى نەرسە - ئوخشالغۇچى (مۇشەببەھ) ۋە ئوخشىتىلغۇچى (مۇشەببەھۇن بىھ) ئوتتۇرىسىدىكى مەنتىقىي مۇناسىۋەت ئاساسىغا قۇرۇلۇشى كېرەك. مەسىلەن، خارەزمىينىڭ:

قەددىڭ سەرۋۇ سەنەۋبەردەك، بېلىڭ قىل،
ۋەفا قىلغان كىشىلەرگە ۋەفا قىل.

بېيىتىنى ئالدىدىغان بولساق، قەدىنىڭ سەرۋۇ سەنەۋبەرگە ئوخشىتىلىشىدا مەنتىقىي ئاساس بار، يەنى يار قەددىنىڭ نازۇكلۇقى، تۈزلۈكى بىلەن سەرۋۇ ۋە سەنەۋبەر دەرەخلىرىنىڭ تۈپتۈزلۈكى ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىق ھايات ھەقىقىتىگە توغرا كېلىدۇ. ئەگەر شائىر مەھبۇب قەددىنى مەجنۇنتالغا ئوخشاتسا، ئۇ ھالدا ئىككى شەيئى ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىق بولۇشتىن ئىبارەت تەلەپ بۇزۇلغان بولاتتى - دە، شائىرنىڭ تەشبىھىدىن ھېچقانداق ئۈنۈم ھاسىل بولمايتتى. شائىر يارنىڭ بېلىنىڭ ئىنچىكىلىكىنى قىلغا قىياسلىشىمۇ ئەمەلىيەتكە زىت كەلمەيدۇ. چۈنكى، ئۇشبۇ مۇبالىغىلىق تەسۋىرمۇ بەل ۋە قىل چۈشەنچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مەنتىقىي ئوخشاشلىققا ئاساسلانغان.

شېئىرىي سەنئەتلەرگە قويۇلىدىغان تەلەپلەرنىڭ يەنە بىرى، ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن تېمىسالارنىڭ ئوقۇرمەنلەرگە چۈشىنىشلىك بولۇشىدۇر. ئەگەر بۇ تېمىسالار ۋە ئوبرازلارنى ئوقۇرمەن چۈشىنەلمىسە، ئۇلار ئۆز ماھىيىتىنى يوقىتىشى مۇقەررەر. مەسىلەن، ئىجادكار ئۆزى تەسۋىرلەۋاتقان شەخس، بۇيۇم، تۇيغۇ ۋە باشقىلارنى بىرەر نەرسىگە سېلىشتۇرماقچى، ئوخشاشماقچى بولسا ئۇ نەرسە چوقۇم ئوقۇرمەنگە تونۇش بولۇشى، ئۇنى ئوقۇۋاتقاندا كۆز ئالدىغا مۇئەييەن بىر تەسۋىر، قىياپەت، مەنزىرە گەۋدىلىنىشى كېرەك. نەۋائىينىڭ:

ئارەزىن ياپقاچ، كۆزۈمدىن ساچىلۇر ھەر لەھزە ياش،
ئۈيلەكىم پەيدا بولۇر يۇلدۇز، نىھان ئولغاچ قۇياش.

بېيىتىنى ئالدىدىغان بولساق، ئۇنىڭدا يار يۈزىنى يوشۇرغاندىن كېيىن ئاشىقىنىڭ كۆزىدىن ياش ئېقىشىدىن ئىبارەت مەنزىرە، قۇياش پاتقاندىن كېيىن يۇلتۇزلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئوخشىتىلغان. بۇ تەسۋىردىكى مەنزىرە ئوقۇرمەن ئۈچۈن ناھايىتىمۇ تونۇشلۇق بولغىنى ئۈچۈن، بېيىتتىكى تەسۋىر ئۆز مەقسىتىگە ئېرىشىپ، كىشىگە زوق بېغىشلايدۇ.

بولۇپمۇ تەلىم سەنئىتىنى قوللانغاندا بۇ تەلەپكە ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، شائىر ئىشارەت قىلىدىغان ئەپسانە - رىۋايەتلەر، قەھرىمانلار، تارىخىي ۋەقەلەر، ئىشارەت قىلىنىۋاتقان

شەخسلەرنىڭ ناملىرى چوقۇم ئوقۇرمەنلەر ئاممىسىغا ياخشى تونۇش بولۇشى كېرەك. مەسىلەن، خارەزمىينىڭ:

دۇنيا ساڭا قالمۇ، سۈلەيمانغا قالمىدى،
ئۆلكىم ئاڭغا مۇسەخخەر ئىدى دېۋۇ ھەم پەرى؟

بېيىتىنى ئالدىغان بولساق، سۈلايمان پەيغەمبەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ئوقۇرمەنلەرگە تونۇشلۇق. شۇڭا، بېيىتتا ئىپادىلىمەكچى بولغان مەنىنى ئوقۇرمەن تېزلا چۈشىنىپ يېتەلەيدۇ.

شېئىرىي سەنئەتلەرنى قوللىنىشتىكى تەلەپلەردىن يەنە بىرى، شېئىرىي سەنئەتلەرنىڭ گۈزەللىك قائىدە - قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن بولۇشىدۇر. بۇ بەدىئىي تەسۋىر، لەۋھە، تېمىسالار ئوقۇرمەندە گۈزەل ھېس - تۇيغۇلار، تەسەۋۋۇرلارنى ئويغىتىشى كېرەك دېگەنلىكتۇر.

كىلاسسىك ئەدەبىيات خەزىنىمىزگە نەزەر سالدىغان بولساق، ئىجادكارلار قوللانغان ھەر بىر شېئىرىي سەنئەت جانلىق، ھاياتىي مەنزىرىلەر ۋاسىتىسىدە ئىجابىي خىسلىەتلەرنى كامال تاپتۇرۇشقا خىزمەت قىلغانلىقىنى كۆرىمىز. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ سەنئەتلەردىن بەدىئىي سۆزنىڭ بۈيۈك قۇدرىتىنى، تىلىمىزنىڭ تەڭداشسىز بايلىقىنى ۋە گۈزەللىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز.

بەدىئىي سەنئەتلەرنىڭ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى ھەققىدە

بەدىئىي سەنئەتلەرنى ئومۇمىي جەھەتتىن «مەنىۋىي سەنئەتلەر» ۋە «لەفزىي سەنئەتلەر» دەپ ئىككىگە ئايرىش ئەنئەنە بولۇپ قالغان. ئەمما، بەدىئىي سەنئەتلەرگە ئائىت نەزەرىيەۋى ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرىدە بۇنىڭدىن قىسمەن پەرقلىنىدىغان ئەھۋال مۇمكىن.

شەرق كىلاسسىك ئەدەبىيات نەزەرىيەسىنىڭ يىرىك ئالىملىرىدىن ئەتائۇللاھ ھۈسەيىنى ئۆزىنىڭ «بەدايىئۇس - سەنايىئە» (بەدىئىي سەنئەتلەر) ناملىق كىتابىدا، شېئىرىي سەنئەتلەرنى ئۈچ تۈرگە بۆلگەن بولۇپ، يۇقىرىدىكى «مەنىۋىي سەنئەتلەر» ۋە «لەفزىي سەنئەتلەر» دىن باشقا بۇ ئىككى تۈرنىڭ ھەر ئىككىسىگە تەۋە بولىدىغان بىر قىسىم سەنئەتلەرنى كۆرسىتىپ ئۇلارنى «مۇشتەرەك سەنئەتلەر» (ئورتاق سەنئەتلەر) دەپ ئاتايدۇ^①. كېيىنكى ئالىملار تەرىپىدىن تۈزۈلگەن كىلاسسىك ئەدەبىيات نەزەرىيەسىگە ئائىت بەزى لۇغەت ۋە تەتقىقات كىتابلىرىدىمۇ مۇشۇ خىل بۆلۈش ئەنئەنىسى داۋام قىلغانلىقىنى كۆرۈش مۇمكىن^②.

تۈرك ئالىمى، پروفېسسور، دوكتور ئەلى نىھاد تارلان ئەپەندى بولسا ئەدەبىي سەنئەتلەرنى «ھاياجانغا باغلىق سەنئەتلەر» ۋە «پىكىرگە باغلىق سەنئەتلەر» دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلگەن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە مەجاز سەنئەتلىرى، مەنە سەنئەتلىرى، سۆز سەنئەتلىرى دەپ بۆلۈش ئەھۋاللىرىمۇ ئۇچرايدۇ^③.

بۇ خىل بۆلۈشلەردە تۈرلەرنىڭ ناملىرىدا قىسمەن پەرقلەر كۆزگە چېلىقسىمۇ، لېكىن شۇ تۈرلەرگە

① ئەتائۇللاھ ھۈسەيىنى: «بەدايىئۇس - سەنايىئە» (پارسچىدىن ئەلبېك رۇستەموف تەرجىمىسى)، تاشكەنت، 1881 - يىلى، 34 - ، 225 - بەتلەر؛ ياقۇپجان ئىسھاقوف: «سۆز سەنئىتى سۆزلۈكى»، تاشكەنت، 2006 - يىلى، 14 - بەت.

② يۇقىرىدىكى كىتاب 15 - ، 16 - بەتلەر.

كىرگۈزگەن ئەدەبىي سەنئەتلەرنى كۆرۈپ چىقىدىغان بولساق، يەنىلا يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن «مەنئىي سەنئەتلەر» ۋە «لەفزي سەنئەتلەر» دېگەن ئىككى چوڭ تۈرنىڭ سىرتىغا چىقىپ كەتمەيدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. شۇڭا، بىزمۇ ئەنئەنىۋى بولۇش تەرتىپى بويىچە ئەدەبىي سەنئەتلەرنى ئومۇمىي جەھەتتىن «مەنئىي سەنئەتلەر» ۋە «لەفزي سەنئەتلەر» دىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈشنى مۇۋاپىق كۆردۈك. مەنئىي سەنئەتلەر — نۇتۇقنىڭ مەنىسى، ماھىيىتى بىلەن ئالاقىدار بولغان بەدىئىي سەنئەتلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئەسەردىكى غايىلەرنى يارقىن ئىپادىلەش، لىرىك ۋە ئىپتىخار تېمىسىنىڭ جانلىقلىقىنى گەۋدىلەندۈرۈش، ئۇلارنىڭ مەنىۋى قىياپەتلىرى، ھېس - تۇيغۇلىرىنى تەسۋىرلىك ۋە ئەكس ئەتتۈرۈشكە خىزمەت قىلىدۇ. بۇ تۈردىكى سەنئەتلەر شېئىرىيەتتە يۈكسەك بەدىئىيلىكنىڭ مۇھىم ئامىللىرىدىن ھېسابلىنىدۇ. مەنىۋى سەنئەتلەردىن مۇبالىغە، تەشبىھ، ئىستىئارە، كىنايە، رۇجۇ، تەمسىل، تەشخىس، ئىنتاق، تەلمىھ، تەزىمىن، ئىقتىباس، سوئال ۋە جاۋاب، تەنسىقەس - سىفات، مۇئەمما قاتارلىق كۆپلىگەن سەنئەتلەر كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىلغان.

لەفزي سەنئەتلەر — نۇتۇقنىڭ ئىپادە ئۇسۇلى بىلەن ئالاقىدار بەدىئىي سەنئەتلەر بولۇپ، ئەسەرنىڭ تىل جەھەتتىكى جازىبىدارلىقىنى، ئاھاڭدارلىقىنى تەمىنلەشكە ياردەم بېرىدۇ. لېكىن، ئەتائۇللاھ ھۈسەينى تەكىتلىگىنىدەك، «لەفزي گۈزەللىكلەرنىڭ ئاساسىي شۈكى، ئەلفاز (سۆز) مەنىگە بويىنىدۇرۇلىدۇ. ئومۇمەن، بارچە گۈزەللىكلەرنىڭ ئاساسىي شۈكى، نوتۇق شۇنداق يوسۇندا بايان قىلىنىدۇكى، مەنىنى چۈشىنىشكە، ئۇنىڭ لاتاپىتى، تەركىبى ۋە يېتۈكلۈكىنى چۈشىنىشكە ھېچ تەسىر يەتمەيدۇ»^①.

دېمەك، لەفزي سەنئەتلەر پەقەت نۇتۇقنىڭ (خۇسۇسەن بەدىئىي نۇتۇقنىڭ، بولۇپمۇ شېئىرىيەتنىڭ) بېزىكى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مۇئەييەن پىكىر، مەقسەتنىڭ يېتۈك بەدىئىي شەكىلدە ئىپادىلىنىشى ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلىدىغان مۇھىم ۋاسىتىدۇر.

لەفزي سەنئەتلەردىن تەجنىس، تەكرىر، مۇكەررەر، كىتابەت، تەلمىھ، نىدا، ئىيھام، تەناسۇب، ئىشتىقاق، تەزاد، تەئىدىل، تەردۇ ئەكس، تەفرىق، تەلمىھ، تەرىخ، رەددى مەتلەئى كەبى بىر قاتار سەنئەتلەر كىلاسسىكىلىرىمىز ئىجادىدا كۆپ قوللىنىلغان.

بۇلاردىن باشقا يەنە بىر تۈركۈم ھەم سۆزگە، ھەم مەنىگە ئالاقىدار سەنئەتلەر بار بولۇپ، ئەتائۇللاھ ھۈسەينى بۇ خىلدىكى سەنئەتلەرنى مۇشتەرەك سەنئەتلەر دەپ ئاتىغان. ئالىمنىڭ كىتابىدا كۆرسىتىلگەن بۇ تۈرگە تېگىشلىك سەنئەتلەر تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: مۇتابەقە، ھەقىقىي تەقابۇل، تەدبىخ، مۇقابەلە، مۇراتۇ - نەزىر، تەفۋىق، تەئىدىل، تەنسىقۇس - سىفات، ئىرساد، مۇزاۋەجە، ئىتتىراد، ئىقتىباس، ئەقد، ھەلل، تەزىمىن، ھۈسنى ئىبتىدا، بەرائەتى ئىستىھال، ھۈسنى تەخەللۇس، ھۈسنى مەتلەئى، ھۈسنى مەقتەئى.

بىز ناملىرىنى ئاتاپ ئۆتكەن مەنئىي ۋە لەفزي سەنئەتلەرنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى، ئۆزىگە خاس ئىمكانىيەت دائىرىسى بار بولۇپ، بۇ ئەدەبىي سەنئەتلەر پەقەت ئىجادكارلارنىڭ تەپەككۈر قۇۋۋىتى، ئانا تىلىنىڭ بايلىقلىرىدىن پايدىلىنىش ماھارىتى ۋە بەدىئىي سالاھىيىتىنى نامايان قىلىپلا قالماستىن، يەنە شائىرلىرىمىزنىڭ شەخسىيىتى، روھىي دۇنياسىغا

① ئەتائۇللاھ ھۈسەينى: «بەدايىئۇس - سەنايىھ»، تاشكەنت، 1981 - يىل، 35 - بەت.

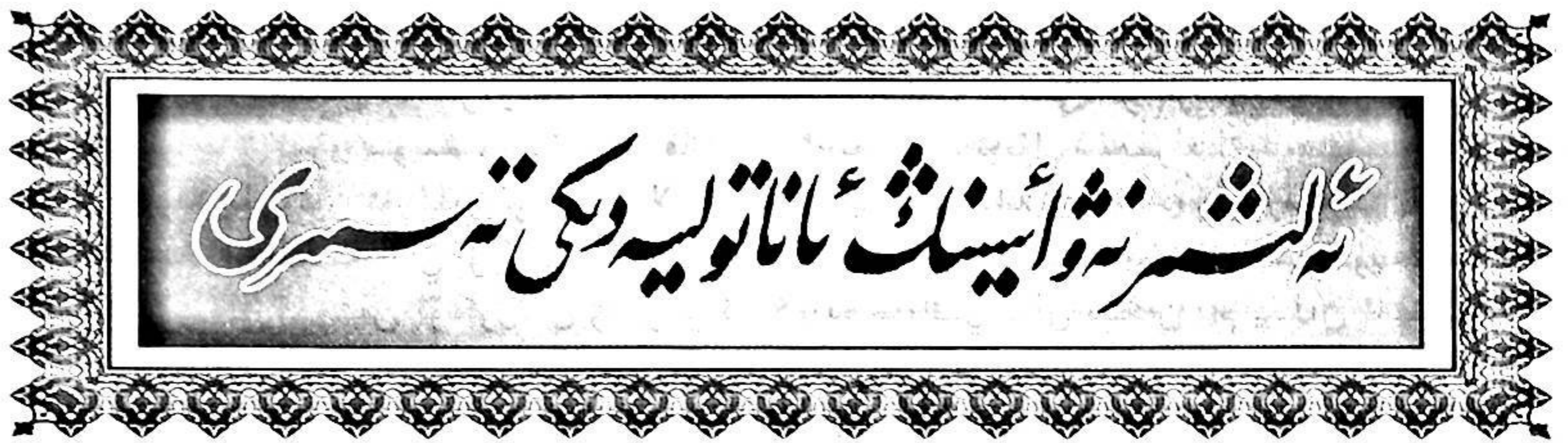
كىرىشنىڭ ئاچقۇچى بىلەنمۇ تەمىنلەيدۇ. بۇ ساھەدە ئەدەبىي مۇھاكىمە ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ۋە تېمىساللاردىن پايدىلىنىشى قاتارلىقلار ئەمەلىيەتتە شۇ شائىرنىڭ تەبىئىتى، خاراكتېرى، روھىي دۇنياسى، پىسخىك ھالەتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئىجادكارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئەدەبىي سەنئەتلەرنى تەتقىق قىلىش، بىزگە ئۇنىڭ بەدىئىي ماھارىتى، سەنئەتتە يەتكەن پەللىسىنى يورۇتۇش ئىمكانىيىتى يارىتىپلا قالماستىن، يەنە سەنئەتكارنىڭ شەخسىيىتى، خاراكتېرى، پىسخولوگىيەسى، تەپەككۈر دۇنياسىنى يورۇتۇش مۇمكىنچىلىكىنىمۇ بېرىدۇ. بالاغەت ئىلمى تەتقىقاتچىسى تۈرك ئالىمى پىروفېسسور، دوكتور يەكتا سەراچ ئۆزىنىڭ «كىلاسسىك ئەدەبىيات نەزەرىيەسى — بالاغەت» ناملىق كىتابىدا ھەقىق ھالدا «ئەدەبىي سەنئەتلەرنىڭ ئىپادە شەكىللىرى ۋە خاسلىقلىرىنىڭ كۆپى قاراشنى ۋە كۆرۈشنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن، سەنئەتكارنىڭ شەخسىيىتىگە ئېچىلغان پەنجىرلەردۇر» دەپ يازغانىدى.

بۇ ساھەدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان باشقا ئالىملارمۇ بۇ نۇقتىنى تەكىتلەپ، «سەنئەتكارنىڭ روھىي دۇنياسىنى بىزنىڭ ئالدىمىزدا نامايان قىلىدىغان بىر يول — ئەدەبىي سەنئەتلەرنى يېڭى بىر نۇقتىئىنەزەردىن قولغا ئېلىپ تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەتتۇر» دەيدۇ. پىروفېسسور ئەلى نىھاد تارلان بولسا ئۆزىنىڭ «ئەدەبىي سەنئەتلەر» ناملىق كىتابىدا «ھەربىر ئەدەبىي سەنئەت دۇنياغا كېلىش نۇقتىئىنەزەردىن بىر روھىي ئېھتىياجنىڭ ئىپادىسىدۇر» دەيدۇ. ئالىم ھەتتا ئەسەرلەردىكى بەدىئىي سەنئەتلەرنى تەھلىل قىلىشتا «پىسخىك ئانالىزدىن پايدىلىنىش» تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، «بۇ ئارقىلىق سەنئەتكارنىڭ روھىي دۇنياسىغا كىرگىلى بولىدۇ، ئەسەر پۈتۈن سىرلىرى بىلەن نامايان بولىدۇ» دەپ قارىغان.

بىزنىڭ ئەدەبىياتشۇناسلىقىمىزدا كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ نەزەرىيە قاتلىمى، بولۇپمۇ ئەدەبىي سەنئەتلەر تېخى تەتقىق قىلىنمىغان بوش ساھە. بىز كىلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ تاشقى ئامىللىرىنى كۆپرەك تەتقىق قىلدۇق، ئەمما ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئىچكى قانۇنىيەتلىرى — نەزەرىيەلىرىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلمىدۇق. شۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك، كىلاسسىك شائىرلارنىڭ ئىجادىيەتتىكى ئۆزىگە خاسلىقى، بەدىئىي ماھارىتىنى ئەتراپلىق تەھلىل قىلىپ، ئەسەرلىرىنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى يورۇتۇپ، ياش ئەۋلادلارغا ئۇنىڭ جازىبىسىنى، گۈزەللىكىنى تولۇق يەتكۈزۈپ، چۈشەندۈرۈپ بېرەلگىنىمىز يوق.

مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇكى، بەدىئىيەت ئىلمىنى تەتقىق قىلماي تۇرۇپ كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ گۈزەللىك ئالىمىگە كىرەلمەيمىز. شۇڭا، مەن ئۆزۈمنىڭ بۇ ھەقتە ئۆگەنگەنلىرىم ۋە ئوقۇغانلىرىم ئاساسىدا بولسىمۇ، ئەدەبىي سەنئەتلەر ھەققىدە دەسلەپكى قەدەمدە ئۈچۈر بېرىشنى لايىق كۆردۈم.

(ئاپتور شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا)

يۈسۈپجان ياسىن

15 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا خۇراساندا ئەدەبىي ئىجادىيەت، سىياسىي ۋە مەدەنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائىي مەشھۇر شائىر، سەنئەتكار، ئالىم، مۇتەپەككۈر ۋە دۆلەت ئەربابى سۈپىتىدە خەلقىمىزنىڭ بەدىئىي تەپەككۈر تارىخىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل تۈركىي خەلقلەرنىڭ تەپەككۈر ۋە مەدەنىيەت تارىخىدا يېڭى بىر دەۋر ياراتقاندى. فىرانسۇز شەرقشۇناسى جون پائۇل روکس بۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن مەدەنىي ھاياتتىن سۆز ئاچقاندا، نەۋائىينىڭ تارىخىي تۆھپىسىگە يۇقىرى باھا بەرگەن ۋە «قائىدىلىك ۋە نازۇك روھلۇق ھۆكۈمدار ھۈسەين بايقارا چاغاتاي تۈركچىسىدە مۇھىم ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنى ياراتقان شائىر ۋەزىرى مەر ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ياردىمى بىلەن ھىراتنى شەرقنىڭ فىلورىنسىيەسىگە ئايلاندۇردى. بۇ پەۋقۇلئاددە بىر دەۋر ئىدى»^① دەپ خاراكتېرلەندۈرگەن.

نەۋائىي شېئىر، دىن - تەسەۋۋۇپ، ئەخلاق، تارىخ، تەزكىرە ۋە ھۆججەتشۇناسلىق قاتارلىق ساھەلەردە 30 پارچىغا يېقىن ئەسەر يازغان ۋە تۈركىي تىلىدىكى نۇرغۇن ئەدەبىي تۈرنىڭ باشلامچىسى بولغان، يەنى تۈركىي تىلىدىكى تۇنجى «خەمسە» نى ئۇ يازغان تۈركچە تۇنجى شائىرلار تەزكىرىسى ئۇ تەرىپىدىن قەلەمگە ئېلىنغان؛ ئارۇز بىلەن مۇناسىۋەتلىك تۇنجى نەزەرىيەۋى ئەسەرنى ئۇ ياراتقان؛ دىۋانغا ئىسىم قويۇش ئەنئەنىسى ۋە بۇ خىل ئەسەرنى دىباچە بىلەن باشلاش ئۇسۇلى تۇنجى قېتىم ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدە كۆرۈلگەن. نەۋائىينىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە تۈرك - ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيە تارىخىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئىنساننى مەركەز قىلىشتىن ئىبارەت باش تېما ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلۇپ تۈرلۈك نۇقتىدىن تەھلىل قىلىنغان. نەۋائىي كاتتا ۋە مەزمۇنغا باي بىر يۈرۈش ئەسەرلىرى بىلەن بىر تەرەپتىن كىلاسسىك ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىسىگە چىقارغان، يەنە بىر تەرەپتىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ يۈكسەك بىر ئەدەبىي تىل ئىكەنلىكىنى گۈزەل ئۆرنەكلەر بىلەن ئىسپاتلىغان. دېمەك، نەۋائىي ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە ئىپادە قىلغان پىكرى ۋە بەدىئىي ئۈستۈنلۈكى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ بۈيۈك ۋەكىلىگە ئايلانغان. نەۋائىينىڭ دەۋردىشى ھۈسەين بايقارا ئۇنىڭغا ناھايىتى يۇقىرى باھا بىرىپ: «قابىلىيەتنىڭ يۇلتۇزىنى ئەڭ ئىپتىدائىي دەرىجىدىن ئەڭ يۈكسەك چوققىغا قەدەر كۆتۈرگەن ۋە خورلۇق تۈپرىقىدىن پەلەكنىڭ چېكىگە قەدەر يەتكۈزگەن»^② دەپ تەزىپلىسە؛ بابۇر شاھمۇ: «ئەلىشىر بەگ تەڭدىشى يوق ئادەم ئىدى. تۈركىي تىلدا شۇنداق شېئىرلارنى يېزىپتۇكى، ھىچكىم ئۇنىڭچىلىك كۆپ ھەم ياخشى يازغان ئەمەس»^③ دەپ خاراكتېرلەندۈرگەن. نەۋائىينىڭ شۆھرىتى ۋە ئەسەرلىرى ئاشۇ دەۋردىلا ئوتتۇرا ئاسىيادىن ھالقىپ، ئىران، ئىراق، ھىندىستان، كاۋكاز، ئىدىل بويلىرى، قىرىم، ئاناتولىيە (ئانادولۇ) ۋە

رۇمەلىگە قەدەر تارقالغان. مەشھۇر شەرقشۇناس ۋ. ۋ. بارتولد بۇ ھەقتە توختىلىپ: «ئەلىشىر نەۋائىي ئۆزىدىن بۇرۇن ياشىغان شائىرلارنىڭ ھەممىسىدىن ھالقىپ كەتتى. ئۇ پارسچىمۇ يازدى. لېكىن، ھەقىقىي تۈرك شائىرى سۈپىتىدە شۆھرەت قازاندى. ئەسەرلىرى توبۇل شەھىرىدىن ئىستانبۇلغا قەدەر بولغان رايونلاردا پۈتۈن تۈركلەر ئۈچۈن كىلاسسىك ئەدەبىياتقا ئايلاندى» ④ دەپ كۆرسەتكەن. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغاندەك، نەۋائىي تۈركىي تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى بىر مەدەنىيەت جۇغلانمىسى سۈپىتىدە ئەڭ ئىنچىكە بىر سۆزگۈچتىن ئۆتكۈزگەن ۋە بۈگۈنكى كۈندە چاغاتاي تىلى دېگەن نام بىلەن ئاتىلىۋاتقان ئەدەبىي تىلغا ئۆزىنىڭ نامىنى بېرىپ، ئۇنى «نەۋائىي تىلى»، «نەۋائىي تەرزى» دەپ تەرىپلىنىدىغان بىر تىلغا ئايلاندۇرغان بۈيۈك بىر سەنئەتكار ئىدى. نەۋائىي بۇ ئالاھىدىلىكى بىلەنمۇ دۇنيادا يېگانە بىر شەخستۇر. بۇنىڭدىن سىرت، دۇنيادا ھېچقانداق بىر تىل بىر شائىرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان ئەمەس.

نەۋائىينىڭ ھايات چېغىدىلا ئىجادىيىتىنىڭ تېمۇرىيلار چىگراسىدىن ھالقىپ شۇنچە كەڭ جۇغراپىيەلىك دائىرىگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئۇسلۇبى ۋە ئەدەبىي كامالىتىنىڭ ئۈستۈنلۈكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا تېررىتورىيەسى ئوتتۇرا ئاسىيادىن غەربىي ئاسىيا ۋە شەرقىي ياۋروپاغا قەدەر كېڭەيگەن تېمۇرىيلارنىڭ شۇ مەزگىلدە قوشنا مەملىكەتلەر بىلەن بولغان مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرىمۇ نەۋائىي تەسىرىنىڭ كېڭىيىشىدە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان.

15 - ئەسەردە تېمۇرىيلار بىلەن ئوسمانلىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت كۈچىيىپ، ئىككى مەملىكەت ئوتتۇرىسىدا مەدەنىيەت ۋە ئىلىم - پەن ئالاقىسى قويۇقلاشقان. بۇ چاغدا ئوسمانلى ئىمپېرىيەسىدىن قازىزادە رۇمىي، فەنارىي ئەلى قاتارلىق بىر مۇنچە ئىلىم ئىگىلىرى ھىرات، بۇخارا ۋە سەمەرقەندكە كېلىپ ئۆگىنىش، ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان. ئوسمانلى شائىرلىرىدىن شەيخى، ئابدۇللاھ ئىلاھى، مەلىھى، كاستامونۇلۇ جامىي، ئۈمۈر رۇشەنىي، بۇرسالى قەندىي، بېھىشتىي سىنان، جەمىلىي ۋە كاتىبىي قاتارلىقلارمۇ تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىنى زىيارەت قىلىپ، بۇ يەردە مەيدانغا كەلگەن ئىلىمى ۋە ئەدەبىي تەرەققىيات بىلەن يېقىندىن ئۇچراشقان. بۇلار تېمۇرىيلارنىڭ ئەدەبىيات مەھسۇللىرىنى ئوسمانلى تۈركلىرىگە تونۇشتۇرۇشتا مۇھىم ۋاسىتە بولغان. ئوسمانلى سۇلتانلىرىدىن مۇرات II (1421 - 1451)، فاتىھ سۇلتان مەھمەت II (1451 - 1481)، بايەزىد II (1481 - 1512)، ياۋۇز سۇلتان سەلىم (1512 - 1520) ۋە قانۇنى سۇلتان سۈلەيمان (1520 - 1566) قاتارلىقلار ئىلىم - پەن ۋە سەنئەتنىڭ ھامىيىسى بولۇپ، بۇ سۇلتانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. ئۇلارنىڭ مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن يۈرگۈزگەن بەزى قارار ۋە تەدبىرلىرى، ھەتتا ئوسمانلى ئىمپېرىيەسى سىرتىدىكى ئىلىم ئىگىلىرى ۋە ئەدەب - شائىرلارنىمۇ جەلپ قىلغان. نەتىجىدە تېمۇرىيلار مۇھىتىدا يېتىشكەن بىر قىسىم ئالىم ۋە شائىرلار ئاناتولىيە ۋە ئىستانبۇلغا بېرىپ، ئوقۇتۇش ۋە ئىلىمىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. بۇلاردىن ئەلى قۇشچى ۋە فەتھۇللاھ شىرۋانى قاتارلىقلار ئوسمانلىلارنىڭ ماتېماتىكا ۋە ئاسترونومىيە ئىلىمىگە كۆپ ھەسسە قوشقان. تۈركىيە ئالىمى جەمال كورناننىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، 15 - ئەسىردىن باشلاپ تاكى 19 - ئەسىرگە قەدەر خۇراسان، ئىران، ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدىكى سەمەرقەند، بۇخارا ۋە قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەردىن ئالىم، شائىر ۋە باشقا سەنئەت ئەربابلىرىدىن بولۇپ جەمئىي 88 كىشى ئوسمانلى تەۋەسىگە بېرىپ، ئىجادىيەت ۋە ئىلىمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئابدۇللاھ نىدائى دېگەن شائىرنىڭ قەشقەرلىك كىشى ئىكەنلىكى مەلۇم ⑤. بۇ شائىرلار ھەققىدىكى مەلۇماتلار ناھايىتى چەكلىك ھەم ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ ئەسەرلىرى

كۈنىمىزگە قەدەر يېتىپ كېلىمىگەن بولسىمۇ، 15 - ئەسىردىن كېيىن شائىرلار ئۈچۈن بىر خىل ئەدەبىي ئەنئەنگە ئايلانغان نەۋائىينى ئۆرنەك قىلىشتەك ئىجادىيەت ئۈسۈلىدىن قارىغاندا، بۇ شائىرلارنىڭ ئوسمانلىلاردا نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ كۆچۈرۈپ تارقىتىلىشىدا ۋە ئۇنىڭ تەسىرىنىڭ ئىزچىل داۋام قىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى جەزملەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا ئۆزلىرىمۇ شائىر بولۇپ، شېئىر توپلاملىرىنى مىراس قالدۇرغان فاتىمە ۋە بايەزىد II قاتارلىق سۇلتانلار ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئوسمانلى تەۋەسىدە ئورتاق تىل ۋە ئورتاق بىر ئەدەبىي ئەنئەنە يارىتىشقا تىرىشقان. تېمۇرىيلار ئىمپېرىيەسىدە دۆلەت يېزىقى سۈپىتىدە قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ 15 - ئەسىردە ئوسمانلىلار سارىيىدىمۇ ھىمايە قىلىنىشى ۋە سارايدا ئوتتۇرا ئاسىياغا ئالاقىدار بىر دىۋاننىڭ تەسىس قىلىنىشى مۇشۇنداق بىر ئارزۇ نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن. بايەزىد II گە ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگىتىش ئۈچۈن يېزىلغان بىر رسالە ھازىر ئىستانبۇل مىللەت كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. ئوسمانلى ئىمپېرىيەسىنىڭ ساراي تەشكىلاتىدا ئوتتۇرا ئاسىيا خانلىقلىرى بىلەن رەسمىي خەت - ئالاقە قىلىشقا مەسئۇل مەخسۇس كاتىپلار بار ئىدى. «باخشى» ئۇنۋانىدا ئاتالغان بۇ مەمۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋە ئىلمىي ۋەزىيىتىنى پىششىق بىلىدىغان ھەم ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن كىشىلەردىن تەيىنلەنگەنلىكى مەلۇم. شەيخزادە ئابدۇرەزىق باخشىمۇ فاتىمە سۇلتان مەھمەت دەۋرىدە مۇشۇنداق بىر ۋەزىپە بىلەن ئىستانبۇلدا تۇرغانىدى. 1474 - يىلى شەيخزادە ئابدۇرەزىق باخشى ئۈچۈن فەنارىزادە قازى ئەلى ئىستانبۇلدىن مەكتۇپ ئەۋەتىپ، نەۋائىي تۇغۇلۇشتىن ئىككى يىل بۇرۇن «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ھېراتتا ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن بىر نۇسخىسىنى توقاتتىن ئەكەلدۈرگەن. فاتىمە سۇلتان مەھمەتنىڭ ئۇزۇن ھەسەنگە قارشى غەلبىلىك ھالدا ئاخىرلاشقان ھەربىي يۈرۈشىدىن كېيىن تۈرلۈك مەملىكەتلەرگە ئەۋەتىلگەن زەپەرنامىلەر ئىچىدە ھەرھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا خانلىقلىرىغا ئەۋەتىلىش ئۈچۈن ئۇيغۇر ۋە ئەرەب يېزىقلىرى بىلەن 1474 - يىلى يېزىلغان يارلىقنىڭمۇ شەيخزادە ئابدۇرەزىق باخشى تەرىپىدىن قەلەمگە ئېلىنغانلىقى مەلۇم. بۇ زات ئاياسوفىيا كۈتۈپخانىسىدا 4757 نومۇرلۇق تىزىملىكتە ساقلىنىۋاتقان، «ئەتەبەتۇل ھەقايق» نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇيغۇر ۋە ئەرەب يېزىقلىرىدا يېزىلغان بىر مەجمۇئەنى تۈزۈش ۋە كۆچۈرۈش ئىشىنى 1479 - يىلى تاماملىغان ⑥.

فاتىمەنىڭ ھېچقانداق بىر نەزەرىيەنى ئىلگىرى سۈرمەستىن ئوسمانلى تۈركلىرىگە ئۇيغۇرچىنى تونۇتۇپ، خوراسان ئەدىبلىرى بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇش شارائىتىنى يارىتىپ، ئەدەبىي تىل بىرلىكىنى تەتبىقلىنىش ساھەسىگە ئېلىپ كىرىشى تۈرك مەدەنىيەت تارىخىدا ئەھمىيەت بىلەن تىلغا ئېلىنىدىغان نۇقتىدۇر. بايەزىد II نىڭ شېئىرلىرىدا شەرق تەسىرى كۆزگە چېلىققىنىدەك، نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ ئوغۇز شېۋىسىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ كۆرۈلۈشى ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدا مەيدانغا كەلگەن تىل ۋە ئەدەبىي ئالاقىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ ⑦. دېمەك، 15 - ئەسىردىن ئېتىبارەن تېمۇرىيلار بىلەن ئوسمانلىلار ئوتتۇرىسىدا جانلانغان ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي مۇناسىۋەتلەر ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدىكى ئىلىم - پەن ۋە ئەدەبىيات ئالاقىسىنى كۈچەيتىپ، ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش دەۋرىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن. نەۋائىينىڭ ئوسمانلى ئەدەبىياتىدىكى تەسىرى مۇشۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا بارلىققا كەلگەن.

نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى فاتىمە سۇلتان مەھمەت دەۋرىدىلا ئوسمانلى شائىرلىرىغا تونۇلۇشقا باشلىغان. نەۋائىينىڭ ئاناتولىيەدىكى تەسىرىگە دائىر دەسلەپكى مەلۇماتلارنى بىز ئوسمانلىلاردا بارلىققا كەلگەن شائىرلار تەزكىرىلىرى بىلەن دىۋان ئەدەبىياتىغا مۇناسىۋەتلىك مەنبەلەردىن ئۆگىنىمىز.

شۇنىسى ئېنىقكى، شائىرلار تەزكىرىلىرىدە نەۋائىينىڭ بىئوگرافىيەسى ۋە شېئىرلىرى ھەققىدە تولۇق مەلۇماتلار ئۇچرىمايدۇ. بۇ نەۋائىينىڭ ئاناتولىيەدە ياشىمىغانلىقى ۋە ئوسمانلى تۈركچىسىدىن پەرقلىق بولغان بىر تىل شېئىرىسىنى قوللانغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. لېكىن، نەۋائىينىڭ تەزكىرىلەردە ئورۇن ئېلىشى شېئىردىكى ئۇسلۇب مەسىلىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. چۈنكى، تەزكىرىلەردە بەزى شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدا كۆرۈلگەن شەكىل ۋە ئۇسلۇبىنىڭ مەنبەسىنى ياكى باشلانغۇچىنى كۆرسىتىپ بېرىش ئېھتىياجى نەۋائىيدىن سۆز ئېچىلىشىنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىدىن بىرى ئىدى. كىلاسسىك ئوسمانلى شېئىرىدا نەۋائىي ئاناتولىيە تۈرك ئەدەبىياتى مەيدانىغا كېلىشتىن بۇرۇن شەكىللەنگەن بىر ئەدەبىي ئېقىم (مەكتەپ) نىڭ ۋەكىلىدۇر. ئاناتولىيە شائىرلىرى ئۇنى ۋە ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى يېتەكچى قىلغان. كىشىلىكىگە ھۆرمەت ھېسسىياتىدا بولغان، نەۋائىينى ئەدەبىي تەرەپلىرى بىلەن شېئىرلىرىغا تېمى قىلغان. ئوسمانلىلاردا ئۆز ساھەسىدە ئېقىم تەشكىل قىلغان شائىرلار ئۇنىڭ ئىسمىنى شېئىرلىرىدا ئەسلىشىنى بىر خىل ئېھتىياج دەپ قارىغان.

تەزكىرە ئاپتورلىرى ئوسمانلى شائىرلىرى بىلەن نەۋائىي ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتىن سۆز ئاچقاندا، بەزىدە ئۇلارنىڭ نەۋائىي بىلەن بىۋاسىتە كۆرۈشكەنلىكىنى، بەزىدە نەۋائىي بىلەن مەكتۇپلاشقانلىقىنى، بەزىدە نەۋائىينىڭ شېئىرلىرىغا نەزىرە يازغانلىقىنى تىلغا ئالغان.

تەزكىرىلەردىن ۋە يېزىلغان نەزىرەلەردىن ئاناتولىيەدە نەۋائىي تەسىرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى ئىككى دەۋر بويىچە چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. بىرىنچى دەۋر فاتىمە دەۋرىدۇر. بۇ دەۋردە بەزى دۆلەت خادىملىرى ۋە شائىرلار، يەنى مەھمۇد پاشا، سىنان پاشا، ئەھمەد پاشا ۋە قارامانلى نىزامى قاتارلىقلار ھىراتتىكى جامىي ۋە نەۋائىي بىلەن يېقىن ئالاقە ئورناتقان ۋە ئۇلارنىڭ ئىجادىيەتلىرى بىلەن ئۇچرىشىغا باشلىغان. بۇ 1465 - يىلى تۇنجى دىۋاننى يازغان نەۋائىينىڭ شوھرىتىنىڭ ئاشۇ يىللاردا ئاناتولىيەگە قەدەر يېتىپ بارغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ؛ ئىككىنچى دەۋر بولسا بايەزىد II دەۋرىدۇر. بۇ دەۋردە نەۋائىي تەرىپىدىن بايەزىد II گە ئالاھىدە ھاۋالە بىلەن ئەۋەتىلگەن ئوتتۇز ئۈچ پارچە غەزەلگە ئەھمەد پاشا نەزىرە يېزىشقا بۇيرۇلغان. ئەھمەد پاشا نەۋائىينىڭ «ئان ئاڭ» ۋە «ئان بىرلە بەھس» رادىفلىق غەزەللىرىنىڭ ھەر بىرىگە قىرىق پارچىغا يېقىن نەزىرە يازغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ غەزەللەر ئوسمانلىلار تۇپرىقىدا مەشھۇر شېئىرغا ئايلانغان ۋە نەۋائىينىڭ ئەسلىي تەسىرىمۇ بۇ دەۋردە ھېس قىلىنىشقا باشلىغان. ھەتتا بۇ مەزگىلدە شائىرلار نەۋائىينىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنىمۇ يېقىندىن ئۆگەنگەن.

تەزكىرىلەردىكى ئەڭ دىققەتنى تارتقان ۋە كېيىنكى كۈندە تەتقىقاتچىلار ئارىسىدا كۈچلۈك مۇنازىرە قوزغىغان بىر نۇقتا نەۋائىي بىلەن ئەھمەد پاشانىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىدۇر. ئەھمەد پاشا فاتىمە سۇلتان مەھمەت دەۋرىدىكى ئەڭ مەشھۇر شائىر ئىدى. ئوسمانلىلارنىڭ شۇ دەۋردىكى يەنە بىر بۈيۈك شائىرى نەجاتىدىن باشلاپ شائىر ۋە تەنقىدچىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئۇنى «ئۇستاز» دەپ بىلىگەن. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئەھمەد پاشانىڭ شېئىرلىرى ھۈسەيىن بايقاراننىڭ ئوردىسىدا ئوقۇلغان، جامىي ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى يۇقىرى باھالىغان. لېكىن، تەزكىرىلەردىكى بەزى بايانلار كېيىنكى كۈندە كۈچلۈك مۇنازىرىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغىمۇ سەۋەب بولغان. يۇقىرىدىمۇ بايان قىلىنغاندەك، ئاشىق چەلەبى تەرىپىدىن تىلغا ئېلىنغان «نەۋائىي تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئوتتۇز ئۈچ پارچە غەزەل بايەزىد II نىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئۆرنەك قىلىپ يېزىش ئۈچۈن ئەھمەد پاشاغا بېرىلگەن» دېگەن مەلۇمات كىنالىزادە يازغان تەزكىرىدە تېخىمۇ كۈچەيتىلىپ، «ئەھمەد پاشانىڭ كۈچلۈك شېئىرلانى يېزىش خىسلىتى نەۋائىينىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇغاندىن كېيىن باشلانغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ مەلۇماتقا ئاساسەن

1840 - يىلىدىن باشلاپ نۇرغۇن تۈرك ئالىملىرى ئەھمەد پاشانىڭ ئەدەبىي سالاھىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە نەۋائىينىڭ كۈچلۈك تەسىرى بولغان دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلگەن. بۈگۈنكى كۈندىمۇ بۇ قاراشنى ھېمايە قىلىدىغانلار يەنىلا كۆپ. لېكىن م. فۇئاد كۆپرۇلۇ بۇ خىل قاراشنى رەت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى فاتىھ دەۋرىدىلا تۈركىيەدە شۆھرەت قازانغان ۋە ئەھمەد پاشامۇ ئۇنىڭغا نەزىرەلەر يازغان. لېكىن ئەھمەد پاشانىڭ ئەدەبىي سالاھىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە نەۋائىينىڭ ھېچقانداق بىر تەسىرى بولمىغان ۋە بولالمايتتى. نەۋائىينىڭ شۆھرەتى تۈركىيەدە يېپىلغان چاغدا ئەھمەد پاشامۇ مەملىكەتنىڭ بۈيۈك شائىرى سۈپىتىدە تونۇلۇپ بولغان» ⑧. فۇئاد كۆپرۇلۇنىڭ قارىشىچە، نىيازى، شەيخى، ئاتايى ۋە مەلىھى قاتارلىق ئۇستاز شائىرلارنىڭ تەسىرىدە يېتىشكەن، شۇنىڭدەك يەنە شېئىرلىرىدا ساۋەجى، كەمال خوجەندىي، كاتىبىي، ھاپىز ۋە جامىي تەسىرلىرىمۇ كۆرۈلگەن ئەھمەد پاشا ئوسمانلى شائىرلىرى ئىچىدە نەۋائىي شېئىرلىرى بىلەن ئەڭ دەسلەپ ئۇچراشقان ۋە نەۋائىينىڭ شېئىرلىرىغا تۇنجى بولۇپ نەزىرە يېزىش ئارقىلىق ئۇنىڭ تەسىرىنىڭ ئوسمانلىلاردا يېپىلىشىغا يول ئاچقان كىشى ئىدى.

تەزكىرىلەردە نەۋائىي بىلەن بىۋاسىتە كۆرۈشكەنلىكى رىۋايەت قىلىنىدىغان شائىرلارمۇ بار. مەسىلەن، بەسىرى، قەندىي ۋە بېھىشتىي قاتارلىقلار. بۇلاردىن بەسىرىنىڭ نەۋائىي شېئىرلىرىنى ئاناتولىيەگە تۇنجى قېتىم ئېلىپ بارغان كىشى ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنىدۇ. نەۋائىينىڭ ئاناتولىيەدىكى بەزى شائىرلار ۋە دۆلەت خادىملىرى بىلەن مەكتۇپلاشقانلىقىمۇ مەلۇم. مەنبەلەرگە قارىغاندا، نەۋائىي بىلەن مەكتۇپلاشقانلاردىن بىرى باش ۋەزىر ھەم شائىر مەھمۇد پاشا (ئەدنىي) ئىدى. ئۇنىڭ ئەھمەد پاشا، خەيالىي، رەھىمىي ۋە باقىي قاتارلىق شائىرلارنىڭ شۆھرەتى ئارقىلىق خوراسان تەۋەسىدە يېقىندىن تونۇلغانلىقى ۋە ئەسەرلىرىنىڭمۇ بۇ تەرەپلەردە تەسىر كۆرسەتكەنلىكى تىلغا ئېلىنىدۇ.

فاتىھ ۋە بايەزىد II دەۋرلىرىدە ئىستانبۇل سارىيى (ئوسمانلى ئوردىسى) ھېرات سارىيى بىلەن، ئۈزۈن ھەسەن ئۇرۇشىدىن كېيىن ئاق قويۇنلۇ سارىيى بىلەن ناھايىتى دوستانە مۇناسىۋەتتە بولغان. ئىسلام شەرقى بولۇپمۇ تۈرك ئەللىرى بىلەن، ھەتتا ھىندى سارىيى بىلەن ئاناتولىيە ئوتتۇرىسىدا پىكرىي ۋە ئەدەبىي ئالاقىلەر داۋام قىلغان. بۇ ئىككى ھۆكۈمدار باشقا مەملىكەتلەردىكى مەشھۇر ئالىم ۋە شائىرلارنى ئۆز سارىيىغا ئېلىپ كېلىشكە مۇمكىن بولمىسا، ئۇلارغا ھەدىيە ۋە جائىزە ئەۋەتىش، مەكتۇپلىشىش ئارقىلىق تۈرك ۋە ئىسلام ئەللىرى ئىچىدە مەنىۋى نوپۇزىنى ئاشۇرۇشقا تىرىشقان. بايەزىد II مۇ دادىسىغا ئوخشاش مەشھۇر شائىر جامىي بىلەن مەكتۇپلىشىپ تۇرغان ۋە ئۇنىڭغا ھەر يىلى مىڭ دىنار ئەۋەتكەن. نەۋائىينىڭ شۆھرەتىمۇ 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، يەنى بايەزىد II دەۋرىدە پۈتۈن تۈركىيەگە تارالغان. ئەسەرلىرى سارايدا ۋە ئەدەبىي سورۇنلاردا كۈچلۈك ئالقىشقا ئېرىشكەن. نەۋائىي «دىۋان» دىمۇ ئوسمانلى ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئۆزىگە ھەدىيە ئەۋەتكەنلىكىدىن سۆز ئېچىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتىن باشلاپ نەۋائىيغا نەزىرە يېزىش ئوسمانلى شېئىرىيىتىدىكى مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك سۈپىتىدە كۆرۈلۈشكە باشلىغان.

16 - ئەسىردە ئوسمانلىلاردا دىۋان ئەدەبىياتى گۈللەنگەن. بۇ ئەسىردىكى ئوسمانلى ئەدەبىياتىدا جامىي بىلەن نەۋائىينىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. ئىران ئەدەبىياتى يېتىشتۈرگەن بۈيۈك كىلاسسىكلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋەكىلى بولغان جامىينىڭ بىر يۈرۈش ئەسەرلىرى بۇ مەزگىلدە تۈركچىگە تەرجىمە قىلىنغان، بولۇپمۇ مەسنەۋىلىرى ئوسمانلى مەسنەۋىلىرىگە ئۆرنەك بولغان. نەۋائىيغا كەلسەك، چاغاتاي ئەدەبىياتى مۇھىتىغا مەنسۇپ بۇ شائىرنىڭ شېئىرلىرى ئەدەبىي سورۇنلاردا يۇقىرى

نوپۇزغا ئېرىشىپ، بىرمۇنچە ئەسەرلىرى تەرجىمە قىلىنغان ۋە تەقلىد قىلىنغان. نەۋائىيغا بولغان مەپتۇنلۇق كۈچەيگەن. بايەزىد II نىڭ ئاماسىيادىكى كۈتۈپخانىسىدا نەۋائىينىڭ «دىۋان»ى قويۇلغىنىدەك، ياۋۇز سۇلتان سەلىم (1512 — 1520) نەۋائىينىڭ ئىجادىيىتىگە تولمۇ ھەيران ئىدى. قانۇنى سۇلتان سۇلايمان (1520 — 1566) مۇ نەۋائىينىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ۋە ئۇنىڭ ئۈچ پارچە كىتابىنى ئۆزىنىڭ كىتابخانىسىغا ئالدۇرغان. نەۋائىينىڭ نوپۇزى ئاستىدا ئۇنىڭ شېئىرلىرىغا چاغاتايچە نەزىرە يېزىش ئەۋج ئالغان، 16 - ئەسىردە ياۋۇز سۇلتان سەلىمدىن باشلاپ ھاپىز، ئەجەم، نىيازىي، سانىي، ئەزمىي، سەلاھىي، كۈرت شۈكرو ۋە خەزىنى قاتارلىق بىرمۇنچە شائىر نەۋائىيغا چاغاتايچە نەزىرەلەر يازغان. چاغاتاي شېۋىسىدە نەۋائىيغا نەزىرە يېزىش تۈركىيىدە كېيىنكى ۋاقىتلاردا تېخىمۇ كۈچىيىپ مودىغا ئايلانغان. بۇ مودا تەنزىماتقا قەدەر (1840 - يىلى) كۈچلۈك تۈردە داۋام قىلغان ⑨. ئاناتولىيەدە كېيىنكى ۋاقىتلاردا «خەمسە» يازغان بارلىق شائىرلار نەۋائىينىڭ نامىنى تىلغا ئېلىشنى ئۈنۈتمىغان. مەسنەۋىچىلەرمۇ ئۇنىڭ مەسنەۋىلىرىدىن پايدىلانغانلىقى ئۈچۈن، ئەسەرلىرىنىڭ مۇقەددىمىلىرىدە نەۋائىينىڭ نامىنى ھۆرمەت ۋە سۆيگۈ بىلەن تىلغا ئالغان. دۇكاكىنزادە يەھىيايە «گۈلشەنى ئەنۋار» دېگەن مەسنەۋىسىدە نەۋائىينى مۇنداق تەرىپلەيدۇ:

مىر نەۋائىي گۈلى بخاردۇر،
 «خەمسە»سى بىر نافەئى تاتاردۇر.
 سۆزلەردۇر ئىشقى ئودىنۇن سەرسەرى،
 ھەربىرى بەھرى غەزەلۇن گەۋھەرى.
 ۋەسفەدەمەم زاتى خىرەد مەندىنى،
 ئەينى ئەجەم كۆرمەدى مانەندىنى.
 گەرچە سەقىل ئولدى ۋەلې زەر كەبى،
 سۆزلەرىنۇن قىيمەتى گەۋھەر كەبى ⑩.

باشقا ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش بىلەن بىرلىكتە جامىينىڭ بىرمۇنچە ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلغانلىقى ئۈچۈن «جامىئى رۇم» دېگەن لەقەم بىلەن تونۇلغان شائىر لامىئى «فەرھاتنامە» دېگەن ئەسىرىنى نەۋائىينىڭ مەسنەۋىلىرىدىن پارچىلار توپلاش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن ئىران ۋە خۇراساندىن تۈركىيەگە كەلگەن شائىرلارمۇ نەۋائىينىڭ شۆھرىتىنى تارقىتىش خۇسۇسىدا تەسىرلىك رول ئوينىغان. بۇلاردىن جەمىلىينىڭ سۇلتان سۇلايمان ۋە ئىبراھىم پاشانىڭ نامىغا ئاتاپ تۈزگەن چاغاتايچە دىۋانى ئومۇمەن باشتىن - ئاخىر نەۋائىيغا يېزىلغان نەزىرە بىلەن تولغان ⑪. تەزكىرىلەردە نەۋائىينىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان شائىرلارنىڭ خېلى كۆپ ئىكەنلىكىدىن سۆز ئېچىلىدۇ. بەزى تەتقىقات نەتىجىلىرىگە قارىغاندا، 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن تارتىپ تاكى 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە بولغان مەزگىللەردە ئوسمانلى مۇھىتىدا يېتىشكەن شائىرلار ئىچىدە 26 نەپەر شائىرنىڭ ئىجادىيىتىدە نەۋائىينىڭ تەسىرى كۆرۈلگەن. دەسلەپ باغداتتا كېيىن ئىستانبۇلدا ياشىغان ئەزەربى شائىر فۇزۇلى نەۋائىينىڭ تەسىرىگە ئەڭ كۈچلۈك ئۇچرىغان شائىر ئىدى. نەۋائىيغا نەزىرە يېزىشنىمۇ فۇزۇلى ھەممىنىڭ ئالدىدا تۇرغان. ئۇنىڭدىن قالسا ئوسمانلى شائىرى مۇھىيى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرغان. مۇھىيى نەۋائىيغا ئاتاپ 61 پارچە نەزىرە يازغان ⑫. ئوسمانلى ئەدەبىياتىدا نەۋائىيغا

يېزىلغان نەزىرەلەر ئومۇمەن نەۋائىينىڭ شېئىرلىرىنى تەقلىد قىلىش، نەۋائىي بىلەن بەسلىنىش ۋە نەۋائىينىڭ نامى ۋە ئۇسلۇبىغا شېئىرلىرىدا ھەقلىق باھا ۋە ئورۇن بىرىشتىن ئىبارەت ئۈچ خىل شەكىل بىلەن يېزىلغان. 18 - ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر شائىر نەدىمىنىڭ نەۋائىينىڭ تىلى ۋە ئۇسلۇبىدا يازغان بىر نەزىرەسىدە مۇنداق دېيىلىدۇ:

بارۇپ كويىنگە يىغلاماق تىلەدىم بىر سەدا تارتۇپ،
يۈگۈردى مەن سارى ئول غەمزە تىغى سۈرمە سا تارتىپ.

ئالۇپ تىغى ئىلگە ساچى زەھرىن سالمىش ئارھايا،
مېنىڭ قەسدىمگە قىلمىش ئۈچ تولۇق جامى سەفا تارتۇپ.

ئۇش ئول ئاھۇ كۆزىن قىلماغ ئۈچۈن قىيماچ ئۆزە قىيماچ،
سالار دۇنبالە نەخۋەت سۈرمەسىن ئول پۇرجەفا تارتۇپ.

سەرى كويىنگە بارماق ئىختىيارىم بىلەتۈر سانمان،
گۈنۈلنۈ ئىلتۈرۈپ قۇۋۋەت بىلە زۇلفى دۇتا تارتۇپ.⑬

نەۋائىي روھى كىلكىندىن نەدىما كۆر تاپار لەززەت،
تەرەننۈم ئەيلەگەچ نې ياڭلىغ ئۇن سالۇپ نەۋا تارتۇپ.

نەۋائىينىڭ «دىۋان»ىدىكى شېئىرلىرى ۋە مەسنەۋىلىرىدىن باشقا تەزكىرە ۋە مۇئەممالىرىمۇ ئاناتولىيە شائىرلىرىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «مەجالسۇن - نەفائىس» دېگەن تەزكىرىسى 15 - ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىنى يورۇتۇشتا مۇھىم مەنبە بولغاندىن سىرت ئاناتولىيە تەزكىرىلىرىگە ئۆرنەك بولۇش رولىنى ئوينىغان. ئوسمانلى ئەدەبىياتىدىكى تۇنجى شائىرلار تەزكىرىسى شەھىينىڭ 1538 - يىلى نەۋائىينىڭ «مەجالسۇن - نەفائىس»ىغا تەقلىد قىلىپ يازغان «ھەشت بەھىشت» دېگەن ئەسىرى ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن لاتىفىي، ئاشىق چەلەبىي، بەغدادلى ئەھدىي، ھەسەن چەلەبىي ۋە ئەلى تەزكىرىلىرى يېزىلغان.⑭ نەۋائىينىڭ تەسىرى ھەققىدە مەشھۇر ئەزەرى ئالىمى، تىلشۇناس ئەھمەت جافەرئوغلۇ مۇنداق دەيدۇ: «پۈتۈن ھاياتىنى ئاڭلىق ھالدا تۈرك تىلىغا ۋە تۈرك مەدەنىيىتىگە بېغىشلىغان ئەلىشىر نەۋائىي قىلغان داۋاسىنىڭ نەتىجىلىرىنى كۆرمىگەن بولسىمۇ، ئۆلۈمىدىن كېيىن نەچچە مىڭ كىلومېتىر يىراق جايلاردىن، يەنى ئىراندىن، تۈركىيەدىن، ئەزەربەيجاندىن، سۈرىيەدىن، ھىندىستاندىن ۋە ھىراتتىن توپ - توپى بىلەن يېتىشىپ چىققان نەچچە يۈز شاگىرتى ئۇنىڭ قۇرغان ئەدەبىيات مەكتىپىنى ۋە ئەدەبىي چاغاتاي شېۋىسىنى تۈركلۈكنىڭ ھەربىر بولۇشىغا قەدەر ئېلىپ باردى. ئوسمانلى ئەدەبىياتىنىڭ ئەھمەدى دائىي، قارامانلى نىزامىي، بەھتىي، ئەمرىي، دۇكاكىنزا دە ئەھمەت، زافى، فۇزۇلىي، كاتىبىي تەخەللۇسىدىكى سەيدى ئەلى رەئىس، نەدىمى قەدىم، فەسىھ ئەھمەت دەدە، نەدىم، شەيخ غالىب، مۇۋاqqىدزا دە م. پېرتېۋ، بەنلىزا دە م. ئىززەت بەگ ۋە رەفىئى ئامىدى قاتارلىق شائىرلىرى چاغاتايچە شېئىرلار يېزىشقا باشلىدى. بۇ شېئىرلار چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ۋە ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئوسمانلى ئەدەبىياتىدىكى تەسىرىنىڭ مۇھىم ئۆرنەكلىرىدۇر.⑮» ھەقىقەتەن نەۋائىينىڭ «دىۋان»لىرىدىكى 2600 دىن كۆپرەك غەزىلى ھەم ئوتتۇرا ئاسىيادا ھەم

ئاناتولىيەدە كۆپ ئوقۇلغاندى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغاندەك، نەۋائىينىڭ ئەدەبىي تەسىرىگە ياندېشىپ، ئۇنىڭ تىلى — چاغاتاي تىل شېۋىسىمۇ ئەزەربىي، تۈركمەن ۋە ئوسمانلى ئەدەبىياتىدا ئۆزىنىڭ تەسىرىنى كۆرسەتكەن ۋە نەۋائىينىڭ ئىزىدىن ماڭغان شائىرلارنىڭ ئىجادىيىتىدە تەتبىقلانغان. نەتىجىدە ئىندىقۇت ئۇيغۇر تىلى ۋە خاقانىيە تۈركچىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن چاغاتاي تىل شېۋىسىنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيگەن، نوپۇزى تېخىمۇ ئاشقان. بۇ تەسىر مەسىلىسىنى فۇئاد كۆپرۇلۇ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيەسى» گە يازغان «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دېگەن ئەسىرىدە «تامامەن ئاڭلىق ۋە پىلانلىق بىر غەيرەت بىلەن چاغاتايچىنى پارسچىدىن ھېچقانداق بىر شەكىلدە كەينىدە قالمىغان، تېخىمۇ توغرىسى ئوخشاش شەكىلگە ئاساسەن ئىشلەنگەن بىر كىلاسسىك شېئىر تىلىغا ۋە بىر مەدەنىيەت تىلىغا ئايلاندۇرغان نەۋائىينىڭ زور تەسىرى ئەسلىي بۇنىڭدىن (15 - ئەسىردىن) كېيىنكى ئەسىرلەردە ئۆزىنى كۆرسەتتى، نەۋائىي دەۋرىدە تۈرك دۇنياسىغا چېچىلغان ساغلام ئۇرۇقلار 16 - ئەسىردىن باشلاپ ھەر تەرەپتە مول ھوسۇللارنى بەردى. نەۋائىينىڭ ئۇتۇق قازانغان ئەڭ چوڭ ئىشى ئەڭ مەشھۇر ئەجەم ئۇستازلىرى بىلەن بىر قاتاردا ئورۇن ئېلىشىغا ئىمكانىيەت ياراتقان كەڭ ۋە تەۋرەنمەس شۆھرىتى سايسىدە چاغاتايچىنى يالغۇز تېمۇرىيلار ۋە چاغاتايىلار ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى يەنە قەشقەردىن قازانغا، قىرىمدىن تەبىزگە ۋە ئىستانبۇلغا قەدەر پۈتۈن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەدەبىي مۇھىتىدا مەنىۋى ئېتىبارغا ئىرىشتۈرگەنلىكىدۇر» 16 دەپ تەرىپلىگەن.

16 - ئەسىردىن باشلاپ ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان، ھىندىستان (ھۆكۈمدار سارىيىدا)، خارەزم، قازان، قىرىم، ئىراندا ۋە ھەتتا تۈركمەنلەر ئارىسىدا نەۋائىي تىلى، يەنى چاغاتايچە يۈكسەك بىر مەدەنىيەت تىلى دەپ چۈشىنىلگەن ۋە «ئېرىشىش مۇمكىن ئەمەس بىر ئىدىيال ئۆرنەك» دەپ قارالغان، نەۋائىي ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇش ئەدەبىي مەدەنىيەتنىڭ تولۇقلىنىشى ئۈچۈن زۆرۈر دەپ ھېسابلانغان. شۇ ۋەجىدىن نەۋائىي ئەسەرلىرىنى ئاسان ئوقۇش ۋە ياخشى چۈشىنىش مەقسىتىدە بۇ مەزگىلدىن باشلاپ بىر مۇنچە لۇغەتلەر، گىرامماتىكا كىتابلىرى ۋە ئانتولوگىيە ئەسەرلىرى تۈزۈلگەن. ئوتتۇرا ئاسىيادا، ئىراندا، ئوسمانلى ئىمپېرىيەسىدە، ئەزەربەيجاندا ۋە ھىندىستاندا ھازىرغا قەدەر تۈزۈلگەن چاغاتاي شېۋىسىدىكى گىرامماتىكا كىتابلىرى ۋە لۇغەتلەرنىڭ سانى خېلىلا كۆپ. ئالاھىدە دىققەتنى تارتىدىغان بىر نۇقتا شۇكى، بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى نەۋائىيغا بېغىشلانغان. بۇنىڭ ئىچىدە بۇ يەردە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىكى 16 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاناتولىيەدە تۈزۈلگەن چاغاتايچە - تۈركچە «ئابۇشقا لۇغىتى» دۇر. ئاپتورى ۋە ئەسلى نامى نامەلۇم بولغان بۇ لۇغەتنىڭ تۇنجى ماددىسى «قېرى ئايال» ياكى «ياشانغان ئەر» مەنىسىدىكى «ئابۇشقا» دېگەن سۆز بىلەن باشلانغاچقا، ئىلىم ساھەسىدە ئاشۇ نام بىلەن ئاتاش ئومۇملاشقان. ئاساسلىقى نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدىغان چاغاتايچە سۆزلەرنى ئوسمانلى تۈركچىسى بويىچە چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن تۈزۈلگەن بۇ لۇغەتتە يەنە مەۋلانا لۇتفىي، مىر ھەيدەر مەزجۇپ، سۇلتان ئىسكەندەر مىرزا، ھۈسەين بايقارا ۋە بابىر مىرزا قاتارلىق ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىنمۇ ئۆرنەك ۋە مىساللار بار. ئىككى مىڭغا يېقىن سۆزلۈكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋە كېيىنكى باشقا بارلىق چاغاتايچە لۇغەتلەرگە مەنبە بولغان بۇ ئەسەر ناھايىتى ئەستايىدىل تۈزۈلگەن بولۇپ، پايدىلىنىشقا تولۇمۇ ئەپلىك بىر لۇغەتتۇر. بۇ لۇغەتنى تۈزۈشتە نەۋائىينىڭ 19 پارچە ئەسىرىدىن پايدىلىنىلغانلىقى مەلۇم. ھازىر بۇ لۇغەتنىڭ 1552 - يىلىدىن كېيىن كۆچۈرۈلگەن ھەر خىل نۇسخىلىرى ئىستانبۇل، ۋېنا، سانكىت پېتېربورگ، لېيدېن ۋە ميۇنخېن قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ كۈتۈپخانىلىرىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇنىڭ بەزى نۇسخىلىرى نەۋائىينىڭ نامىغا باغلىنىپ «لۇغەتى مەۋلانا نەۋائىي» (لېيدېن ئاكادېمىيەسىدىكى نۇسخا)،

«ئەل - لۇغەتۇن - نەۋائىيە ۋەل - ئىستىشەدۇل - چاغاتائىيە» (سانكىت پېتېربۇرگ خەلق كۈتۈپخانىسىدىكى نۇسخا)، «لۇغەتى مىر ئەلىشىر نەۋائىي» (لېيدېندىكى يەنە بىر نۇسخا)، «ئەل لۇغەتۇ ئەلا لىسانى نەۋائىي» (سانكىت پېتېربۇرگ تاشقى ئىشلار كۈتۈپخانىسىدىكى نۇسخا) دېگەن نامدا ئاتالغان. بۇنىڭدىن باشقا، سانكىت پېتېربۇرگدا چاغاتايچە - پارىسچە تۈزۈلگەن «لۇغەتى نەۋائىي» دېگەن بىر لۇغەتمۇ بار. سانكىت پېتېربۇرگ خەلق كىتابخانىسىدىكى نۇسخا 1869 - يىلى ۋېلىئامىنوف زېرنوف تەرىپىدىن «چاغاتايچە - تۈركچە لۇغەت» دېگەن نامدا نەشر قىلىنغان. ئارمىن ۋامبېرى باشقا بىر نۇسخىنى 1862 - يىلى بۇداپېشتتا «ئابۇشقا، چاغاتايچە - ئوسمانلىچە سۆزلۈك» دېگەن نامدا، سۆزلۈكلەرنىڭ لاتىنچە تەرجىمىسىنىمۇ بىرىش شەكلى بىلەن نەشر قىلغان. ⑩

ئوسمانلىلاردا نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەسلەپكى تەتقىقاتلار ياۋوز سۇلتان سەلىم دەۋرىدە باشلانغان. «ئابۇشقا لۇغەتى» نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدە ئاناتولىيەدە بارلىققا كەلگەن تۇنجى ئىلمىي ئەسەردۇر. بۇ دەۋردە يەنە ھاكىم شاھ مۇھەممەد قازۋىنى «مەجالسۇن - نەفائىس» نى پارىسچىغا تەرجىمە قىلىشقا باشلىغان، بۇنىڭ تەرجىمىسى قانۇنىي سۇلتان سۇلايمان دەۋرىدە تاماملانغان. 16 - ئەسىردە يېزىلغان شائىرلار تەزكىرىلىرىدە نەۋائىي كۆزگە چېلىنمايدۇ، لېكىن 17 - ئەسىردىن ئىتبارەن نەۋائىينىڭ نامى شائىرلار تەزكىرىلىرىدە كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئوسمان II (1618 - 1622) نىڭ دىۋان كاتىپلىرىدىن ئەدىرنەلىك مەھمەد بىننى مەھمەدنىڭ «نۇخبەتۇت تەۋارىخ ۋەل ئەخبار» دېگەن ئەسىرىدە، مۇستافا ئەلىنىڭ «مەناقىبى ھۈنەرۋەران»، كاتىپ چەلبىينىڭ «كەشپۇز - زۇنۇن» ۋە «سۈللەمۇل - ۋۇسۇل»، مۇستەقىمزا دە سۇلەيمان سادەددىننىڭ «مەجەللىۋتۇن - نىساب» ۋە «تۇخفەئى خەتتاتىن» دېگەن ئەسەرلىرىدە، نەۋائىينىڭ «تارىخى مۈلۈكى ئەجەم» ناملىق ئەسىرىنىڭ تۈركچە تەرجىمىسى بولغان فەناينىڭ «تارىخى فەنايى» دېگەن ئەسىرىدە، ئاپتورى نامەلۇم بولغان «گەرىدە تەلىقىيان» دا، سۇلەيمان فەھىمنىڭ «سەفەنەتۇش - شۇئەرا» دېگەن تەزكىرىسىدە، لەبىينىڭ «جەۋاھىرى - مۇلتەقەتە» دېگەن ئەسىرىدە نەۋائىي ھەققىدە مەلۇماتلار بېرىلگەن. نەۋائىي ھەققىدىكى ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتلار تەنزیماتتىن كېيىنكى تۈرك ئەدەبىياتىدىمۇ داۋام قىلغان. زىيا پاشا «خەراپات» دېگەن ئەسىرىدە نەۋائىينىڭ ئەسىرىدىن ئۆرنەك ئالغان. ئەھمەد ۋە فىق پاشانىڭ «لەھجەئى ئوسمانىي»، شەيخ سۇلەيمان بۇخارىينىڭ «لۇغەتى چاغاتايى ۋە تۈركى ئوسمانىي»، ئەھمەت رىفاتنىڭ «لۇغەتى تارىخىيە ۋە جۇغرافىيە»، شەمسەتتىن سامىنىڭ «قامۇسۇل - ئالەم» ۋە مەھمەد سۈرەييانىڭ «سەجىللى ئوسمانىي» قاتارلىق تىل، تارىخ ۋە جۇغراپىيەگە ئائىت ئەسەرلەردە نەۋائىي ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدە سۆز ئېچىلغان. ⑪ شۇبھىسىزكى، نەۋائىي ھەققىدە يېزىلغان ئەسەرلەر بۇنىڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايغان. 1923 - يىلى ئاناتولىيەدە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن يېڭىدىن تەسىس قىلىنغان تۈرلۈك ئىلمىي ئورگانلاردا ۋە ئالىي مەكتەپلەرنىڭ تىل، تارىخ ۋە ئەدەبىيات فاكولتېتلىرىدا نەۋائىي ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك ۋە سىستېمىلىق تەتقىق قىلىنىش باشلانغان، بۇ مەملىكەتتە «نەۋائىيشۇناسلىق» ئىلمىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سېلىنغان. بۇ ساھەدە نەجىب ئاسىم، ھۈسەيىن كازىم قەدرى، راغىب ھۈلۈسى ئۆزدەم، بەسىم ئاتالاي، فۇئاد كۆپرۈلۈ، تاھىر شاكىر چاغاتاي، ئابدۇلقادىر ئىنان، رەشىد رەھمەتتى ئارات، ئالى نىھات تارلان، ئا. زەكىي ۋەلىدى توغان، ھاسان ئەرەن، ئاگاھ سىررى لەۋەند، سەئادەت چاغاتاي، ئەھمەت ئاتەش، ئەھمەت جافەرئوغلۇ، ئىبراھىم كافەسئوغلۇ ۋە كەمال ئەرسلان قاتارلىق ئالىملار چوڭقۇر تەتقىقاتى ۋە يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بىر يۈرۈش ئەسەرلىرى بىلەن يول

ئېچىش رولىنى ئوينىغان. بۇنىڭدىن باشقا نىكتىسكىي، بېلىن، بارتولد، سامويلوۋىچ ۋە روماسكېۋىچ قاتارلىق ئالىملارنىڭ نەۋائىي ھەققىدىكى ئەسەرلىرىنىمۇ تۈرك ئالىملىرى تۈركچىگە تەرجىمە قىلىپ، نەۋائىي شۇناسلىق ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىنى مۇھىم تەتقىقات مەنبەلىرى بىلەن تەمىنلىگەن. 1941 - يىلى نەۋائىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 500 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن تۈركىيەدە ئۆتكۈزۈلگەن خاتىرىلەش مۇراسىمى تۈركىيەدىكى نەۋائىي شۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسىغا ئايلاندى. يەنە نەۋائىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 525 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن 1966 - يىلى 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن خاتىرىلەش مۇراسىمىدا نەۋائىي نىڭ ھاياتى، ئەسەرلىرى، سەنئىتى ۋە سالاھىيىتىنى تۈركىيە جەمئىيىتىدە ۋە باشقا ئەللەردە ياشايدىغان تۈركىيلەر ئارىسىدا كەڭ تۈنۈشتۈرۈشتىن ئىبارەت چوڭ بىر تەتقىقات پىلانى قوبۇل قىلىنغان. تەتقىقات قارارى بويىچە تۈركىيە تىل جەمئىيىتى ئاگاھ سىررى لەۋەندىكە نەۋائىي ئەسەرلىرىنى نەشرگە تەييارلاش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرغان. ۋەزىپە تېزلا تاماملىنىپ نەۋائىي نىڭ كۈللىياتى نەشر قىلىنغان. بۇ كۈللىياتقا كىرگۈزۈلگەن ھەر بىر ئەسەر تەتقىقات، مەتىن (ئەسلى تېكىست)، تەرجىمە ۋە ئىندىكىستىن ئىبارەت تۆت چوڭ مەزمۇن بويىچە تەييارلانغان. نەۋائىي ۋاپاتىنىڭ 500 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن 2001 - يىلى 1 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئىستانبۇل بۈيۈك شەھەر بەلەدىيەسى (ۋالىيلىقى) نىڭ باشقۇرۇشىدا يەنە بىر قېتىم نەۋائىي خاتىرىلەش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. بۇنىڭدىن باشقا ئالىي مەكتەپلەرنىڭ مەخسۇس تېمىدىكى تەتقىقاتلىرىنىڭ سىرتىدا، تىل، تارىخ، ئەدەبىيات، ھوقۇق، پەلسەپە، دىن، ئەخلاق، تەزكىرە، سەنئەت ۋە فولكلور پەنلىرى بويىچە دوتسېنتلىق، دوكتورلۇق، ماگىستىرلىق ۋە باكلاۋىرلىق ئىلمىي ئۇنۋانلىرىنى ئېلىش ئۈچۈن يېزىلغان ئەسەرلەر ئىچىدە، تۈرلۈك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىدا ئوقۇلغان ماقالىلەر توپلىمىدا، تەتقىقات مەركەزلىرى ۋە ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ ئىلمىي ژۇرناللىرىدا ۋە ھەر خىل جەمئىيەتلەر تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ئەدەبىي ژۇرناللارنىڭ سەھىپىلىرىدە نەۋائىي ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى تېمىدا قىلغان نەچچە يۈزلىگەن ماقالىلەرنى ئۇچرىتىشقا بولىدۇ. نەۋائىي نىڭ ھاياتى يازغۇچى، شائىرلار ۋە سەنئەتكارلارنىڭمۇ ئىجادىيەت تېمىسىغا ئايلانغان. بۈگۈنكى تۈركىيە جەمئىيىتىدە نەۋائىي نىڭ نامىنى ۋە ئەدەبىي سالاھىيىتىنى بىلمەيدىغان بىر مۇئىنسان يوق دېيىشكە بولىدۇ. بۇ دۆلەتتە نەۋائىي تىلغا ئېلىنسىلا چوڭ - كىچىك ھەرقانداق بىر تۈرك قايسى سالاھىيەتتە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھامان «نەۋائىي ئۇيغۇر تۈركىيلىرىدىن كېلىپ چىققان»، «قاراخانىيلار دەۋرىدىن كېيىن تۈركلەردىن چىققان ئەڭ بۈيۈك شائىر ۋە مۇتەپەككۈر»، «چاغاتاي تىلى، نەۋائىي تىلىدۇر»، «چاغاتاي ئەدەبىياتى - نەۋائىي ئەدەبىياتىدۇر»، «كېيىنكى 500 يىلدىكى تۈرك شائىرلىرىنىڭ ئۈستازى» دېگەن ئۇقۇملارنىڭ خالىغان بىرى بىلەن تەرىپلەپ بېرىدۇ.

قىسقىسى، 15 - ئەسىردە ھېراتتا يېتىشكەن ئەلىشىر نەۋائىي ئاشۇ دەۋردىلا سىبىرىيەدىن بالقانغا قەدەر بولغان رايونلاردىكى ئەڭ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان شائىرغا ئايلانغان. ئۇ ئەدەبىي ئەسەرلىرى ئارقىلىق تۈركىي تىلىنىڭ نوپۇزىنى قوغدىغان. ھازىر ئارىدىن 500 يىل ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا بۇ چوڭ ۋە ئەھمىيەتلىك ساھەنىڭ ئەڭ بۈيۈك سىماسى سۈپىتىدە ئارىمىزدا ياشىماقتا. نەۋائىي نىڭ ئۆزىمۇ ھەر ۋاقىت ھۆرمەت بىلەن ئەسلىنىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتكەن ۋە بۇ ھېسلىرىنى «مۇھاكىمە تۇل - لۇغەتەين» نىڭ ئاخىرىدا «ئۈمىد ئۆلكىم بۇ فەقىرنى خەير دۇئاسى بىلە ياد قىلغايلا ۋە رۇھۇمنى ئانىنىڭ بىلە شاد قىلغايلا» دېگەن قۇرلار ئارقىلىق ئىپادە قىلغان^①.

مەنبەلەر:

- ① جون پائۇل روکس : «تۈركلەرنىڭ تارىخى» (تىنچ ئوكياندىن ئاق دېڭىزغىچە 2000 - يىل)، تۈركچە، 339 - بەت، 2007 - يىلى، ئىستانبۇل، كاپالچە نەشرىياتى.
- ② ئەھمەت جەفەرئوغلۇ : «تۈرك تىلى تارىخى»، تۈركچە، 2 - توم، 215 - بەت، 1984 - يىلى، ئىستانبۇل، ئەندۈرۈن نەشرىياتى.
- ③ زەھىرىدىن مۇھەممەد بابىر: «بابىرنامە»، ئۇيغۇرچە، 319 - بەت، 1992 - يىلى، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى.
- ④ ۋ. ۋ. بارتولد، م. فۇئاد كۆپرۈلۈ: «ئىسلام مەدەنىيىتى تارىخى»، تۈركچە، 87 - بەت، 2004 - يىلى، ئەنقەرە، ئاقچاغ نەشرىياتى.
- ⑤ جەمال كۇرناز : «تۈركىيە - ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئالاقىلىرى»، تۈركچە، 188، 201، 203 - بەتلەر، 1999 - يىلى، ئەنقەرە، ئاقچاغ نەشرىياتى.
- ⑥ رەشىد رەھمەتى ئارات : «قۇتادغۇ بىلىگ»، مەتىن، تۈركچە، 36، 37 - بەتلەر، 1979 - يىلى، ئەنقەرە، تۈرك تىل قۇرۇمى نەشرىياتى.
- ⑦ ئازەكىي ۋەلىدى توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»، تۈركچە، 386 - بەت، 1981 - يىلى، ئىستانبۇل، ئەندۈرۈن نەشرىياتى.
- ⑧ م. فۇئاد كۆپرۈلۈ: «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى»، تۈركچە، 380 - بەت، 2004 - يىلى، ئەنقەرە، ئاقچاغ نەشرىياتى.
- ⑨ م. فۇئاد كۆپرۈلۈ، يۇقىرىقى ئەسەر، 387، 391 - بەتلەر.
- ⑩ مۇستافا ئىسەن : «قارشى تەرەپتىن بىر سادا»، «دىۋان ئەدەبىياتى ۋە بالقاندا تۈرك ئەدەبىياتىغا دائىر ماقالىلەر»، تۈركچە، 304 - بەت، 1997 - يىلى، ئەنقەرە، ئاقچاغ نەشرىياتى.
- ⑪ م. فۇئاد كۆپرۈلۈ، يۇقىرىقى ئەسەر، 391 - بەت .
- ⑫ مۇستافا ئارسلان : «16 - ئەسىردىكى ئاناتولىيە ساھەسىدە نەۋائىينىڭ مۇھىم بىر ئىزچىسى - مۇھىيى ۋە ئۇنىڭ نەزىرەلىرى»، «مودېرن تۈركلۈك تەتقىقاتلىرى ژۇرنىلى»، تۈركچە، 2007 - يىلى، 4 - سان، 66 - بەت.
- ⑬ مەتىن ئاققۇش : «تارىخى ۋە ئەدەبىي بىر ئوبراز سۈپىتىدە نەۋائىي ۋە نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرىدە ئىنسان مەسىلىسى»، «ئاتاتۈرك ئۈنۈپەرستىتى تۈركىيات تەتقىقاتلىرى ئىنستىتۇتى ژۇرنىلى»، تۈركچە، 2002 - يىلى، 19 - سان، 129، 130 - بەتلەر.
- ⑭ م. فۇئاد كۆپرۈلۈ، يۇقىرىقى ئەسەر، 404 - بەت.
- ⑮ ئەھمەت جەفەرئوغلۇ، يۇقىرىقى ئەسەر، 219، 220 - بەتلەر.
- ⑯ ئەھمەت بىجان ئەرجىلاسۇن : «تۈرك تىلى تارىخى» (باشلانغۇچتىن 20 - ئەسىرگە قەدەر)، تۈركچە، 410 - بەت، 2007 - يىلى، ئەنقەرە، ئاقچاغ نەشرىياتى.
- ⑰ «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيەسى» («ئابۇشقا» ماددىسى)، تۈركچە، 1 - توم، 91 - بەت، 1968 - يىلى، ئىستانبۇل، مىللىي مائارىپ نەشرىياتى.
- ⑱ رىدۋان جانىم : «تۈرك كۈلتۈر ۋە ئەدەبىياتىدا ئەلىشىر نەۋائىي ھەم تۈركىيەدە ئەلىشىر نەۋائىي تەتقىقاتلىرى»، «ئاتاتۈرك ئۈنۈپەرستىتى تۈركىيات تەتقىقاتلىرى ئىنستىتۇتى ژۇرنىلى»، تۈركچە، 2002 - يىلى، 19 - سان، 138 - بەت.
- ⑲ ئەھمەت جەفەرئوغلۇ، يۇقىرىقى ئەسەر، 220 - بەت.

(ئاپتور ئۈرۈمچى شەھەرلىك تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە)

ئابدۇقادىر سادىر

شائىر سۈپۈرگى سەنجەرىيە ۋە ئۇنىڭ بىر قىسمى ئاسىي ئەمگەكلىرى

19 - ئەسىر ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرىدىن بىرى بولغان دېموكراتىك شائىر سۈپۈرگى سەنجەرىيە 1946 - يىلى كۈزدە گۇما ناھىيەسىنىڭ ھازىرقى گۇما بازىرىغا قاراشلىق سەنجەر كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. شائىرنىڭ تەخەللۇسى «غېرىبى» بولۇپ، ئۆز يازمىلىرىدا ئۆزىنى «سۈپۈرگى سەنجەرىيە»، «سۈپۈرگى غېرىبى سەنجەرىيە»، «سۈپۈرگى ئاسىي سەنجەرىيە»، «موللا سۈپۈرگى ئاسىي» قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتاپ كەلگەن ۋە مۇشۇ ناملار بىلەن شەرق ئەدەبىياتىدىن ئەرەب، پارس تىللىرىدىن بىر بۆلۈك داڭلىق، نادر ئەسەرلەرنى تۈركىي (ئۇيغۇر) تىلىغا تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇرغان.

سۈپۈرگى سەنجەرىيە كىچىكىدىن ئەقىللىق ۋە زېرەك چوڭ بولغان. ئاتىسى ئۇنىڭغا بولغان تەربىيەنى كۈچەيتكەن ۋە ئۇنىڭغا بىلىم ئاساسىنى سالغان.

شائىرنىڭ ئاتىسى توختى موللام ئۇنى گۈمىدىكى بىرنەچچە نوپۇزلۇق مەدرىسەلەرنىڭ بىرى بولغان «ئىبراھىم ئەلەمئاخۇنۇم» مەدرىسەسىگە ئاپىرىپ بەرگەن. ياش سۈپۈرگى بۇ جايدا بەش يىل بىلىم ئالغان. بۇ جەرياندا ئۇ مول بىلىم ئىگىلىگەن. بەش يىلدىن كېيىن قەدىمكى مەدەنىيەت ۋە مەرىپەت ئوچاقلرىدىن بولغان ياركەنت (يەكەن) گە كېلىپ نوپۇزلۇق مۇدەررىس ئابدۇلمەجىد ھېسا داموللامنىڭ مەدرىسەسىدە كېلىپ ئىلىم تەھسىل قىلغان. ئۇ بۇ جەرياندا شەرق كىلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن تونۇشقان.

كېيىن ئۇ قەشقەر خانلىق مەدرىسەسىگە بېرىپ مەخسۇس شەرق كىلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن تونۇشۇشنى ئاساس قىلغان بەدىئىي ئەدەبىيات مۇتالىئەسى بويىچە ئوقۇغان. ئۇ ئاتىسىنىڭ ئارزۇسىغا پىنائەن قەشقەر خانلىق مەدرىسەسىدە 1885 - يىلىغىچە ئوقۇپ، ئاندىن بۇخارا «كوكۇلداش» مەدرىسەسىگە بارغان. ئۇ بۇ جايدا شەرق كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ئىسلام پەلسەپەسىنى سىستېمىلىق ئۆگىنىپ بىلىمنى كېڭەيتكەن.

سۈپۈرگى سەنجەرىيە شائىر بولۇپلا قالماي، يەنە ئۇستا خەتتات. ئۇ شەرق خەتتاتلىرىنىڭ ئەسەرلىرىگە زور ئىشتىياق باغلىغان ھەمدە خۇشخەت مەشىق قىلىپ ئۇستا خەتتات بولۇپ يېتىشىپ چىققان. ئۇ 1890 - يىلى بۇخارادىكى ئوقۇشنى تاماملاپ ئانا يۇرتى گۇمىغا قايتىپ كەلگەن.

سۈپۈرگى سەنجەرىنىڭ ئىملاسى توغرا، خېتى چىرايلىق ئىدى. ئۇنىڭ يازغان خەتلىرى ھەرقانداق ساۋاقداشنىڭكىدىن چىرايلىق، ئالاھىدە پەرقلەنىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ خۇشخەت، خۇشقەلەملىكىدىن ئۈستازلىرىمۇ ئۇنىڭدىن رازى ئىدى. ساۋاقداشلىرى ھەۋەسلىنەتتى. ئۇ بۇخارادىكى مەزگىلىدە شەرق خەتتاتلىرىنىڭ ئەسەرلىرىگە ئەڭ زور ھېرىسمەنلىك بىلەن ئىشتىياق باغلىغان ۋە گۈزەل سەنئەتلىك خەت نۇسخىلىرىدا ئىشلەنگەن ئەسەرلەرنى، ئۆرنەك، ئوقۇشلۇقلارنى توپلاپ بىر مەھەل خۇشخەت مەشىقى ئېلىپ بارغان، شۇنداقلا بەلگىلىك دەرىجىدە لايىقلىقى بولغان بىر مۇكەممەل خەتتات بولۇپ يېتىشىپ چىققان. شۇنداق قىلىپ بۇ ياش زىيالىي 1890 - يىلى قىرىق بىر يېشىدا بۇخارادىكى ئوقۇشنى تاماملاپ ئانا يۇرتى گۈمىغا قايتىپ كەلگەن.

شائىرى سۈپۈرگى سەنجەرى قەشقەر خانلىق مەدرىسى ۋە بۇخارادىكى «كوكۇلداش» مەدرىسىلىرىدە ئوقۇۋاتقان مەزگىلدە تىل ئۆگىنىشكە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قاراپ، ئەينى زامان ئەدەبىياتىدا كۆپرەك ئېقىۋاتقان ئەرەب، پارس، ئوردۇ تىللىرىنى بىر قەدەر پىششىق ئۆگەنگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تىل ئۆگىنىش جەريانىدا ئۇچراتقان، كۆرگەن - ئوقۇغان باشقا تىللاردىكى نۇرغۇن نادىر ئەسەرلەرنى تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىپ ئۆز ئېلىگە تونۇشتۇرۇشتىن ئىبارەت بىر ئۇلۇغ مەقسەتنى كۆڭلىگە پۈككەن. ئەرەب، پارس، ئوردۇ تىللىرىدىكى ئەدەبىيات - سەنئەت، دىنىي پەلسەپە، مائارىپ، تەلىم - تەربىيە، ئەدەب - ئەخلاق، ھېكمەت، تېبابەت، ئىلمىي نۇجۇم، ئىلمىي كىمىيا ... كەبى بىلىم دېڭىزىنىڭ ئۈنچىلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. مانا شۇ مول بىلىم ئۈنچىلىرىدىن ئۇيغۇر تالىپ - تالىپەلىرىنى خەۋەردار قىلىش شائىر ئۈچۈن ھاياتىدىكى ئەھمىيەتلىك ئىشلارنىڭ بىرى ئىدى.

ئۇ بۇخارادىن قايتىپ كېلىپ دەسلەپ ناھىيە بازىرى، كېيىن بىر قىسىم يېزا بازار مەدرىسىلىرىدە مەكتەپخانلىق، مۇدەررىسلىك قىلغان. ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغاندىن سىرت، خەتتاتلىق ئىشلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللانغان.

ئۇ دەسلەپ ئۆزى تاللىغان تېمىلار، كېيىن باشقىلارنىڭ ھاۋالىسى ئاساسىدا نۇرغۇن ئەدەبىي ئەسەرلەر (قىسسە - داستان، چۆچەك - رىۋايەتلەر، شېئىر - دىۋانلار)نى، (ئىسلام پەلسەپىسى، دىنىي ئەقىدات، تارىخ، جۇغراپىيە، ئىسلام قانۇنلىرى، ئوڭۇت ۋە نەسىھەتكە ئوخشاش تالاي - تالاي كىتابلارنى ئەرەب تىلى ياكى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا) تەرجىمە قىلغان. شائىرنىڭ تەرجىمە قىلغان، خۇشخەت قەلىمى بىلەن بىر ھەرپ - بىر ھەرپتىن يېزىپ چىققان ئەسەرلىرى ناھايىتى كۆپ.

كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە شائىرنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى جۈملىسىگە يەنە بىر ئەھمىيەتلىك، يەنى كىتاب تۈپلەش ۋە مۇقاۋىچىلىق قوشۇلغان. شائىر پاكىستان، ئافغانىستان قاتارلىق جايلاردىن بىر يۈرۈش مۇقاۋىچىلىق ۋە تۈپلەش سايمانلىرىنى ئەكەلدۈرۈپ، ئائىلىسىدە بىر تەرەپتىن يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانسا، يەنە بىر تەرەپتىن تۈپلەنگەن كىتابلىرىغا كۆن - خۇرۇمدىن قاتتىق مۇقاۋا ئىشلەپ، تولىمۇ سۈپەتلىك مۇقاۋىلار چىقارغان. كېيىن بۇ كەسىپمۇ روناق تاپقان. ئۇ ئۆزى تۈپلەنگەن كىتابلارغا ئەمەس، چەت ئەلدىن (پاكىستان، ئافغانىستانلاردىن) كەلگەن زاكازلار بويىچە يىلبويى مۇقاۋا ئىشلەپ ئاشۇ يەرلەرگە ئاپىرىپ كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرغان. شائىرنىڭ ئۆزى ئىشلىگەن كۆن مۇقاۋىغا ماركا ئورنىدا ئىشلىتىدىغان «سەنجەر غېرىبى» ناملىق مەخسۇس تامغىسى بولۇپ، ئاشۇ يىللاردا تاۋار ماركىسى ئېڭىنى شەكىللەندۈرگەن (شائىرنىڭ ئۆز نامىدىكى ئاشۇ تامغىسى بېسىلغان مۇقاۋىلىق كىتابلارنىڭ بىرنەچچە ئەۋرىشكىسى ھېلىمۇ بار).

شائىرنىڭ ھازىرغا قەدەر قېزىپ توپلىغۇچىلارنىڭ قوللىرىدا ساقلانغان ئىلمىي ئەمگەك مېۋىلىرىنى تۆۋەندىكىچە تونۇشتۇرۇشقا بولىدۇ.

1. «جامائۇل - پەتمۇئا»: (قانۇن پەتىۋالىرى توپلىمى)، قوليازما. بۇ كىتاب ئەسلىي ئەرەبچە يېزىلغان بولۇپ، ئەدىب تەرىپىدىن ھىجرىيە 1324 - يىلى (مىلادىيە 1906 - 1907 - يىللار) ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، خۇشقەلەم بىلەن كۆچۈرۈپ، تۈپلەپ كۆن خۇرۇمدا مۇقاۋىلانغان. كىتاب 20×32 سانتىمېتىر كەسلەم، جەمئىي 550 بەت، پاتلانغان خوتەن قەغىزىگە ھەر بىر بېتىگە 15 قۇردىن قىلىپ كۆچۈرۈلگەن. كىتابنى سېلىشتۇرما قىلىپ پايدىلىنىش ۋە ئەسلىي مەنىنى ساقلاپ قېلىش يۈزىسىدىن بولسا كېرەك، بىر ئابزاس ئەرەبچە تېكىستى، ئاندىن 2 - ئابزاسقا ئۇنىڭ تۈركىي (ئۇيغۇرچە) تەرجىمىسى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ كۆچۈرۈلگەن.

كىتاب مەزمۇن جەھەتتىن «قۇرئان كەرىم» دە بەلگىلەنگەن قانۇن ۋە ئەخلاقىي مىزانلار ئاساسىدا تۈزۈلگەن 42 بابلىق دەستۇر بولۇپ، ئىسلام شەرىئىتىنىڭ دىنىي قائىدە - نىزاملار، جىنايى ئىشلار، ئامانلىق ئىشلىرى، ئائىلە - نىكاھ، ئىگىدارلىق، شىركەتچىلىك، ھەق - تەلەپ، سودا - تىجارەت، ئامانەت - قەرز، توختام ۋە تۆلەم، بېقىش - بېقىۋېلىش، بېقىلىش... قاتارلىق ئىشلارنى (دىلو، ماجىرالارنى) بىر تەرەپ قىلىش قانۇن - مىزانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پايدىلىنىش دەستۇرىدۇر.

2. «سەباتۇل - ئاجىزىن، ۋە «زىيائىل - قۇلۇب»» (نامى «رىسالەئى ئەزىزە»، قوليازما) بۇ كىتاب ئەسلىي پارسچە يېزىلغان بولۇپ، ھىجرىيە 1333 - يىلى (مىلادىيە 1914 - 1915 - يىللار) ئەدىب سۈپۈرگى سەنجەرىي تەرىپىدىن تۈپلەپ - مۇقاۋىلانغان.

كىتابنىڭ ئەسلىي مۇئەللىپى سوپى ئاللايار بولۇپ، ئۇنىڭغا دىداكتىك شائىر سوپى ئاللايارنىڭ شېئىرى كىرگۈزۈلگەن. بۇ شېئىرلار تاجىدىن يالچىغۇلى تەرىپىدىن نەسرىي يەشمە ھالەتكە كەلتۈرۈلۈپ، ھەر بىر بېتىت ياكى ئىككى بېتىتتىن كېيىنكى قۇرنىڭ ئاستىغا شېئىرلارنىڭ شەرھى ئاساسىدا نەسرىي يەشمىسى بېرىلگەن. ئالاھىدە تېرمىنلارغا بىرنەچچە خىل تىلدا ئېنىقلىما بېرىلگەن، كىتابنىڭ ئاخىرىغا تاجىدىن يالچىغۇلىنىڭ تەكلىپ - تەلىپى بويىچە، سۈپۈرگى سەنجەرىي يەنە «زىيائىل - قۇلۇب»، «رىسالەئى زىكىرى جەۋھىرى» ناملىق 2 پارچە ئەسەرنى پارسچىدىن تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىپ قوشۇپ تۈپلەپ قويغان.

پۈتۈن كىتاب ھازىرقى زامان ئاق «سۈت قەغىزى» گە سىزىق - رامكىلار سىزىلىپ، 21×35 سانتىمېتىر كەسلەم چوڭلۇقتا ھەر بىر بېتىگە 15 قۇردىن قىلىپ، شېئىرلار چوڭ نومۇردىكى ھۆسنخەت بىلەن، شەرھىسى كىچىكرەك خۇشقەلەم بىلەن يېزىلغان. كىتاب جەمئىي 717 بەت بولۇپ، كىتابنىڭ باش بەت، تىتول ۋە ھەر بىر باب، سەھىپىلىرىنىڭ ئورنى ئاجايىپ ماھىرلىق بىلەن پۈتۈنلەي قولدا ئالتۇن ھەللىك ۋە باشقا رەڭلىك گۈل - نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن. بۇ ئەمگەكلەرنىڭ ھەممىسىنى شائىر، خەتتات، ئەدەبىي تەرجىمان موللا سۈپۈرگى سەنجەرىي ئۆزىنىڭ مۇبارەك قوللىرى بىلەن قومۇش قەلەمدە ئىشلەپ چىققان. ئاخىرىغا ئۆز قەلىمى بىلەن «بۇ كىتاب مۇستەتاب (رىسالەئى ئەزىزە - شەررەھ «سەباتۇل - ئاجىزىن» نى سەنجەرىي سۈپۈرگى ئاخۇن پۈتۈپ تامام قىلغان.

3. «چاھار دەرۋىش»: (مۇئەللىپى خۇسرەۋ دىھلەۋىي) كىتاب سۈپۈرگى سەنجەرىي تەرىپىدىن ھىجرىيە 1327 - يىلى (مىلادىيە 1909 - يىلى) پاتلانغان خوتەن قەغىزىنىڭ ھەر بېتىگە 19 قۇردىن قىلىپ كۆچۈرۈپ مۇقاۋىلاپ چىقىلغان. كىتاب 18×21 سانتىمېتىر كەسلەمدە 216 بەت. كىتابنىڭ ئاخىرىغا ئەدىب سەنجەرىي ئۆز قەلىمى بىلەن:

قەۋلى پەيغەمبەر ۋەئىدە قىلدىلەر،
ئىلم ئوقۇتقانغە مۇژدە قىلدىلەر.
بىر سەبىنى ئەگەر ئوقۇشقا بېرىپ،
ئايغىل دەپ مۇئەللىم لۇقمە بېرىپ.
ئۇل سەبىي ئايتسە ئۇشبۇ تەئلىمنى،
دەۋزەخ ئوتىدىن ئەمان ئابى ئادەمنى.
شۇل سەبىي ھەم ئامان بولۇر ئۇستاد،
تۆت كىشى دەۋزەخ ئوتىدىن ئازاد.
سۆز ئوزۇن بولسە ئىھتىمام خەتا،
مۇختەسەر سۆز ھەقىقەتەن ئەئلا.
ۋەقتى كۈنجايىش بولمادى ئەلھال،
سۆز ئوزۇن بولماقغە قىلۇ قال.
كامىلى شەھيار ۋەسفىنى قىلسام،
مىڭ تىلىم بولسا سىفەتدىن قىلسام.
ئاز كېلۇر تىللار تەئرىفىن ئايتماق،
سەخىيلىق ئىشلارنى ۋەسفى ئەتمەك.
ئەقلى كامىلدۇر سۆزنى ئاز قىلماق،
لەفىزى ئاز مەئناسىن دەراز قىلماق.
بۇ جىھەتدىن سۆز بولدىلار ھەسرى،
زىيىب ھىممەتلىك مىسلىدۇر قەسرى.
سۆزىنى توختاتتى بىھۇدە گۇفتار،
سەنجەرىدۇر سۈپۈرگى غۇربەتزار.»

«بۇ كىتاب چەھارتاق لەفىزى نىھان،
بەئزى ئەلفازى فارسى پىنھان.
ئەھلى ئەزۋاقلار ئوقۇپ كۆرسە،
بەئزى لەفىزى مۇغەللەت تىل ئۆزرە.
زەۋق - شەۋق كۆڭلىدە قەرار ئالماي،
بەئزى لەفىزى گۇمان بىلەن بىلمەي.
چەھپا بولغانىكەن بۇ رەڭ تىلدە،
مىڭ ئۈچ يۈز ئون سەككىزىنچى يىلدە.
بۇ كىتاب ساھىبى ئىدى شاھيار،
كەنت كىلىيان ئىچىدە ھاتەمدار.
ئىلتىماس ئەتتى نەقل قىلماقغە،
سەقىل ئەلفازىنى تۈزەتمەككە.
نەچچە كۈن مەن سۈپۈرگى خەت پۈتدۈم،
لەفىزى مۇغەللەتنى ئىنتىقال ئەتتىم.
بۇ كىتاب شاھيار خوجا ئاكامنىڭدۇر،
ھاتەمىي تايىدەك شەھرىارنىڭدۇر.
ئادەمىي كامىل ھەم دىيانەتلىك،
سېخىيلىق بابىدا نىھايەتلىك.
ئەھلى ئىنساب ئېرۇر نىھايەتسىز،
دىن يولىدا خىلاق ئادەتسىز.
ئەمرى ھەق يولىنى تۇتۇپ مەھكەم،
سەئىد ئاخۇننى ئوقۇتۇپ بىغەم.»

دەپ يېزىپ، ئاخىرىغا: ھىجرىيە 1327 - يىلى دەپ يېزىپ ئىمزا سىنى قويغان.
4. نامسىز قوليازما: كىتاب ئىسمى يوق. ئاخىرىدىن خېلىلا كۆپ بەتلىرى چۇۋۇلۇپ يوقالغان.
تىلى ئەرەبچە، كىتاب قوليازما بولۇپ 24 × 13 سانتىمېتىر كەسلەمدە ھەر بېتىگە 14 قۇردىن قىلىپ پاتلانغان خوتەن قەغىزىگە ھىجرىيە 1324 - يىلى (مىلادىيە 1906 - 1907 - يىللار) كۆچۈرۈلگەن.
كىتابنىڭ بىر بېتىدىكى سۈپۈرگى سەنجەرىنىڭ ئەسلەتمىسىگە ئاساسلانغاندا، ئۇ بۇ كىتابنى مۇھەممەد ئىمىن ئاخۇن ئىسىملىك بىرىگە كۆچۈرۈپ بەرگەن.
5. «نەفەھاتىل - ئۇنس»: (ئابدۇرەھمان جامىينىڭ 600 دىن ئارتۇق شائىر، ئەدىب - ئۆلىمانىڭ بىئوگرافىيەسىنى تونۇشتۇرغان ئەسىرى) نى ھىجرىيە 1334 - يىلى (مىلادىيە 1915 - 1916 - يىللار) پارس تىلىدىن تۈركىي تىلىغا تەرجىمە قىلغان. پاتلانغان خوتەن قەغىزىگە چىرايلىق كۆچۈرۈپ، تۈپلەپ مۇقاۋىلىغان.

6. «دىۋانى غىياس» (غىياس ئىسىملىك شائىرنىڭ پارسچە شېئىرلار توپلىمى): سۈپۈرگى سەنجەرى تەرىپىدىن ئۆز تىلى (پارسى) بويىچە پاتلانغان خوتەن قەغەزىگە 14×23 سانتىمېتىر كەسىلمەدە ھەر بېتىگە 24، 22 مىسرادىن قىلىپ كۆچۈرۈپ تۈپلەنگەن (باش - ئاخىرى تولۇق بولمىغاچقا كۆچۈرۈلگەن يىل دەۋرى، بەت سانى ئېنىق ئەمەس، پەقەت 102 بەتلا قېپقالغان).

7. «دىۋانى غەربىي»: ئۇ يەنە «غەربىي» تەخەللۇسى بىلەن كۆپلىگەن شېئىرلارنى يازغان بولۇپ، بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىردىنبىر مىراسى «دىۋانى غەربىي» دۇر. بۇ دىۋان ھىجرىيە 1335 - يىلى (مىلادىيە 1916 - 1917 - يىللار) دا تۈزۈلگەن. دىۋاندا شائىرنىڭ ھىجرىيە 1319 - يىلى (مىلادىيە 1901 - 1902 - يىللىرى) يېزىلغان شېئىرلىرىمۇ بار.

شائىر يەتمىش ئىككى ياشقىچە ياشىغان بولسىمۇ ئۆمرىدە نۇرغۇن ئىلمىي، ئەدەبىي ئەمگەكلەرنى قىلىپ 19 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى خەزىنىسىنىڭ ئاخىرقى سەھىپىلىرىگە بىباھا گۆھەرلەرنى قېزىپ، ئىنسانىيەتكە زور مىراسلارنى قالدۇرغان. شائىر تىرىشچان، ئۇپرىماس روھ ۋە خورىماس كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە جەڭگىۋار قەلەم ساھىبى ئىدى. ئۇ ئىنسانىيەت ئۈچۈن تالاي ياخشى ئىشلارنى قىلغان. ئەلنى ئىلىم - مەرىپەت يولىغا باشلىغان. مىڭلىغان ئۇيغۇر بالىلىرىنىڭ قەلبىگە مەرىپەت ئۇرۇقىنى چېچىپ، ئۇلارنىڭ قاراڭغۇ دىللىرىنى ئېرىپان نۇرى بىلەن نۇرلاندۇرغان. سەبىيلەرنىڭ ئەقىل كۆزلىرىنى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغاتقان. ئۇنىڭ بىر بەيتۈلمۇقەددەسنى تاۋاپ قىلىپ ھەج پەرزىنى ئادا قىلىپ كېلىش ئارمانى بار ئىدى. ئەپسۇسكى، ئۆزىنىڭ «يا، بەيتىللا» ناملىق شېئىرىدا قەيت قىلغىنىدەك، ئىقتىسادىي كۈچى يار بەرمىدى. كېيىن يېشىنىڭ ئۇلغىيىشى بىلەن سالامەتلىكى يار بەرمەي، بۇ ئارزۇسىغا يېتەلمىگەن. شائىر قولىدىكى قەلىمىنى تەخمىنەن 40 يىل تاشلىماي يېزىقچىلىق بىلەن بولۇپ، بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى ئىجاد ئېتىپ مىلادىيە 1918 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

شائىرنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتى توغرىسىدا ئىلگىرى ئېلان قىلىنىپ كەتكەن يىلنامىلەردە ئازراق خاتالىق مەۋجۇت بولۇپ، ئۇنى 1864 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1936 - يىلى ۋاپات بولغان دېيىلگەندى. ھازىر تېپىلغان يازما خاتىرىلەر (يىلنامىلەر) گە ئاساسلانغاندا، شائىر سۈپۈرگى سەنجەرى 1846 - يىلى تۇغۇلۇپ 1918 - يىلى ۋاپات بولغانلىقى دەلىللەندى. بۇ ھەقتە ئىشەنچلىك ھۆججەت بار بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

1. «ساباتىل - ئاجىزىن» نىڭ قوشۇمچە بېتىمدە سۈپۈرگى سەنجەرى ئۆز قەلىمى بىلەن: «بۇ كىتاب مۇستەتاب رسالەئى ئەزىزە - «شەررە سەباتول - ئاجىزىن» نى سەنجەرى سۈپۈرگى ئاخۇند پۈتۈپ تامام قىلغان. ۋە «رسالەئى زىكىرى جەھرى» ۋە «رسالەئى زىيائىل قۇلاب» دىن ئىبارەت بۇ ئىككى كىتاب پارسى ئىدى، تۈركى تەھرىر قىلىپ، مۇئەشەرىزۇ ۋە مۇقاۋى مەجىدا قىلىپ فارغ بولغان. بىر مىڭ ئۈچ يۈز ئوتتۇز ئۈچىنچى يىلىدا» دەپ يازغان بولۇپ، بۇنىڭدىن شائىرنىڭ ئىككى رسالىنى پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغانلىقى ھەمدە بۇ كىتابنىڭ ئۇنىڭ 1914 - 1915 - يىللىرىدىكى ئەمگىكى ئىكەنلىكىنى بىلىمىز.

2. يەنە شۇ كىتاب، شۇ قوشۇمچە بەتنىڭ كەينىگە: «تارىخقا بىر مىڭ ئۈچ يۈز ئوتتۇز يەتتە ماھى مۇھەررەمنىڭ يىگىرمەسىدە ئۇشبۇ كىتابنى سەنئەتچى سۈپۈرگى ئاخۇن مەرھۇم ئوغۇللىرى ئابدۇللاخاندىن پېقىر ئابدۇللا ئاخۇند سوداگەر ئىلى ئاخۇند ئوغلى تۇقسان تەڭگىگە ھەدىيە قىلدىم... نىشانە ئابدۇللا (ئىمزا قويۇلغان)» دەپ يېزىلغان.

بۇ ئەسلىمىدىن بىز بۇ كىتابنىڭ ئىگىسى — شائىر موللا سۈپۈرگى سەنئەتچىنىڭ ھىجرىيە ھېسابىدا 1337 - يىلى 1 - ئاينىڭ 20 - كۈنى (مىلادىيە 1919 - يىلى) ئاللىقاچان «مەرھۇم بولۇپ بولغانلىقىنى بىلىمىز. ئەمما، بىراق ۋاپات بولۇپ بولغۇچە بالا - چاقىلىرىنىڭ ئۇنىڭ تەۋەرىكلىرىنى باشقىلارغا «ھەدىيە» قىلىۋېتىشىمۇ ئانچە ئەقىلغا سىغمايدۇ. شۇڭا، شائىرنىڭ ۋاپاتىنى بۇ كىتاب «90 تەڭگىگە ھەدىيە» قىلىۋېتىلىشتىن ئاز دېگەندە بىرەر يىل بۇرۇن بولغان دەپ قاراشقا بولىدۇ. شۇنداق بولغاندا، بۇ مەلۇماتلاردىن شائىر سۈپۈرگى سەنئەتچىنى مىلادىيە 1918 - يىلى 5 - ئايلاردا ۋاپات بولغان دەپ بېكىتىشكە بولىدۇ.

بۇ كىتابنىڭ ئىسمى «تارىخقا بىر مىڭ ئۈچ يۈز ئوتتۇز يەتتە ماھى مۇھەررەمنىڭ يىگىرمەسىدە ئۇشبۇ كىتابنى سەنئەتچى سۈپۈرگى ئاخۇن مەرھۇم ئوغۇللىرى ئابدۇللاخاندىن پېقىر ئابدۇللا ئاخۇند سوداگەر ئىلى ئاخۇند ئوغلى تۇقسان تەڭگىگە ھەدىيە قىلدىم... نىشانە ئابدۇللا (ئىمزا قويۇلغان)» دەپ يېزىلغان. بۇ كىتابنىڭ ئىسمى «تارىخقا بىر مىڭ ئۈچ يۈز ئوتتۇز يەتتە ماھى مۇھەررەمنىڭ يىگىرمەسىدە ئۇشبۇ كىتابنى سەنئەتچى سۈپۈرگى ئاخۇن مەرھۇم ئوغۇللىرى ئابدۇللاخاندىن پېقىر ئابدۇللا ئاخۇند سوداگەر ئىلى ئاخۇند ئوغلى تۇقسان تەڭگىگە ھەدىيە قىلدىم... نىشانە ئابدۇللا (ئىمزا قويۇلغان)» دەپ يېزىلغان.

(ئاپتور گۇما ناھىيەلىك ج خ ئىدارىسىنىڭ پېنسىيۇنچىسى)

بۇ كىتابنىڭ ئىسمى «تارىخقا بىر مىڭ ئۈچ يۈز ئوتتۇز يەتتە ماھى مۇھەررەمنىڭ يىگىرمەسىدە ئۇشبۇ كىتابنى سەنئەتچى سۈپۈرگى ئاخۇن مەرھۇم ئوغۇللىرى ئابدۇللاخاندىن پېقىر ئابدۇللا ئاخۇند سوداگەر ئىلى ئاخۇند ئوغلى تۇقسان تەڭگىگە ھەدىيە قىلدىم... نىشانە ئابدۇللا (ئىمزا قويۇلغان)» دەپ يېزىلغان. بۇ كىتابنىڭ ئىسمى «تارىخقا بىر مىڭ ئۈچ يۈز ئوتتۇز يەتتە ماھى مۇھەررەمنىڭ يىگىرمەسىدە ئۇشبۇ كىتابنى سەنئەتچى سۈپۈرگى ئاخۇن مەرھۇم ئوغۇللىرى ئابدۇللاخاندىن پېقىر ئابدۇللا ئاخۇند سوداگەر ئىلى ئاخۇند ئوغلى تۇقسان تەڭگىگە ھەدىيە قىلدىم... نىشانە ئابدۇللا (ئىمزا قويۇلغان)» دەپ يېزىلغان.

بۇ كىتابنىڭ ئىسمى «تارىخقا بىر مىڭ ئۈچ يۈز ئوتتۇز يەتتە ماھى مۇھەررەمنىڭ يىگىرمەسىدە ئۇشبۇ كىتابنى سەنئەتچى سۈپۈرگى ئاخۇن مەرھۇم ئوغۇللىرى ئابدۇللاخاندىن پېقىر ئابدۇللا ئاخۇند سوداگەر ئىلى ئاخۇند ئوغلى تۇقسان تەڭگىگە ھەدىيە قىلدىم... نىشانە ئابدۇللا (ئىمزا قويۇلغان)» دەپ يېزىلغان. بۇ كىتابنىڭ ئىسمى «تارىخقا بىر مىڭ ئۈچ يۈز ئوتتۇز يەتتە ماھى مۇھەررەمنىڭ يىگىرمەسىدە ئۇشبۇ كىتابنى سەنئەتچى سۈپۈرگى ئاخۇن مەرھۇم ئوغۇللىرى ئابدۇللاخاندىن پېقىر ئابدۇللا ئاخۇند سوداگەر ئىلى ئاخۇند ئوغلى تۇقسان تەڭگىگە ھەدىيە قىلدىم... نىشانە ئابدۇللا (ئىمزا قويۇلغان)» دەپ يېزىلغان.

ئەدەبىياتىمىزدا ئىجادىيەت ۋە ئەمەلىيەت

ئابابەكرى ئابدۇرەشىت

ئەدەبىيات تارىخى ۋە ئىجادىيەت ئەمەلىيەتتىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، يازغۇچى - شائىرلار ئىجادىيەتتە ھامان مەلۇم بىر تېما، كوناكرېت ۋەقە ياكى ئىجادىيەت ئۇسلۇبىغا نىسبەتەن كۈچلۈك خاھىشچانلىقنى ئىپادىلەپ، شۇنى چۆرىدىگەن ھالدا ئىجاد قىلىدۇ، ئۇنىڭغا قان - تەرنىنى سىڭدۈرۈپ قەدەممۇقەدەم ئىلگىرىلەيدۇ. ئۆتكۈر ئەپەندى قەشقەرگە نىسبەتەن چوڭقۇر ھېسسىياتى بارلىقىنى كۆپ قېتىم تىلغا ئالغان ھەمدە قەشقەر ھەققىدە گۈزەل لىرىكىلارنى يېزىپ چىققان؛ زوردۇن سابىرنىڭ خېلى كۆپ ئەسەرلىرى مەكتەپ ۋە مەكتەپلەر تۇرمۇشىغا بېغىشلانغان؛ مەتتىمىن ھوشۇر ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ قىزىقى، يۇمۇرستىك خاراكتېرىنى يېزىش بىلەن داڭق چىقارغان بولسا؛ ئەختەم ئۆمەر كۆپىنچە ئەسەرلىرىنىڭ سۆزىنى دولانلىقلارنىڭ ھايات كارتىنىسى ئىچىدىن ئىلغاپ ئالغان؛ ھاجى ئەھمەت كۆلتىگىن خەلقىمىزنىڭ قەيسەر، سۆيۈملۈك قىزى نۇزۇگۈم ھەققىدە قەسىدىلەر يازغان. يەنە بىر جەھەتتىن، بەزى تېمىلارنىڭ قايتا - قايتا قەلەمگە ئېلىنىشى ئەدەبىياتىمىزدىكى كۆپ كۆرۈلىدىغان ھادىسىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن بىر «نۇزۇگۈم» تېمىسىدا توققۇز ئەدىب 8 خىل ژانىردا 9 پارچە ئەسەرنى رويپاچا چىقارغان. ئەمدى ئەھمەد زىيائىغا كەلسەك، ئۇ كلاسسىك ئەدەبىياتقا، جۈملىدىن كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى «رابىيە - سەئىدىن» تېمىسى ۋە بۇ ھەقتىكى ۋەقەلىككە ئالاھىدە قىزىقىپ، ئۇنى ئىجادىيەت ھاياتىدىكى مۇھىم تېمىلارنىڭ بىرى قىلغان. ئەدىب ئەھمەد زىيائىنىڭ ھايات مۇساپىسى ۋە ئىجادىيەت ئەمەلىيەتتىن قارىغاندا، ئۇنىڭ پۈتكۈل ئىجادىيەتتىن كلاسسىك ئەدەبىيات بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكلىكىنى بىلەلەيمىز.

1. ئەدەبىي ھەۋەسنىڭ بىخلىنىشىدىن بەدئىي تالانتنىڭ كامالتىگىچە

كىشى ھاياتىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان ئامىل شۇ ئادەمگە ئۆمرىدە (كۆپىنچە ھاللاردا بالىلىقىدا) ئەڭ قاتتىق تەسىر قىلغان، قەلبىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدىن ئورۇن ئېلىپ ئۇنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرىگە دائىما سايە تاشلاپ تۇرىدىغان، ئەس - يادىدىن مەڭگۈ چىقىپ كەتمەيدىغان بالىلىقتىكى تەربىيەدۇر. ئەدىب ئەھمەد زىيائىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن، ئۇنىڭ بالىلىق قەلبىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان، كېيىنكى ئىجادىيەت ھاياتىدا ھەل قىلغۇچ رول ئويناغان نەرسە دەل ئاتىسى، ئۇنىڭ

مەدرىسە تەربىيەسى، ئەزىزانە قەشقەر ئۇنىۋېرسال تېخنىكا ئىنستىتۇتى ۋە كىلاسسىك ئەنئەنە دەپ ئېيتساق خاتالاشقان بولمايمىز. ئەمەلىيەتتە، ئەھمەد زىيائىنىڭ ئون نەچچە يېشىدا خېلى يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيەدىكى شېئىرلارنى يازالمىشى، 15 يېشىدا پارس تىلىدا 1000 مىسرادىن ئارتۇق ھەجىمدىكى داستاننى يېزىپ چىقىشى ئەدەبىياتقا بولغان مۇھەببىتى، تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، بالا زىيائىنىڭ قەلبىدە پەيدا قىلغان شېئىرىيەتكە بولغان كۈچلۈك ھەۋەس ۋە كىلاسسىك نەمۇنىلەردىن قوبۇل قىلغان ئىجادىيەت ئوزۇقىنىڭ بىۋاسىتە نەتىجىسى ئىدى. ئەدبى ئۆزىنىڭ بالا ۋاقتلىرىدا قوبۇل قىلغان تەربىيەسىنىڭ كېيىنكى ئىجادىيەتكە بولغان تەسىرى ئۈستىدە توختىلىپ: «كېيىنكى چاغلاردا خەلققە ۋە مىللەتكە ئاز - تولا پايدىلىق ئىشلارنى قىلالىشىدا دادامنىڭ مېنى قاتتىق قوللۇق بىلەن تەربىيەلىشى ۋە چېنىقتۇرۇشى ئالاھىدە رول ئوينىغان. مەسىلەن، ئەرەب تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى بولغان (ماقاماتى ھىر)نى مەن شۇ چاغدىلا ئوقۇپ تۈگەتكەن؛ پارس كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يۈكسەك پەللىسى - بېدىل ئەسەرلىرىنىمۇ شۇ چاغدىلا ئوقۇپ بولغانىدىم» دەيدۇ ①. بۇ يەردە شۇ نەرسە ئالاھىدە دىققەتتىمىزدە بولسۇنكى، ئەھمەد زىيائى ئەرەب، پارس ئەدەبىياتىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان يۇقىرىقى ئەسەرلەرنى ئوقۇشتىن بۇرۇن ئۇيغۇر كىلاسسىكلىرىنىڭ نادىر ئەسەرلىرى ۋە ئەرەب، پارس تىلىدىكى ئاز بولمىغان باشقا ئەسەرلەرنى ئوقۇغان، ئۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولۇشىدا شەك يوق، چۈنكى ئەدبى «تۆت قېتىم ئۆلۈپ، بەشىنچى قېتىم تىرىلگەن ئادەم» دېگەن روماندا بىزنى بۇ ھەقتىكى ناھايىتى مۇھىم ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئەھمەد زىيائى ئەدەبىي ئىجادىيەت مۇساپىسىدە شېئىر، داستان، دراما، ئوپېرا ۋە رومان قاتارلىق كۆپ خىل ژانىرلاردا ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان بولۇپ، شېئىر، داستان ۋە دراما ئىجادىيىتى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئەدبىنىڭ يۇقىرىقى ھەر خىل تۈردىكى ئەسەرلىرىنى ئەستايىدىل ئوقۇپ كۆرگەندىن كېيىن شۇ نەرسىنى بايقايمىزكى، ئەھمەد زىيائى ئۆز ئىجادىيىتىدە، بولۇپمۇ چوڭراق ھەجىمدىكى يىرىك ئەسەرلىرىدە «رابىئە - سەئىدىن» تېمىسىغا ئالاھىدە ئورۇن بەرگەن. 1943 - يىلى يازغان ئوپېراسى، 1944 - يىللاردا تۈرمىدە يېزىشنى باشلىغان رومانى ۋە كېيىنكى دەۋر ئىجادىيىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى ۋە شائىرلىق ئىستېداتىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان داستاننى دەل مۇشۇ تېمىغا بېغىشلىغانىدى. ئەھمەد زىيائى «رابىيە - سەئىدىن» تېمىسىغا نېمە ئۈچۈن بۇنداق ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قارايدۇ؟ ئەھمەد زىيائىنىڭ ئۆز ئەسلىمىسى ۋە بۇ ھەقتە ئىزدەنگۈچىلەرنىڭ بايانلىرىدىن مەلۇم بولدىكى، زىيائى بالىلىق ۋە ياشلىق مەزگىلىدە دادىسىنىڭ نەچچە مىڭ پارچە كىتاب قويۇلغان كۈتۈپخانىسىدا ئاز بولمىغان كىلاسسىك ئەسەرلەر بىلەن تونۇشقان، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئابدۇرېھىم نىزارىي يېزىپ قالدۇرغان «رابىئە - سەئىدىن» داستانىمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يۈرتى قەشقەردە يۈز بەرگەن رېئال مۇھەببەت پاجىئەسى ئاساسىي ۋەقەلىك قىلىنغان بۇ داستان ئاشۇ يىللاردا ئەھمەد زىيائىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ قەلبىنى لەرزىگە كەلتۈرگەن ھەم گۈدەك قەلبىدە بۇ ئاشىق - مەشۇقلارغا تېخىمۇ مۇكەممەلەرەك ئابىدە تىكلەش ئىستىكىنى ئويغاتقان. ئەدبى بۇ ھەقتە: «مەندە ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ئەرەبلەرنىڭ «لەيلى - مەجنۇن»ى، ئەرەبىستان، باغدادلىقلارنىڭ «پەرھاد - شىرىن»ى، «غېرىب - سەنەم»ى بار ئىكەن، بىزدە بۇنداقلا يوقمۇ؟ دەپ ئويلار ئىدىم. بەختكە يارىشا،

ماڭا بۇ مەقسەتكە ئېرىشىش مۇيەسسەر بولدى، مەن بۇنى تاپتىم. ئۇنى ئەرەبىستان چۆللىرىدىن، باغداد ۋادىلىرىدىن، ئەرەبىستان تاغلىرىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ قاينىمى بولغان قەشقەرنىڭ بايتوقاي يېزىسىنىڭ جىگدە - سۆگەتلىكلىرى ئارىسىدىن، يامانيار ئۆستىڭىنىڭ بويىدىن تېپىۋالدىم»^② دەپ يازىدۇ. بۇ قۇرلار ئەھمەد زىيائىنىڭ مەزكۇر تېمىغا نېمىشقا شۇنچىلىك قىزىقىدىغانلىقىنى مەلۇم دەرىجىدە كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ.

يەنە بىر جەھەتتىن، شەرق كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى نەزىرە^③ باغلاش ھادىسىسى ئەھمەد زىيائىنىڭ بۇ تېمىغا ۋارىسلىق قىلىپ قايتا - قايتا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشىنىڭ ئەنئەنىۋى ئىجادىيەت ئاساسى ئىدى. «شەرق ئىسلام ئەدەبىياتىدا نەزىرە ئەنئەنىسى ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي ئەنئەنگە ئىگە بولۇپ، ئۇ ئەڭ دەسلەپتە بىرقەدەر قىسقىراق ئەسەرلەردە كۆرۈلگەن، 10 - 12 - ئەسىرلەرنىڭ باشلىرىدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئاز بولمىغان زور ھەجىملىك ئەدەبىي ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن نەزىرە يازغۇچىلار دىققەت - ئېتىبارنى مەزكۇر ئەسەرلەرگە قارىتىشقا باشلىدى. بۈيۈك پارس شائىرى فىردەۋس (1020 - 934) نىڭ «شاھنامە»سى ۋە نىزامى گەنجىۋى (1209 - 1141) نىڭ «خەمىسە»سى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، نۇرغۇن ئەدىب، شائىرلار خۇددى گۆھەر تېپىۋالغاندەك بەس - بەستە نەزىرە يېزىشقا كىرىشىپ، شەرق ئىسلام ئەدەبىياتىدا نەزىرە يېزىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى»^④. شەرق ئىسلام ئەدەبىياتىنىڭ بىر قىسمى بولغان ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىمۇ نەزىرە باغلاش ئەنئەنىسى ئىنتايىن كەڭ ئومۇملاشقان ۋە كۆپ قوللىنىلغانىدى.

كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا نەۋائىنىڭ «خەمىسە»سى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، «شۇ ۋاقىتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ رايونىغا ئىنتايىن زور تەسىر كۆرسەتكەن. نۇرغۇن يازغۇچى، شائىرلار نەۋائىنى ئۈستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭ «خەمىسە»سىدىن ئوزۇق ئېلىپ ئەسەر ئىجاد قىلغان ھەم ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىكى تەسىرى بارغانسېرى كۈچەيگەن. بەزى ئۇيغۇر يازغۇچىلار نەۋائىنىڭ «خەمىسە»سىنى نەسرىي تىلغا ئۆزگەرتىپ، تېخىمۇ ئاددىي، ئاممىباب تىل بىلەن خەلق ئاممىسىغا تېخىمۇ يېقىنلاشتۇرماقچى بولغان»^⑤. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر نامايەندىلەرنىڭ بىرى بولغان مول ھوسۇللۇق ئەدىب ئابدۇرېھىم نىزارىمۇ نەۋائىنىڭ «پەرھاد - شىرىن»، «لەيلى - مەجنۇن» قاتارلىق ئىككى داستانغا نەزىرە باغلاپ، ئۆز ئىجادىيىتى داۋامىدا ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىللە، يەنە ئۆزىنىڭ ئىجادىي ئەمگىكىنى قوشۇپ، كۈچلۈك يەرلىك پۇراققا ئىگە قىلغان.

دېمەك، مەلۇم تېمىلارنىڭ قايتا - قايتا قەلەمگە ئېلىنىشى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا ئۇزاقتىن داۋاملىشىپ كەلگەن، چوڭقۇر ئاساسقا ئىگە بىز تۈرلۈك ئىجادىيەت ھادىسىسى بولۇپ، «پەرھاد - شىرىن» داستانىنىڭ نېمىشەت، نۇرمۇھەممەت توختى قاتارلىق ھازىرقى زامانغا تەۋە شائىر، يازغۇچىلىرىمىز قەلەمدە دەۋر روھى ۋە كۈچلۈك يەرلىك پۇراققا ئىگە قىلىنىشى؛ «نۈزۇگۈم» تېمىسىنىڭ بىرقانچە ئەدىب قەلەمدە ئوخشىمىغان شەكىللەردە ئىپادە قىلىنىشى قاتارلىقلار نەزىرە باغلاش ئەنئەنىسىنىڭ 20 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى نەمۇنىلىرى دەپ ئېيتىش تامامەن مۇمكىن. ئەھمەد زىيائىنىڭ «رابىيە - سەئىد» تېمىسىغا كۈچلۈك مۇھەببەت باغلىشى ۋە بىرقانچە پارچە ئەسەر يېزىپ قالدۇرۇشى ماھىيەتتە ئەنە شۇنداق ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىجادىيەت ئەنئەنىسىنى ئۆزىگە

مەنبە ۋە ئاساس قىلغانىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى ۋە ئەڭ كەڭ تارقاتقان بولغانىدى. ئەھمەد زىيائى شېئىرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى كىلاسسىك ئەدەبىيات ۋە ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىنى - رومانىزم ۋە رېئالىزمنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، كىلاسسىك ئەدەبىياتقا بولغان ۋارىسلىق بىلەن ئىجادىيلىقنىڭ ئەڭ ياخشى ماسلاشتۇرۇلۇشى ئىدى. ھازىرقى زامان ئىجتىمائىيلىقىدىكى تۈرلۈك - تۈمەن ھادىسىلەر شائىرغا كۈچلۈك تەسىر قىلىپ، ئۇنىڭ شائىرلىق ئىلھامىنى قوزغىتىپ تۇرغان بولسا، كىلاسسىك شېئىرىيەت ئەنئەنىسىدىن كېلىۋاتقان ئېنېرگىيە ئۇنىڭ بەدىئىي تالانتىنى ئۈزلۈكسىز تاۋلاپ، ئەھمەد زىيائىنىڭ قېرىماس شېئىرىي تالانتىنى نامايان قىلغان. دەپ ئۆتكىنىمىزدەك، «ئەھمەد زىيائى كىلاسسىك شېئىرىي شەكىللەرنى قوللانغان، شېئىرلارنى ئارۋۇز ۋەزنىدە يېزىپ، تىلىدىكى پاساھەتكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. شۇنداقلا يەنە شېئىرىي پىكىرلەرنى، شېئىر مەزمۇنىنى بىۋاسىتە ئەمەس بەلكى «يار»، «ۋىسال»، «ھىجران» دېگەندەك شېئىرىي ئوبرازلار ۋاسىتىسى ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا يەنە دەۋر ئالاھىدىلىكى گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن، ئەمما ئۇمۇ بىۋاسىتە بولماستىن، شېئىرىي تەركىبلەرنىڭ قات - قېتىغا سىڭىپ كەتكەن»^⑥. شائىرنىڭ شېئىرىيەتتىكى يۇقىرى تالانتى، بەدىئىي ماھارەتلەرگە شۇ قەدەر پىششىق بولۇپ، شېئىرلىرىنىڭ كىلاسسىك شېئىرىيەت ئەنئەنىسى بىلەن زىچ باغلىنىشقا ئىگە بولۇشى ئەمەلىيەتتە كۆپ خىل تىل مۇھىتىدا كىلاسسىك ئەدەبىياتنى چوڭقۇر ئۆگەنگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇ نەرسىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇكى، كىلاسسىك شائىرلار ئىجادىيەتنىڭ خېلى يۇقىرى پەللىسى ھېسابلانغان، كىلاسسىك ئەدەبىياتتا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان تەسەۋۋۇپ شېئىرىيىتى ئامىللىرى ئەھمەد زىيائى ئىجادىيەتتىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقاندى. مەسىلەن، ئۇنىڭ «ھەيرەت ئىچىدە» دېگەن شېئىرىدىكى تۆۋەندىكى بىر قانچە مىسرانى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

يار ئەكسى جامۇ مەيدە قىلمىدى يالغۇز زۇھۇر،
بارچە بارلىق يار ئەكسى سارى قىلدى ئىقتىدا.

قالمىغاي بۇ سىر يېشىلگەن چاغدا بۇ مەنلىككە ئورۇن،
سىر ئېرۇر يەرۇ ئاسمان زەرد قۇياش شاھۇ گەدا.

ئۇشبۇ سىرلار ئېرۇر ۋابەستە بارلىق رىشتەسى،
تەۋرىسە بۇ رىشتە گەر بولغاي ئاڭا مىڭ جان پىدا^⑦.

ئەھمەد زىيائى ئىجادىيەتنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا يېزىپ تاماملانغان «ئىلمىي ئابىدىلىرىمىز ئىجادچىلىرى - يۈسۈپ ۋە مەھمۇد» ناملىق تارىخىي داستانى ئۇنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىيات ۋە كىلاسسىك مەدەنىيەت قەھرىمانلىرىمىزغا بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتى ۋە ھۆرمىتى بولۇپ، ئېنىقكى، ئەدب بۇ داستان ئارقىلىق كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ئىككى بۈيۈك نامايەندىگە مەڭگۈلۈك ئابىدە تىكلەمەكچى بولغان. شائىر ۋە تۆھپىكار ئالىم ئەھمەد زىيائى يەتمىش بەش يېشىدا يېزىپ تاماملانغان

بۇ يىرىك ئەسەر ئۈچ بۆلۈم، ئون بەش مىڭ مىسرادىن تەركىب تاپقان بولۇپ، داستان «بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇنقى ۋاقىتتىن باشلىنىپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇد كاشغەرىدىن ئىبارەت ئىككى ئالىم مەنسۇپ بولغان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى، تەرەققىياتى، گۈللىنىش جەريانى، بۇ ئىككى ئالىمنى يېتىشتۈرگەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇدرەت تېپىشى ۋە چۈشكۈنلىشىشى، «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ يېزىلىش جەريانى، ئۇنىڭ يازغۇچىلىرىنىڭ كەچۈرمىشلىرى ۋە ۋاپاتىغا دائىر جەريانلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن»^⑧، كېيىنكى ئىككى بۆلۈم ئاساسەن بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ كېيىنكى كەچۈرمىشلىرىگە بېغىشلانغان. 15 مىڭ مىسرادىن تۈزۈلگەن بۇ چوڭ ھەجىملىك تارىخى داستان ئەھمەد زىيائىنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى داستانچىلىق ئەنئەنىسىنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى ئىكەنلىكىنىڭ دەلىلى.

شائىرنىڭ ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدىن شۇنداق يەكۈن چىقىرىش مۇمكىنكى، ئەھمەد زىيائىنىڭ ئەدەبىي ھەۋىسى كىلاسسىك ئەدەبىيات زېمىنىدا بىخىلانغان ۋە كۆكلەپ مېۋە بەرگەن بولۇپ، كېيىنكى دەۋر ئىجادىيىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسىمۇ يەنىلا شۇ كىلاسسىك ئوزۇقلار — كىلاسسىك تىل، كىلاسسىك ئۇسلۇب، كىلاسسىك ژانىر، كىلاسسىك تېما قاتارلىقلار ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن.

2. كىلاسسىك ئەدەبىيات كاندىن ئالىملىق ئىستېداقتىچە

مەلۇم بولغىنىدەك، ئەھمەد زىيائى ئۇيغۇر شېئىرىيەت ئاسمىنىدا پارلىغان نۇرلۇق يۇلتۇز بولۇپلا قالماي، يەنە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى ساھەسىدە زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن يېتۈك ئالىم ئەدەبىيات ئەھمەد زىيائى كىلاسسىك ئەدەبىياتقا بولغان ئوتتەك ئىشتىياقى، كۈچلۈك مۇھەببىتى ۋە بۇ جەھەتلەردىكى ئارتۇقچىلىقى سەۋەبلىك ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىغا قاتناشقاندىن تارتىپ تاكى ئاخىرقى نەپەسلىرىگىچە كىلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، بۇ ساھەدىكى نۇرغۇن بوشلۇقلارنى تولدۇردى، نەچچە ئەسىرلىك كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ بىزگىچە يېتىپ كېلىشىگە ئالاھىدە كۈچ چىقىرىپ، بىزلەرنى جاھان مەدەنىيەت دۇنياسىدا يېگانە، ئالەمشۇمۇل ئەسەرلىرىمىز بىلەن قايتىدىن بۈگۈنكى زاماننىڭ تىلىدا يۈز كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر قىلدى.

تەتقىقاتچى ئەھمەد زىيائىنىڭ ئەدەبىيات تەتقىقات پائالىيىتى (20 - ئەسىرنىڭ) 40 - يىللىرىدا باشلانغان بولۇپ، ئاشۇ يىللاردا «ئۇ ياش يازغۇچىلارغا ياردەم، ماۋزۇسى ئاستىدا بىر قىسىم ئەدەبىي ماقالىلەر ۋە «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى خىسلەت ۋە سەنئەت ئۈنچىلىرى، قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەرنى يېزىپ مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلغان»^⑨. ئەدەبىياتىمىزنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان يۇقىرىقىدەك ئىلمىي ئەمگەكلىرىدىن باشقا ئېلىپ بارغان تەتقىقاتى ۋە نەتىجىلىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

1. 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى بىباھا قامۇس — «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىقىشتەك جاپالىق ئىلمىي ئەمگەكنى ئورۇنلىغان. ئەمما، بۇ تەرجىمە ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن خەلقىمىز بىلەن يۈز كۆرۈشەلمىگەن.
2. 50 - يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئەھمەد زىيائى شىنجاڭ يازغۇچىلار جەمئىيىتىگە كېلىپ

كىلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىنى باشلىۋەتكەن. شۇ ۋاقىتلاردا كىلاسسىك ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلاش ئىشلىرىنى ئىشلەپ، ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «رابىيە - سەئىدىن» داستانى ۋە موللا شاكىرنىڭ «زەپەرنامە» داستانىنى نەشرگە تەييارلاپ، ئوقۇرمەنلەرنى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ نادىر ئۆلگىلىرى بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە تونۇشتۇرغان.

3. ئاشۇ يىللاردا (1957 - يىلى) يەنە «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭدىن ئۆگىنىدىغانلىرىمىز»، «كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ قەدىمىيلىكى ۋە ئۇنىڭ چەت تىل تەسىرىگە ئۇچراش جەريانى» دېگەن ماقالىلەرنى يېزىپ، بىزنى كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى، مەشھۇر كىلاسسىكلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى، كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ باشقا مىللەتلەر ئەدەبىياتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، كىلاسسىكلارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلاردىن خەۋەردار قىلىپ، ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىزدا ئەدەبىي تىلنىڭ ساپلىقىغا ئەھمىيەت بېرىش مەسىلىسىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ.

4. 80 - يىللار ئالىمنىڭ ئىلمىي تەتقىقاتى ئۈچۈن يېڭى بىر زېمىن ھازىرلاپ بەردى. ئەھمەد زىيائى 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا مەدەنىيەت خەزىنىمىزدىكى يەنە بىر بىباھا گۆھەر «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەزمىي نۇسخىسىنى ئىشلەشتەك زور ئەمگەككە قاتنىشىپ، جاپالىق ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق بۇ ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىنى تەييارلاپلا قالماي، «قۇتادغۇبىلىك» تىن ئىبارەت ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ نوپۇزلۇق پىرامىداسىنى بىر مىليارد نوپۇسلۇق خەنزۇ يېزىقىدا نەشر قىلىشقا ئاساس يارىتىپ»^⑩، بۇ يېگانە ئەسەرنى ئىلىم ئالىمىگە ئەسلىي سالاھىيىتى بىلەن قايتىدىن تونۇتتى.

5. بۇ مەزگىللەردە ئەدەب «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھەققىدە ئۆتكۈر پىكىرلىك تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، «تارىخىي مىراس - «قۇتادغۇبىلىك» توغرىسىدا»، «قۇتادغۇبىلىك، كىمىنىڭ ۋە ئۇنىڭ تىلى قايسى تىل؟» دېگەن تېمىلاردىكى چوڭ ھەجىملىك ماقالىلەرنى يېزىپ، مەزكۇر ئەسەر ۋە مۇئەللىپ ھەققىدە شۇ ۋاقىتلاردا ئىلىم ساھەسىدە مەۋجۇت بولغان ھەر خىل كۆز قاراشلارغا پولاتتەك پاكىتلار ئاساسىدا رەددىيە بېرىپ، «قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇر مىللىتىگە مەنسۇپ، ئۇنىڭ تىلى - «ئۇيغۇرتىلى»^⑪ دېگەن بىر ھەقىقەتنى يورۇتۇپ بەردى.

يۇقىرىقىلاردىن سىرت، ئەھمەد زىيائى ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىش بىلەن بىللە كىلاسسىك ئەسەرلەردىن تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇرۇش بىلەنمۇ مەشغۇل بولغان بولۇپ، «رەۋزەتۇس - سەفا» (دوستلار گۈلىستانى)، «تارىخى رەشىدى» نى پارسچىدىن، «ئىسلام پەلسەپە تارىخى»، «قۇتادغۇبىلىك، ئىندېكىسى»، «قۇتادغۇبىلىك، ئىنجۇمەلىرى»، «بۈيۈك ھون ئىمپېراتورلۇقى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى تۈركچىدىن تەرجىمە قىلغانىدى.

دېمەك، شائىر ۋە تەتقىقاتچى ئەھمەد زىيائى ئۆمۈرلۈك ئىجادىيەت ۋە تەتقىقات مۇساپىسىدە كىلاسسىك ئەدەبىيات بىلەن ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتتە بولغان. شائىرنىڭ ئىجادىيەت ئۇسلۇبى، تىلى، ئۇ ئىجاد ئەتكەن ژانىر - تۈر قاتارلىقلاردا كىلاسسىك ئەدەبىياتقا بولغان ئىزچىللىق ۋە ۋارىسلىق ناھايىتى روشەن گەۋدىلەنگەن. بولۇپمۇ شائىر ئىجادىيىتىدە ئىشلەتكەن تىل ئۇنى كىلاسسىك تىل بىلەن بىۋاسىتە باغلاپ تۇرغان. ئەھمەد زىيائى ئۆزىنىڭ تىل ئۇسلۇبى توغرىسىدا توختىلىپ:

«ئەسەرلىرىمىدە پارسچە، ئەرەبچە سۆزلەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ سۆزلەرنى پۇقرالارنىڭ تولۇق چۈشىنىپ كېتىشى ناتايىن. ئەسەر يازغاندا ساپ ئانا تىل بىلەن يازاي دەيمەنۇ، قولغا قەلەم ئالغاندا غەيرىي سۆزلەر ئارىلىشىپ قالىدۇ»^① دەيدۇ. روشەنكى، ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ شائىرغا بولغان تەسىرى شۇ قەدەر چوڭ بولغانكى، ئۇنى ئاڭلىق ئۆزگەرتىشكە ئىمكانىيەت يار بەرمىگەن، كىلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنىسى شائىرنىڭ قان - قېنىغا سىڭىپ كەتكەن.

ھالبۇكى، بىز بۇ يەردە ئەھمەد زىيائىي كىلاسسىك ئەدەبىياتقا تەۋە، ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى بىلەن مۇناسىۋىتى يوق دېمەكچى ئەمەس. شائىر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى باسقۇچىدا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى، ھازىرقى زامان ئېڭى بىلەن سۇغىرىلغان نادىر ئەسەرلەر ۋە ئوبرازلارنى ياراتتى، بۈگۈننىڭ نېنىنى يەپ، بۈگۈننىڭ غېمىدە بولدى. بۇ نۇقتىدا ئەھمەد زىيائىي ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئاساسىنى ياراتقان بايراقدار ئەدىبلەرنىڭ بىرى، بۇنىڭدا ھېچبىر شەك يوق. كىلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ ئەھمەد زىيائىي ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتىگە بولغان كونكرېت تەسىرىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، شائىر ۋە تەتقىقاتچى ئەھمەد زىيائىي كىلاسسىك ئەدەبىيات تەسىرىدە ئەدەبىي ئىجادىيەتكە قەدەم قويدى، كېيىنكى ئىجادىيىتى داۋامىدىمۇ شۇ تەسىر تۈپەيلى كىلاسسىك ئەدەبىياتقا بولغان ۋارىسلىقى باشقا يازغۇچىلارغا قارىغاندا بىرقەدەر روشەن گەۋدىلەندى.

قىسقىسى، ئەھمەد زىيائىي كىلاسسىك ئەدەبىيات ۋە ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى ئوتتۇرىسىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئويناپ، ئىسمى - جىسمىغا لايىق «ئۈچ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ رىشتىسى» گە ئايلاندى. ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىزنىڭ، بولۇپمۇ شېئىرىيەتنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنىسى ئاساسىدا تېخىمۇ زور تەرەققىياتلارنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كاتتا ئەجىر قىلدى.

ئىزاھاتلار:

- ① دىلدار ئەزىز تەييارلىغان: «ئەھمەد زىيائىينىڭ ئۆز ھاياتى توغرىسىدىكى ئەسلىمىسى»، «شىنجاڭ تارىخى ماتېرىياللىرى» (28)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى 8 - ئاي نەشرى، 136 - بەت.
- ②⑦⑩ «ئەھمەد زىيائىي ئەسەرلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى 5 - ئاي نەشرى، 15، 73 - 223 - بەتلەر.
- ③ «نەزىرە» دېگەن بۇ سۆز ئەرەب تىلىدىن كەلگەن بولۇپ، «ئوخشاش»، «بىردەك» دېگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ، كىلاسسىك ئەدەبىياتتا «تەقلىد قىلىش» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ.
- ④ ئەسەت سۇلايمان: «خەمسە» ھادىسىسى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2001 - يىلى 5 - ئاي نەشرى، 17 - بەت.
- ⑤ ئابدۇرېھىم دۆلەت: «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا نۇزۇگۇم تېمىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماگىستىرلىق ئىلمىي ماقالىسى (2006 - يىللىق)، 13 - بەت.
- ⑥ كېرىمجان ئابدۇرېھىم: «ئەھمەد زىيائىي ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1998 - يىلى، 2 - سان، 19 - بەت.
- ⑧ ئەھمەد زىيائىي: «ئىلمىي ئابىدىلىرىمىز ئىجادچىلىرى - يۈسۈپ ۋە مەھمۇد»، قەشقەر ئەدەبىياتى ژۇرنىلى، 1988 - يىلى 6 - سان، 1 - بەت.
- ⑨ كېرىمجان ئابدۇرېھىم، ھەبىبۇللا ئابدۇسالام: «ئەھمەد زىيائىي»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى 6 - نەشرى، 70 - بەت.
- ⑩⑫ «قاينۇلۇق ئەسلىمىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 28، 36 - بەتلەر.

شاھزادە سەسرۈە مەلىكە خەتەر

(چۆچەك)

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: ئۇچقۇنچان ئۆمەر، ئەنۋەر ئابلەت شەيدائىي

كۆچتى مېۋىگە كىرىپتۇ. ئۇنىڭدا ناھايىتىمۇ يوغان تۆت تال ئالما بوپتۇ. شاھ خۇرسەن بولۇپ، ئەمدى بۇ ئالمىلارنىڭ پىششىقىنى سەۋرىسىزلىك بىلەن كۈتۈپتۇ. بىراق، ئالمىلار تازا تولۇپ، رەڭ-لىنىپ پىشقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇشتۇمتۇت غايىب بولۇپ، شاھنى ھەسرەتتە قويۇپتۇ. شاھ ھەرقانچە قىيمۇ ئالمىنىڭ دېرىكىنى قىلالماپتۇ ۋە ئەلەم بىلەن ياندۇرقى يىلىنى كۈتۈپتۇ. ياندۇرقى يىلىمۇ يېتىپ كەپتۇ. ئالما شېخدا يەنە ناھايىتى يوغان سەككىز تال ئالما بوپتۇ. بۇنىڭدىن خۇشاللانغان شاھ: «ئەگەر كىم مۇشۇ ئالمىلارنى پىشقۇچە ساقلاپ بېرەلسە، شاھلىقىمنىڭ يېرىمىنى ئۇنىڭغا تۇتمەن» دەپ جاكارلاپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان شاھنىڭ چوڭ ئوغلى زەپەر ئەھدە قىلىپ، قول ئاستىدىكى لەشكەرلىرى بىلەن باغنى مۇھاپىزەت قىلىپ يېتىپتۇ. ئالما پىشىدىغان مەزگىل كېلىپ، ئالمىلار تازا تولۇپتۇ. زەپەر مۇھاپىزەتنى تېخىمۇ كۈچەيتىپتۇ. بىراق، شۇ كۈنلەردە پىششىق ئالمىدىكى ئالمىلارنىڭ بىرى ئۇشتۇمتۇت يوقاپ كېتىپتۇ. شاھ غەزەپلىنىپ، ئوغلىنى باغنى مۇھاپىزەت قىلىشتىن قالدۇرۇپتۇ. بۇنى ئۇققان شاھنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئەمىر ئەھدە قىلىپ، قول ئاستىدىكى لەشكەرلىرى بىلەن باغقا ئورۇنلىشىپ، ئۆزى بىر بۆلۈك لەشكەرلەر بىلەن ئالما شېخنى قورشاپ يېتىپتۇ. باغقا قا ئادەم تۈگۈل، ئۇچارقاناتلارنىمۇ كىرگۈزمەپتۇ.

بۇرۇنقى زامانلاردا، ئېگىز دۆڭلەر تاغ بولغان، ئويمانلىرى باغ بولغان گۈزەل بىر ئەلدە بىر پادىشاھ ئۆتكەنكەن، ئۇ باغقا ناھايىتى ھېرىسمەن بولغاچقا، ئوردا ئىشلىرىدىن قولى بوشىغان ھامان باغقا چىقىپ ئايلىنىپ، سەيلە قىلىدىكەن. تۈرلۈك - تۈمەن مېۋىلەرنى ئۆز قولى بىلەن پەرۋىش قىلىپ، ئەڭ ئالدى بىلەن ئۆزى ئېغىز تېگىدىكەن. پادىشاھنىڭ بۇ خىسلىتىدىن تەسەرلەنگەن بۇ ئەلدىكى ھەممە كىشى باغۋاران قىلىشقا كۆڭۈل بۆلىدىغان بوپتۇ. بۇ مەمۇرچىلىقتىن ھەممە كىشى بەھرىمەن بولىدىكەن. بۇ پادىشاھنىڭ ئۈچ ئوغلى بولۇپ، چوڭىنىڭ ئىسمى زەپەر، ئوتتۇراچىسىنىڭ ئىسمى كەنجە، سىنىڭ سەمەر ئىكەن. ئاي، يىللار ئۆتۈپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈپتۇ. پادىشاھ جاھاننىڭ تۈرلۈك جايلاردىن ھەر خىل مېۋىلىك كۆچەتلەرنى ئەكەلدۈرۈپ، يېڭىدىن بىر باغ بىنا قىلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە شاھ ناھايىتى يىراق بىر ئەلدە مېۋىسى ئاجايىپ يوغان خىسلەتلىك بىر خىل ئالمىنىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپتۇ - دە، دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىڭ بىر تال كۆچىتىنى ئەكەلدۈرۈپتۇ. ئۇنى ئۆز قولى بىلەن تىكىپ، ئۆز قولى بىلەن پەرۋىش قىپتۇ. شاھ ئۇنىڭ مېۋىسىنى كۆرۈشكە تەقەززا ئىكەن. يىللار چېپىشىپ، ئايلىر ئالدىراپ، كۈنلەر كۆرۈنمەي ئۆتۈپ، ئاخىرى ئالما

شاھزادىلەر تۇرۇپ قاپتۇ. سەمەرنىڭ ئىككى ئاكىسى ئۇنىڭغا چۈشۈشكە جۈرئەت قىلالماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شاھزادە سەمەر ئۆزى يالغۇز قۇ-دۇققا چۈشمەكچى بوپتۇ. ئۇلار ئارغامچا كەلتۈرۈپ سەمەرنى باغلاپ قۇدۇققا چۈشۈرۈپ، ئىككى شاھزادە ئارغامچىنىڭ بىر ئۈچىنى تۈتۈپ، قۇدۇق بېشىدا قاپتۇ.

ئەمدى گەپنى شاھزادە سەمەردىن ئاڭلايمىز. سەمەر چۈشۈپ قارىسا، بۇ بىر يەر ئاستى دۇنيا-سى ئىكەن. سەمەر بىر يولنى تاللاپ مېڭىپ، خې-لى ماڭغاندىن كېيىن، ئالدىدا بىر قەسىر كۆرۈ-نۈپتۇ. قان ئىزىمۇ ئاشۇ قەسىر ئىچىگە كىرىپ كېتىپتۇ. سەمەرمۇ قەسىرگە كىرىپتۇ. قەسىر تولىمۇ ھەشەمەتلىك ئىكەن، سەمەر سىنچىلاپ مارىلاپتۇ. قارىسا، ھېلىقى دىۋە پۈتى بىلەن ئى-شكىنى تاقاپ ئۇخلاۋاتقانكەن. شاھزادە سەمەر ئىشىك يوقۇقىدىن قىلىچنى سولاپ، دىۋىنىڭ پۈتىغا بوشقىنا سانجىپتۇ. دىۋە پۈتىنى تارتىپتۇ. سەمەر ئىشىكىنى ئاستا ئېچىپ كىرىپ، قىلىچنى ھاۋادا پىرقىرتىپ دىۋىگە ئۇرۇشقا تەمىشلىپتۇ. دەل شۇ چاغدا، «ھەي يىگىت، توختاپ تۇر» دېگەن بىر سادا كەپتۇ. قارىسا، 100 قادا قلىق ئالتۇن قەپەس ئىچىدە گۈزەل بىر پەرىزات قاراپ تۇرغۇ-دەك. ئۇ — دىۋە ئېلىپ قاچقان زۆھرە ئىسىملىك قىز ئىكەن. قىز:

— ھەي يىگىت، ئەگەر دىۋىنى ئۆلتۈرمەكچى بولساڭ، قىلىچ بىلەن بىرنىلا ئۇرغىن، ياندۇرۇپ يەنە بىرنى ئۇرساڭ، ئۇنىڭدىن تامغان ھەربىر تامچە قاندىن يەنە بىردىن دىۋە پەيدا بولۇپ، سىنى ھالاك قىلىدۇ، — دەپتۇ.

شاھزادە سەمەر قىلىچنى كۆتۈرۈپ زەرپ بە-لەن بىرنى ئۇرۇپتۇ. قان ئىچىدە ياتقان دىۋە تې-پىرلاپ:

— ھەي، ئادەم بالىسى. جېنىم قىيىنلىپ

شۇنداق قىلىشىمۇ، ئەتىسى قارىسا شاختا بىر تال ئالما كەم، شاھزادە ئەمىر ھاڭ — تاڭ قېلىپ تى-لى گەپكە كەلمەي قاپتۇ. شاھ ئۇنىمۇ قالدۇرۇپ-تۇ. بۇنى ئاڭلىغان كەنجى شاھزادە سەمەر ئەھدە قىلىپ، قول ئاستىدىكى لەشكەرلىرى بىلەن باغقا ئورۇنلىشىپتۇ. ئالما ئەتراپىنى مۇستەھكەم قورشاپ ئېلىپ، قالغان ئالتە تال ئالمىنىڭ ھەر-بىرىگە بىردىن چىراغ ئېسىپ قويۇپتۇ. ئۆزى بولسا قىلىچنى مەھكەم تۈتۈپ، كىرىپكە قاقماي ئالمىغا قاراپ تۇرۇپتۇ. تۈن تەڭ بولغاندا قاتتىق بوران چىقىپ، ئارقىدىن شارقىراپ يامغۇر يې-غىپتۇ. ھەمدە بىر كالىپۇكى يەرگە تېگىپ، بىر كالىپۇكى كۆككە تاقىشىپ تۇرىدىغان بەتبەشەرە بىر دىۋە پەيدا بولۇپتۇ. ئۇ بىر تال ئالمىنى ئۇ-زۇپ ئېلىپ ئاغزىغا ساپتۇ ۋە يەنە قول ئۈزىتىپ-تۇ. شۇ چاغدا، ئالمىنى كۆزىتىپ تۇرغان شاھزا-دە سەمەر دەرغەزەپكە كېلىپ دىۋىگە كۈچ بىلەن قىلىچ ئۇرۇپتۇ. دىۋە قېچىپتۇ. قىلىچ تەگكەن يەردىن ئاققان قان يول بويىغا ئىز ساپتۇ.

ئەتىسى سەھەردە، شاھزادە سەمەر بولغان ئىشلارنى ئاتىسىغا ئېيتىپتۇ. ھەمدە دىۋىنى قوغلاپ بېرىشقا رۇخسەت قىلىشنى تەلەپ قىپتۇ. شاھ ماقۇل بولۇپ ئۇنىڭغا ئىككى ئاكىسىنى ھەمراھ قىپتۇ. ئۈچ شاھزادە دىۋىدىن تامغان قان ئىزلىرىنى بويلاپ، يۈرۈپ كېتىپتۇ. ئۇلار يول يۈرۈپتۇ. يۈرگەندىمۇ مول يۈرۈپتۇ. يەتتە كېچە — كۈندۈز يول يۈرۈپ بىر جاڭگالغا يېتىپ كەپتۇ. قارىسا، قان ئىزى ھالقىسىمان بىر شەكىلدە بو-لۇپ يۈر شۇ يەردىلا ئۈزۈلۈپ قاپتۇ. ئۇلار بۇ يەر-نى كولاپتۇ، كولاپتۇ. كولىغان يەردىن بەكمۇ زور بىر پارچە تاش چىقىپتۇ. تاشنى يۆتكەنگەنكەن، چوڭقۇر بىر قۇدۇق كۆرۈنۈپتۇ. ھېلىقى تاش بولسا، ئاشۇ قۇدۇقنىڭ ئاغزىنى ئېتىدىغان تاش ئىكەن.

دەپتۇ. شاھزادە سەمەر ماقۇل بولۇپ، ياندىكى ئۆيگە كىرىپتۇ. بۇرۇنقىغا ئوخشاش ئىشكىنى ئېچىپتۇ. ئوخشاش ئۇسۇل بىلەن ئۇ دىۋىنىمۇ ھالاك قىپتۇ. تەڭداشسىز گۈزەل پەرى ئەختەرنى 150 قاداقلق ئالتۇن قەپەستىن ئازاد قىپتۇ. شۇنداق قىلىپ شاھزادە سەمەر ئۈچ پەرىزاتنى باشلاپ، سىرتقا چىقىدىغان قۇدۇققا كەپتۇ. ئۇ قىزلارنى ئاۋۋال چىقىشقا ئۈندەپتۇ. قىزلار شاھزادىنى زورلاپتۇ. شاھزادە «سىلەرنىڭ چىقماي قېلىشىڭلاردىن ئەنسىرەيمەن. شۇڭا، سىلەر ئاۋۋال چىقىڭلار» دەپتۇ. مەلىكە ئەختەر: «ساڭا ئىشىنىمىز، بىراق ئاكىلىرىڭدا ئىشەنچ يوق. ئۇلار بىزنى دەپ سېنى ئۈنتۈپ قالارمىكەن. شۇڭا، سەن ئاۋۋال چىق» دەپتۇ. شاھزادە سەمەر: «ئاكىلىرىم ئۇنداق ۋاپاسىزلاردىن ئەمەس. ئۇنداق قىلمايدۇ» دەپتۇ. مەلىكە ئەختەر «ئەي يىگىت، ئەگەر ئاكىلىرىڭ ھەقىقەتەن ۋاپاسىزلىق قىلسا، سەۋر قىلىپ ساقلاپ تۇرساڭ بىر جۈپ قوچقار كېلىدۇ. بوز قوچقارغا مەنمە. ئاق قوچقارغا مەنمەڭ سېنى ئۈستىگە ئاچىقىپ قويدۇ» دەپ تاپىلاپتۇ. شاھزادە سەمەر ئارغامچىنى لىڭشىتىپتۇ ۋە قىزلارنى ئارغامچىدا باغلاپ، بىردىن - بىردىن ئۈستىگە چىقىرىپتۇ. ئۈچ قىزنى كۆرگەن شاھزادە زەپەر بىلەن شاھزادە ئەمىرنىڭ نىيىتى بۇزۇلۇپ، ئارغامچىنى تاشلىۋېتىپتۇ. چۈنكى، ئۇلار بىرىنچىدىن دادىسى ئالدىدا «دىۋىنى بىز ئۆلتۈردۇق» دەپ ماختانماقچى، ئىككىنچىدىن ساھىبجامال ئەختەرنى ئىنىسىدىن تارتىۋالماقچى ئىكەن. ئىككى شاھزادە شۇڭا ئىنىسىنى قۇدۇقتا قالدۇرۇپ، ئۈچ قىزنى ئېلىپ ئۆز شەھىرىگە يول ئاپتۇ ۋە شەھەرگە كىلىپ دادىسىغا ئەھۋالنى سۆزلەپ بېرىپتۇ: «بىز - دەپتۇ ئۇلار دادىسىغا، - دىۋىنى

كەتتى. قىلىچ بىلەن يەنە بىرنى ئۇرغىن، - دەپ نالە قىپتۇ. سەمەر پەرىزاتنىڭ دېگىنى بويىچە يەنە قىلىچ ئۇرماپتۇ. دىۋە ئۇزاققىچە جان تالىشىپ ئاخىرى ھالاك بوپتۇ. قەپەس ئىچىدىكى پەرىزات: - ئەي يىگىت، ياندىكى ئۆيدە بۇنىڭدىنمۇ يوغانراق بىر دىۋە بار. شۇنىمۇ ھالاك قىلساڭ، ئاندىن بىز بۇ يەردىن چىقىپ كېتەلەيمىز، - دەپتۇ. شاھزادە سەمەر قارىسا، بۇ ئۆيدىمۇ بىر دىۋە پۈتى بىلەن ئىشكىنى تاقاپ ئۇخلاۋاتقانكەن. ئالدىنقىسىغا ئوخشاش ئۇسۇل بىلەن ئىشكىنى ئېچىپ كىرىپ، دىۋىگە قىلىچ ئۇرماقچى بولۇپتۇ. دەل شۇ چاغدا، «ئەي يىگىت، توختاپ تۇر» دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ. شاھزادە سەمەر قارىسا 120 قاداقلق ئالتۇن قەپەستە ساھىبجامال بىر مەلىكە تۇرغۇدەك. ئۇ دىۋە ئېلىپ قاچقان قەمەر ئىسىملىك قىز ئىكەن. ئۇ: - ئەي يىگىت، دىۋىنى قىلىچ بىلەن بىرنىلا ئۇرغىن. ياندۇرۇپ يەنە بىرنى ئۇرساڭ، ئۇنىڭدىن تامچىغان ھەربىر تامچە قاندىن بىر دىۋە تىرىلىپ سېنى ھالاك قىلىدۇ، - دەپتۇ. شاھزادە قىلىچنى پىرقىرتىپ كۈچ بىلەن بىرنىلا ئۇرۇپتۇ. قان ئىچىگە غەرق بولغان دىۋە يېلىنىپ: - ئەي ئادىمىزات، بەك قىيىنلىق كەتتىم. رەھىم قىلىپ يەنە بىرنى ئۇرغىن، - دەپتۇ. شاھزادە سەمەر قىزنىڭ ئېيتقىنى بويىچە، قىلىچ ئۇرماپتۇ. دىۋە ئۇزاققىچە پىلتىڭلاپ جان تالىشىپ، ئاخىرى ھالاك بوپتۇ. قەپەس ئىچىدىكى ساھىبجامال: - ئەي يىگىت، ياندىكى ئۆيدە بۇنىڭدىن يوغانراق بىر دىۋە بار. شۇنىمۇ ھالاك قىلساڭ، ئاندىن بىز بۇ يەردىن چىقىپ كېتەلەيمىز، -

پادىشاھ ئىدى. پۇقرالارمۇ خاتىرجەم ھەم باياشات ئىدى. يېقىندا بىر ئەجدىھا شەھىرىمىزگە كېلىپ شاھقا تەھدىت سالدى. يەنى ئۆزىنىڭ شەھىرىمىزگە كېلىدىغان سۈنى توسۇۋالماقچى بولغانلىقىنى، ئەگەر سۇ ئىچمەكچى بولسا كۈنلۈك تامىقى ئۈچۈن بىر تەڭنە پولو بىلەن بىر قىز ئاپىرىپ بېرىش لازىملىقى، ئۇنداق قىلمىسا پۈتۈن يۈرتىنىڭ قۇرۇپ كېتىدىغانلىقىنى ئېيتتى. شۇڭا، پادىشاھمىز ئەجدىھا بىلەن كېلىشىپ شەرتلەشتى. شەرتكە ئاساسەن، ئەجدىھا شەھىرىگە كېلىدىغان دەريانى پۈتۈنلەي توسۇۋالمايدىغان، پادىشاھ ھەر كۈنى ئەجدىھانىڭ تامىقى ئۈچۈن بىر تەڭنە پولو بىلەن چىرايلىق بىر قىزنى ئەۋەتىپ بېرىدىغان، شۇ ئارقىلىق شەھىرىنى، پۇقرالارنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالماقچى بولدى. ھازىر ئەجدىھا دەريانى توسۇپ ياتىدۇ. ئۇ ھەر مىدىرلىغاندا ئۆتۈپ كەتكەن سۇ بىلەن نورمىلىق تەمىنلىنىمىز. شۇڭا، شەھەر كۈندىن - كۈنگە خارابىلىشىپ، پۇقرالارمۇ گادايلېشىپ كەتتى، - دەپتۇ.

بۇنى ئاڭلىغان شاھزادە سەمەر غەزەپلىنىپ، ئەجدىھا ياتقان جايىنى سوراپتۇ. - دەپتۇ.

ئەجدىھا ئاشۇ ئاق تاغنىڭ يېنىدا، ئاق تاغ بولسا ئەجدىھا يېگەن قىزلارنىڭ سۆڭىكى بىلەن پەيدا بولغان، - دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئۆيدىكى كىشىلەر ياش تۆكۈپ.

شاھزادە سەمەر ئاق تاغقا قاراپ يول ئاپتۇ. بېرىپ قارىسا يوغان، بەتەشەرە، بەتھەيۋەت بىر ئەجدىھا سوزۇلۇپ دەريانى توسۇپ ئۇخلاپ ياتقۇدەك. چىرايلىق بىر قىز بىر تەڭنە پولونى تۈتۈپ ئۇنىڭغا قاراپ ئولتۇرغۇدەك. - دەپتۇ.

شاھزادە سەمەر قىزدىن ئەھۋال سوراپ ھەممىنى بىلىپتۇ. قىزغا ئىچ ئاغرىتىپتۇ. سۇدىن قېنىپ ئىچىپ، پولودىن تويغۇچە يەپتۇ. قىزنى قايتۇرۇۋېتىپ، قىلىچىنى ئېلىپ جەڭگە تەييار

ئىزدەپ ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ ماڭغاندۇق. ئىككىمىز دېۋىلەرنى تېپىپ، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، بۇ ئۈچ پەرىزاتنى ئېلىپ كەلدۇق. ئىنىمىز سەمەر بەلگىلەنگەن جايغا يېتىپ كېلەلمىدى. بەلكىم، دېۋىلەر ئۇنى ھالاك قىلغان بولۇشى مۇمكىن... - دەپتۇ.

شاھ كەنجى ئوغلى سەمەرنىڭ دەردىدە يىغلاپ - تۇ، قاقشايتۇ. بىراق ئورنىغا كەلمەپتۇ. - دەپتۇ.

ئەمدى گەپنى يەنە قۇدۇقتا قالغان شاھزادە سەمەردىن ئاڭلايمىز. مەرد، ساددا، ئاق كۆڭۈل سەمەر، ئاكىلىرىنىڭ ۋاپاسىز، نامەردلىكىدىن غەزەپلىنىپتۇ. دانىشمەن مەلىكە ئەختەرنىڭ سۆزلىرىنىڭ راستلىقىغا قايىل بولۇپتۇ. ئۆز خىيالىغا بەند بولۇپ تۇرسا، مەلىكە ئەختەر ئېيتقان - دەك ئۇنىڭ ئالدىغا بىر جۈپ قوچقار كەپتۇ. پادىشاھ - خىيالى چېچىلىپ تۇرغان سەمەر ئالدىراپ كەتكەچكە ئاق قوچقارغا مىنىپ دەپ بوز قوچقارغا مىنىپ قاپتۇ. قوچقار بولسا ئۇنى ئېلىپ تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىپ كېتىپتۇ ۋە بىر جايغا ئەكىلىپ چۈشۈرۈپ قويۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ شاھزادە سەمەر يەر ئاستى مەملىكىتىدە قاپتۇ. - دەپتۇ.

نېمە قىلارنى بىلەلمەي قالغان شاھزادە سەمەر تەۋەككۈل دەپ بېشى قايغان تەرەپكە قاراپ سەپەر باشلاپتۇ ۋە قىرىق كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ، بىر جاڭگالغا كىرىپ قاپتۇ. ئۇنى ئۈس - سۈزلۈك قىيىناشقا باشلاپتۇ. ئۇ مىڭبىر جاپادا جاڭگالدىن ئۆتۈپ بىر مەھەللىگە ئۆلىشىپتۇ. چاڭقاپ كەتكەن شاھزادە سەمەر ئۇدۇللا بىر ئۆيگە كىرىپ ئۈسسۈلۈك سوراپتۇ. ئۆيدىكىلەر: «بۇ يەر - دە ئارتۇق سۇ يوق. ھەممىمىز چەكلىك سۇ بىلەن ئارانلا جان ساقلاپ كېلىۋاتىمىز» دەپتۇ. شاھزادە سەمەر ھەيران بولۇپ، بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىغانىكەن. ئۆي ئىگىسى:

بىزنىڭ پادىشاھىمىز خەلقپەرۋەر، ئادىل

رىسىدىن تىلىنغان تاسمىنى كۆرۈپ قورقۇپ قېلىپ، چىپ كېتىپتۇ. بەزىسى ئىككىلىنىپ تۇرۇپ قاپتۇ. شاھزادە سەمەر ئۇلارنى قورقماسلىققا ئۈندەپ، ئۇلارنىڭ قېشىغا كەپتۇ ۋە بولغان ئەھۋالنى بىرمۇبىر بايان قىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان كىشىلەر يىگىتكە رەھمەت - تەشەككۈر ئېيتىپتۇ. پادىشاھ ئۇنى قۇچاقلاپ پېشانىسىگە سۆيۈپتۇ. ھەم ئوردىغا باشلاپ، شاھانە كۈتۈۋاپتۇ. يۇرتقا قىرىق كېچە - كۈندۈز توي تارتىپ قىزىنى شاھزادە سەمەرگە ئېلىپ بېرىپتۇ.

ئايىلار ئۆتۈپتۇ. شاھزادە سەمەر يەر ئۈستىنى، ئۆز يۇرتىنى بەكمۇ سېغىنىپتۇ. ئۇيان ئويلاپ - بۇيان ئويلاپ، ئاخىر بۇ ئويىنى پادىشاھقا ئېيتىپتۇ. چۈنكى، پادىشاھ ئۇنىڭ ھەرقانداق تەلىپىنى بەجا كەلتۈرىدىغانلىقىنى ئېيتقاندىن كېيىن،

پادىشاھ ئويلىنىپ كۆرۈپ، «بۇ مېنىڭ قولىمدا كەلمەيدۇ. يىراق بىر ئورمانلىقتا بىر سۈمۈرغ قۇش بار. ھەر يىلى ئۇنىڭ بالىلىرىنى بىر چوڭ يىلان يەپ كېتىدىكەن. سىز باھادىر بولغانلىقىڭىز ئۈچۈن يىلاننى ئۆلتۈرەلەيسىز. سۈمۈرغ قۇشنىڭ بالىلىرىنى قۇتۇلدۇرۇپ قويىسىڭىز ئۇ سىزگە ياردەم قىلىدۇ. يەر ئۈستىگە پەقەت شۇ قۇشلا چىقالايدۇ» دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ.

مەسلىھەتنى قوبۇل قىلغان شاھزادە سەمەر پادىشاھ ھەم مەلىكىسى بىلەن خوشلىشىپ، يىراق ئورمانلىقنى كۆزلەپ يۈرۈپ كېتىپتۇ. ئۇ قانچە تاغلاردىن ئاتلاپ، قانچە دەريالارنى كېچىپ، ئاخىر ئورمانلىققا يېتىپ كەپتۇ. ئىزدەپ يۈرۈپ ناھايىدىن تىمۇ تەستە سۈمۈرغ ئۇۋىسىنى تېپىپتۇ ۋە ئۇنى كۆزىتىپ تۇرۇپتۇ. بىرھازا ئۆتكەندە قارىسا بەك مۇ يوغان بىر يىلان كېلىپ، سۈمۈرغ بالىلىرىنى يېيىش ئۈچۈن قارىغاغا يامشىپتۇ. بۇنى كۆرگەن شاھزادە سەمەر قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ

تۇرۇپتۇ. بۇ چاغدا ئەجدىھا ئويغىنىپتۇ. ئەتراپقا قاراپ، شاھزادە سەمەرنى ھەم بىكارلاپ قويۇلغان تەڭنىسى كۆرۈپ غەزەپ بىلەن ئوت پۇرقۇپتۇ. ئەجدىھانىڭ ئاغزىدىن چىققان ئوتتا دەل - دە - رەخ، تاغۇ تاشلار ۋىزىلداپ كۆيۈپ كېتىپتۇ. بىراق، شاھزادە سەمەرگە تەسىر قىلالماپتۇ. بۇنى كۆرگەن ئەجدىھا كۈچەپ دەم تارتىپتۇ. بۇنى مۇلا - چەرلەپ تۇرغان سەمەر ئىككى قولى بىلەن قىلىدۇ. چىنى توغرىسىغا تۈتۈپ، ئۆزىنى قويۇپ بېرىپتۇ ۋە ئەجدىھانىڭ ئاغزىدىن كىرىپ ئايىغىدىن چىقىپتۇ. ئەجدىھا ئىككى پارچە بولۇپ يىقىلىپتۇ. ئۇنىڭدىن ئاققان قان بىلەن قىپقىزىل بويالغان دەريا شەھەرگە قاراپ ئېقىپتۇ.

ئەمدى گەپنى قىزدىن ئاڭلايمىز.

قىز ئەسلىدە پادىشاھنىڭ قىزى ئىكەن. شەھەرگە قىز تۈگەپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئىلاجسىز بۇ قىز ئەجدىھانىڭ ئالدىغا بارغانىكەن. پادىشاھ ساق - سالامەت ئۆيگە يېنىپ كەلگەن قىزىنى كۆرۈپ ھەيران قاپتۇ. قىز بولغان ئەھۋالنى دادىسىغا ئېيتىپتۇ. پادىشاھ بىر تەرەپتىن خۇرسەن بويىپتۇ. يەنە بىر تەرەپتىن شاھزادە تەقدىردىن ۋە كېيىن قانداق ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرەپ قورقۇپتۇ. دەل شۇ چاغدا چاپارمەنلىرى كىرىپ، دەرياغا سۇ كەلگەنلىكىنى، بىراق، سۇنىڭ قىپقىزىل قان بولۇپ ئېقىۋاتقانلىقىنى مەلۇم قىپتۇ. بۇنىڭدىن تېخىمۇ ھەيران بولغان پادىشاھ پۇقرالارنى ئەگەشتۈرۈپ، دەريانى بويلاپ تاغقا يول ئاپتۇ.

ئەمدى شاھزادە سەمەرگە كىلەيلى. شاھزادە سەمەر ئەجدىھانى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن ئىسپات قىلىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ تېرىسىدىن بىر تال تاسما تىلىپ، ئۇنى سۆرەپ تاغدىن چۈشۈپتۇ. قارىسا پادىشاھ باشلىق پۈتكۈل پۇقرالار سەمەرگە قاراپ كېلىۋاتقۇدەك. ئادەملەرنىڭ بەزىسى ئەجدىھا تېرىسىدىن

بۇلۇتلار قېتىدىن، قارلىق تاغلاردىن، ئوت - يال - قۇنلۇق ھاڭلاردىن، چۆل - جەزىرىلەردىن ھال - قىپتۇ. يول ئۈستىدە، سۇمۇرغ ھەر قېتىم ئوڭ تەرەپكە قارىسا شاھزادە سەمەر ئۇنىڭ ئاغزىغا گۆش ساپتۇ. سول تەرەپكە قارىسا سۇ بېرىپتۇ. ئۇلار شۇ تەرىقىدە قىرىق كېچە - كۈندۈز ئۇچۇپ - تۇ. ئاخىرقى قېتىم سۇمۇرغ ئوڭ تەرەپكە قارىغا - نىكەن. شاھزادە سەمەر ئىككىلەنمەيلا يوتىسىنى كېسىپ ئۇنىڭ ئاغزىغا ساپتۇ. سول تەرەپكە قارد - غاننىكەن، قىپقىزىل قېنىنى ئۇنىڭ ئاغزىغا قو - يۇپتۇ. چۈنكى، تۈلۈمدە گۆشمۇ، سۇمۇ تۈگىگەن - كەن. ئۇلار ئاخىرى مەنزىلگە يېتىپتۇ. شاھزادە سەمەر يەر ئۈستى دۇنياسىغا چىقالغىنىدىن خۇرسەن بولۇپ سۇمۇرغقا رەھمەت ئېيتىپتۇ. سۇمۇرغ:

— ھەي ئادىمىزات، كېيىنكى بەرگەن گۆ - شۇڭ ئاجايىپ تاتلىق گۆش ئىكەن. سەن ماڭا نې - مىنىڭ گۆشىنى بەرگەندىڭ، — دەپ سورايتۇ. شاھزادە سەمەر:

— گۆش تۈگەپ قالغىنى ئۈچۈن يوتامنىڭ گۆشىنى شىلىپ بەرگەندىم، — دەپ جاۋاب بې - رىپتۇ.

سۇمۇرغ بىرلا تۈگۈلۈپ قۇسۇپ، شاھزادە سەمەرنىڭ يوتىسىنىڭ گۆشىنى چىقىرىپتۇ - دە، ئۇنى شاھزادە سەمەرنىڭ كېسىلگەن يېرىگە چاپلاپ قاننى بىلەن بىرلا سىيپاپ، ئۇنى ئۆز ئەكسىگە ئەكىلىپ ساقايتىپتۇ. ئاندىن شاھزادە سەمەرگە قاراپ:

— ھەي ئادىمىزات، سەن ھەقىقەتەنمۇ ۋاپادار ھەم مەرد ئىكەنسەن. مەنمۇ بۇنى ئەبەدىي ئۈنۈت - مايىمەن. قاچان بېشىڭغا كۈن چۈشسە، مۇنۇ پې - يىمنى كۆيدۈرسەڭ، يېنىڭدا ھازىر بولۇپ خىز - مىتىڭدە بولىمەن، — دەپتۇ ۋە شاھزادە سەمەرگە

ئېلىپ، يىلاننى پارە - پارە قىلىپ تاشلاپتۇ. بۇنى كۆرۈپ تۇرغان سۇمۇرغ بالىلىرى خۇشاللىقىدىن چۇرۇقلىشىپ سايىرىشىپ كېتىپتۇ. ئۇلار «ھەي ئادەم بالىسى، سەن بىزگە ھاياتلىق ئېلىپ كەل - دىڭ. سېنىڭ قانداق تەلىپىڭ، نېمە ھاجىتىڭ بولسا ئېيتقىن. بىز تەييار» دەپتۇ. شاھزادە سە - مەر «مېنىڭ يەر ئۈستى دۇنياسىغا چىقىش تەل - پىم بار» دەپتۇ. سۇمۇرغ بالىلىرى «ھەي ئادە - مىزات، بۇ بىزنىڭ ئانىمىزنىڭلا قولىدىن كېل - شى مۇمكىن. ئانىمىز كېلىدىغان ۋاقىت بولۇپ قالدى. كېلىپ قالسا، ئۇقۇشماي سېنى ئۆلتۈر - دۇ. شۇڭا، يوشۇرۇنۇپ كۈتۈپ تۇرغىن» دەپتۇ.

شاھزادە سەمەر يوشۇرۇنۇپ كۈتۈپتۇ. بىر - دەمدىن كېيىن قاتتىق بوران چىقىپ، ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ كېتىپتۇ ۋە سۇمۇرغ كېلىپ قا - رىغا شېخىغا قونۇپتۇ. قارىسا بالىلىرى ساق - سالامەت تۇرغۇدەك. سۇمۇرغ خۇرسەن بوپتۇ. شۇ چاغدا بالىلىرى ئۇنىڭغا «بىر يوغان يىلان بىزگە ئېتىلغاندى. بىر ئادىمىزات كېلىپ ئۇنى ئۆلتۈ - رۈپ بىزنى قۇتقۇزۇپ قالدى» دەپ مەلۇم قىپتۇ. سۇمۇرغ: «قېنى ئۇ ئادىمىزات؟ مەن ئۇنىڭ ھەر - قانداق تەلىپىنى ئورۇنلاي» دەپ خىتاب قىپتۇ.

بۇ گەپنى ئاڭلىغان شاھزادە سەمەر يوشۇرۇ - نۇپ ياتقان يېرىدىن چىقىپ سۇمۇرغقا سالام قىپ - تۇ ۋە تەلىپىنى ئېيتىپتۇ. سۇمۇرغ: «ئۇنداق بولسا ئىككى كالا تېپىپ تۈلۈمچىلاپ سوي. ئۇ - نىڭ بىرىگە ئىككى كالىنىڭ گۆشىنى، يەنە بىر - گە سۇ ئالغىن. يول ئۈستىدە، ئوڭ تەرەپكە قارد -

سام گۆش بېرىسەن، سول تەرەپكە قارىسام سۇ بېرىسەن. بىز شۇندىلا مەنزىلگە يېتىپ بارالايمىز. تەييارلىق قىلغىن» دەپتۇ. شاھزادە سەمەر تەييارلىقىنى پۈتكۈزۈپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇلار سەپەرگە چىقىپتۇ. سۇمۇرغ

تۈننى ئۆيگە بېسىپ قويۇپ، ئۆز ئىشى بىلەن بو-
 لۇۋېرىپتۇ. ئارىدىن ئوتتۇز كۈن ئۆتۈپتۇ. سەمەر
 شۇ چاغدا سۈمۈرغ پېيىنى كۆيدۈرۈپتۇ. سۈمۈرغ
 يېتىپ كەپتۇ ۋە سەمەرنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يەر
 ئاستى دۇنياسىدىكى دىۋە قەسىرىدە قالغان يۈز
 قاداقلق ئالتۇن قەپەسنى ھازىر قىپتۇ. ئارىدىن
 ئۇزاق ئۆتمەي شاھنىڭ مۇلازىم - غۇلاملىرى كې-
 لىپ: «ئەگەر ھۆددىسىدىن چىقالساڭ، يەنە بىر
 يۈز يىگىرمە قاداقلق بىر ئالتۇن قەپەس ياسە-
 غىن. قەپەس پۈتكەندە ئىككىسىنى بىرگە ئېلىپ
 پادشاھقا ھەدىيە قىلايلى» دەپتۇ. شاھزادە سەمەر
 بۇنىڭغا كۆنۈپتۇ. شاھنىڭ چاكىرى سەمەرگە بىر
 يۈز يىگىرمە قاداقلق ئالتۇن ئەكىلىپ بېرىپ قاي-
 تىپتۇ. يەنە كۈنلەر ئۆتۈپتۇ. ئوتتۇز كۈن بول-
 غاندا ھېلىقى چاكىرى كېلىپ «ئەگەر ھۆددىسى-
 دىن چىقالساڭ پادشاھ يەنە بىر يۈز ئەللىك
 قاداقلق بىر ئالتۇن قەپەس بۇيرۇتماقچى» دەپتۇ.
 شاھزادە سەمەر بۇنىمۇ قوبۇل قىپتۇ. شۇنداق
 قىلىپ، شاھزادە سەمەر سۈمۈرغ ئارقىلىق ئۈچ
 قەپەسنى ئەكەلدۈرۈپ خاتىرجەم ئولتۇرۇۋېرىپتۇ.
 ۋاقتى - سائىتى كېلىپ ئۈچ قەپەس ئوردىغا
 يۆتكىلىپتۇ. بۇ قەپەسلەرنى كۆرگەن شاھ كۆزىگە
 ئىشەنمەيلا قاپتۇ. ئۈستىكارغا قايىل بوپتۇ ھەمدە
 قەپەسلەرنى ئۈچ پەرىزاتقا كۆرسىتىپتۇ. پە-
 رىزاتلار قەپەسلەرنى كۆرگەندىن كېيىن شاھزادە
 سەمەرنىڭ ھايات ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈپتۇ.
 كۆڭلى ئېچىلىپ ئىچ - ئىچىدىن شادلىنىپتۇ،
 بولۇپمۇ ئەختەر ئىسىملىك پەرىزات بەكلا خۇش
 بوپتۇ، ئەسلىدە ئەختەرگە، زەپەرنىڭ كۆڭلى چۈ-
 شۈپ قېلىپ ئۆيلىنىش تەلىپىنى قويغان چاغدا،
 ئۇنىڭغا يۇقىرىقىدەك قەپەس ياستىش شەرتىنى
 قويغانىكەن.

— ئى مەلىكەم، كۆرۈپ تۇرۇپسىز، — دەپ

تۆت تال پېيىنى بېرىپ خوشلىشىپ ئۈچۈپ كې-
 تىپتۇ.
 شاھزادە سەمەر ئۆز يۇرتىغا قاراپ يول ئاپتۇ
 ۋە شەھەرگە ئاز قالغاندا كىيىم ئالماشتۇرۇپ ئاد-
 دىيغىنا كىيىنىپ شەھەرگە كىرىپتۇ. ئۇ ئۆزىنى
 يوشۇرۇپ شەھەرنىڭ ئەھۋالىنى، بولۇپمۇ بىكۆيۈم
 ئاكىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقماقچى بوپتۇ. شۇڭا،
 بىر تاقىچى ئۈستىنىڭ دۈكىنى ئالدىغا كېلىپ
 تۇرۇپتۇ. تاقىچى ئۈستى خېرىدارسىز بىكار تۇرغا-
 نىكەن. سەمەرنىڭ كېلىشى بىلەن بازىرى يۈرۈ-
 شۇپ، نۇرغۇن كىشىلەر تاقىلىتىش ئۈچۈن ئاد-
 لىرىنى ئېلىپ كەپتۇ. ئىشلىرىنىڭ بىردىنلا يۈ-
 رۇشۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن تاقىچى بۇنى
 سەمەرنىڭ نەزەرىدىن كۆرۈپتۇ - دە، ئۇنى شا-
 گىرتلىققا قوبۇل قىپتۇ. شۇنداق قىلىپ شاھزادە
 سەمەر تاقىچى ئۈستىغا شاگىرت بوپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە پادشاھنىڭ جاكارچىسى
 كوچىدا «كىمكى يۈز قاداقلق ئالتۇن قەپەس ياساپ
 بەرسە، يۈز قاداقلق ئالتۇن بىلەن مۇكاپاتلىنىدۇ.
 قەپەس مەلىكىگە يارىمىسا، كالىسى ئېلىنىدۇ.
 بۇ ئۇلۇغ شاھىمىزنىڭ يارلىقى» دەپ جار ساپتۇ.
 بۇنى ئاڭلىغان شاھزادە قەپەسنى ياساشنى
 ئۆز ئۈستىگە ئالماقچى بوپتۇ. ئۈستىسى بولسا
 «بۇ كالا كېتىدىغان ئىش» دەپ ئۇنى توسۇپتۇ.
 سەمەر بولسا گېپىدىن يانماپتۇ. ئۇ «ھەرقانداق
 ئىش بولسا، ئۆزۈم ھۆددىسىدىن چىقمەن. سىز-
 گە بالا كەلتۈرمەيمەن» دەپ تۇرۇۋاپتۇ. بۇ ئىشتىن
 ياندۇرالمىغان تاقىچى ئۈستى بولسا قورقۇپ: «نې-
 مە بالا كەلسە ئۆزۈڭنىڭ شورى، مېنى ئارىلاش-
 تۇرما. دۈكان ساڭا قالدى. مەن ئۆزۈمنى چەتكە
 ئېلىپ تۇراي» دەپ كېتىپ قاپتۇ.
 شاھزادە سەمەر قىرىق كۈنلۈك سۈرۈك بىلەن
 قەپەسنى ياساشقا ئەھدە قىپتۇ. ئۇ يۈز قاداقلق ئال-

بىر ئايلانغۇچە، ئۇ بەش ئايلىنىپ چىقىپتۇ. بۇنى كۆرگەن شاھ ھەم ھەيران بوپتۇ ھەم غەزەپلىنىپ - تۇ - دە، بەيگىنى توختىتىپ سەمەرنى تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇپتۇ، سەمەر شاھ ئالدىغا كېلىپ ئەدەپ بىلەن تەزىم بەجا كەلتۈرۈپتۇ ۋە بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلارنى قىسقىلا بايان قىپتۇ، شاھ ئوغ - لى سەمەرنى تونۇغاندىن كېيىن ئۇنى باغرىغا بە - سىپ شادلىق يېشى تۆكۈپتۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ئۆزىنىڭ كېيىنلىكىدىن ئەنسىرىگەن زەپەر بىلەن ئەمىر ئاتلىرىنى چاپتۇرغىنىچە يىراق - يىراق جايلارغا قاراپ قېچىپ كېتىپتۇ. پادشاھ بولغان ئەھۋاللارنى پۈتكۈل شەھەر خەلقىگە جاكارلاپتۇ، ئىككى ئوغلىنىڭ ۋاپاسىز، نامەردلىكىگە چەكسىز لەنەت ئوقۇپ، ئوغلى سەمەرنىڭ ھايات ئىكەنلى - كىدىن مەمنۇن بوپتۇ. يۇرتقا قىرىق كېچە - كۈندۈز داغدۇغىلىق مەرىكە - توي ئۆتكۈزۈپ، مەلىكە ئەختەرنى ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئۇ - نىڭغا تۇتۇپتۇ. قالغان ئىككى مەلىكىنى تەلىپى بويىچە ئۆز يۇرتلىرىغا ئۆزىتىپتۇ.

پۈتكۈل شەھەر شادلىققا تولۇپتۇ. پادشاھ ھېلىقى باغقا ھەشەمەتلىك بىر ساراي سالدۇرۇپ شاھزادە سەمەر بىلەن مەلىكە ئەختەرگە سوۋغا قىپتۇ ھەم پادشاھلىقىنىمۇ ئۆتۈنۈپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇلار ئۆمرىنىڭ ئاخىرلاشقىنىغا قەدەر بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرۈپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: قەشقەر يوپۇرغا ناھىيەسىدىن خەيرىنىسا نىياز

(رەتلىگۈچىلەر: ئۇچقۇنچان ئۆمەر «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىدىن دەم ئېلىشقا چىققان، ئەنۋەر ئابلەت شەيدائى يوپۇرغا ناھىيەلىك سىياسىي كېڭەشتە)

سۆز باشلاپتۇ زەپەر، - قەپەسلەرنى ياساتتىم. ئەمدى تاقىتىم قالمىدى، شۇڭا مەن بىلەن توي قىلىپ، قايغۇ - ھەسرەتتىن خالاس ئەتسىڭىز. - ئالدىرىماڭ شاھزادە، - دەپتۇ ئەختەر سوغۇقلا كۈلۈپ، ئەمدى ئاكا - ئۇكا ئىككىڭلار ئات بەيگىسى ئۆتكۈزۈڭلار. قايىسىڭلار ئوتۇپ چىقساڭلار شۇنىڭغا نىكاھلىناي.

بۇ شەرت لەشكەر ئارقىلىق ۋەزىرلەرگە، ۋە - زىرلەر ئارقىلىق شاھقا مەلۇم بوپتۇ. شاھمۇ قا - يىل بوپتۇ. زەپەر بىلەن ئەمىر پۇختا تەييارلىق قىلىپ، ئۆزلىرى تاللىغان ئارغىماقلىرىنى توقۇپ بەيگىگە چۈشۈشكە ھازىر بوپتۇ. پادشاھ پۈتكۈل جامائەتنى بىر چوڭ سورۇنغا يىغىپ بەيگىنى كۆ - رۈشكە پەرمان چىقىرىپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان سەمەر بەيگىگە قاتنىشىش نىيىتىگە كەپتۇ - دە، سۈمۈرغ قۇش ئارقىلىق يەر ئاستى شەھىرىدىن ئۇچقۇر تۇلپارنى ئەكەلدۈرۈپتۇ. ئاندىن تۆمۈرچى ئۈستىسىغا ئويىنى ئېيتىپ، ئېتىنى بېرىپ تۇ - رۇشنى ئىلتىجا قىپتۇ، ئۈستىسى ئارسالدىلىق ۋە تەشۋىش ئىچىدە ئېتىنى بېرىپتۇ. بەيگە باش - لىنىش پەيتىمۇ يېتىپ كەپتۇ. بەيگە مەيدانى ئا - دەم دېڭىزغا ئايلىنىپتۇ. سەمەر ئۈستىسىنىڭ ئېتىنى يوشۇرۇپ قويۇپ ئۇچقۇر تۇلپارنى جا - دۇقلاپ مىنىپ بەيگە مەيدانىغا بارسا ئىككى ئا - كىسى بەيگىگە ئاتلانغۇدەك، سەمەر تۇلپارنى شۇنداق قامچىلىغانىكەن، ئۇلارنىڭ ئېتى مەيدانى

تۇرپان قەدىمىي توي - مۇراسىم تېكىستلىرى

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: بۇنىڭدىن بىرقانچە يىل ئىلگىرى ئەدەبىياتشۇناس ئالىم، فىلولوگىيە پەندىسى لىرىنىڭ كاندىداتى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پەخرىي پىرافېسسورى مەرھۇم ساۋۇتجان موللاۋۇدۇۋ بىر قېتىملىق ئۈرۈمچى سەپىرىدە بۇ قوليازمنىڭ فوتوكۆپمىسىنى ماڭا قالدۇرۇپ، نەشرگە تەييارلىشىمنى ھاۋالە قىلغانىدى.

بۇ قوليازما پېتىربۇرگ شەھىرىدە رۇسىيە پەندىسى لىرى ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق ئىنىستىتۇتىنىڭ فوندىدا ساقلانغان بولۇپ، مەزكۇر قوليازمنى ئاتاقلىق ئالىم، ئاكادېمىك سېرگېي ئولدىنىبۇرگ مۇشۇ شەھەرنىڭ ئاسىيا مۇزېيىغا 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تاپشۇرغانىكەن.

س . ئولدىنىبۇرگ 1909 - يىلى ئىلمىي ئېكىسپېدىتسىيەچى سۈپىتىدە تۇرپان تەۋەسىگە كەلگەن. ئۇ ماتېرىيال توپلاش ئۈچۈن يارغول، بېزەكلىك، ئىدىقۇت قاتارلىق جايلاردىن نۇرغۇنلىغان ئاسارەتتىكىلەرنى، قىممەتلىك قوليازمىلارنى يىغقان. ئالىم 1910 - يىلى 130 پارچىغا يېقىن قوليازمنى (بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «مەھبۇبۇل - قۇلۇب»، موللا مۇسا سايرامنىڭ «تارىخى ئەمىنىيە»، شەمسۇلمەئالىي قابۇسنىڭ «قابۇسنامە» قاتارلىق ئەسەرلىرىنىڭ قوليازمىلىرىمۇ بار ئىكەن) پېتىربۇرگقا ئېلىپ كەتكەن.

ئۇيغۇر خەلق بېيت - قوشاقلرىنىڭ نەچچە ئەسىرلىك تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن بۇ يازما نۇسخا ئۇيغۇر خەلق ئېغىزى ئەدەبىياتىنى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ توي - تۆكۈن ئادەتلىرىنى بىلىشىمىزدە، ھازىر -

اي خان ئىكۈمۈز بار بولالماستاق
 ئاي خان ئىكۈمۈز بار بولالماستاق

بىر يىل كېتىپ دېمەك بىر يىل كېتىپ
 بىر يىل كېتىپ دېمەك بىر يىل كېتىپ

بىر يىل كېتىپ دېمەك بىر يىل كېتىپ
 بىر يىل كېتىپ دېمەك بىر يىل كېتىپ

تاغ قەدىمى تىمانغا
 تاغ قەدىمى تىمانغا

سەبەردار بولسا
 سەبەردار بولسا

سۆي بولسا بىر تەرەپكە
 سۆي بولسا بىر تەرەپكە

قى بېيىت - قوشاقلار، مۇقام تېكىستلىرى، ناخشا تېكىستلىرى بىلەن ئىنچىكە سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشىمىزدا، بولۇپمۇ قەدىمكى توي - مۇراسىم قوشاقلارنىڭ باشتىن - ئاخىر جەريان بويىچە، قائىدە - دىلىك، رەتلىك ئېيتىلىش ئۇسۇللىرىنى بىلىش، ئۆگىنىشتە تولىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەزكۇر قوليازما «ئۈمىدى» تەخەللۇسىدىكى تۇرپان قاراغۇجىلىق كاتىپ تەرىپىدىن ياۋروپا قەغىزىگە ھۆسنخەت بىلەن ئەينى چاغدىكى چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر يېزىقىدا پۈتۈلگەن. ئەمما، كاتىپ ئەسەرلەرنى قەلەمگە ئېلىش جەريانىدا بەزى سۆز - ئىبارىلەردە كەتكۈزۈپ قويغان. قەدىمكى تېكىستلەرنى توپلاش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش خىزمىتىنىڭ تەلپ - ئېھتىياجى بويىچە بۇ تېكىستلەرگە ئومۇمىي ماۋزۇ قويۇلغاندىن باشقا تىپىك بولمىغان ئايرىم كۆپلەپتار قىسقارتىلدى، بۇزۇلغان ئىبارىلەر تۈزىتىلدى.

توي باشلاغاندا بۇ قىسمى يەللاھ ئايتادۇر:

ئاھ يەللاھى، ئاھ يەللاھى، تاغدىن تۈشتۈم تويۇڭغە،

ئاھ يەللاھى، مۇبارەك بولسۇن بويۇڭغە، ئاھ يەللاھى.

ئاتا - ئاناڭ مازوز بولسۇن قىرچىن تالدەك بويۇڭغە، ئاھ ھەي يەل،

ئاھ يەللاھى، ئاھ يەللاھى، تاغدىن تۈشكەن، ئاھ، لاي سۇنى

سۈزۈپ ئىشكەن ئەر بارمۇ؟ ئاھ يەللاھى، ئاھ يەللاھى.

قىز باشغە كۈن تۈشتى، ئاھ يەللاھى، ئاھ يەللاھى،

ئەق قاشقالى ئەر بارمۇ؟ ئاھ يەللاھى، ئاھ يەللاھى.

كاتتا كۆڭلەك يېڭى تار ئاھ يەللاھى، ئاھ يەللاھى،

كاتتا كۆزلەر ئىچىدە ئاھ يەللاھى، ئاھ يەللاھى،

بىرى ئالما، بىرى نار، ئاھ يەللاھى، ئاھ يەللاھى.

باغ - باغ ئەتكىن باغرتاغ، ئاھ يەللاھى، ئاھ يەللاھى،

بارسام دىسەم يول يىراق، ئاھ يەللاھى، ئاھ يەللاھى،

يىراقدەكى، ئاھ، توققاندىن، ئاھ يەللاھى، ئاھ يەللاھى،

يىراقدەكى، ئاھ، توققاندىن ئاھ يەللاھى، ئاھ يەللاھى،

ياندار خوشنا ياخشىراق، ئاھ يەللاھى، ئاھ يەللاھى.

ئاندىن داق، دۇتار، ستار چالپ بۇ قىسمى ناخشى ئايتىپ مەشرەپ قىلادۇر:

دەرد - ئەلەم ماڭا كېلىپ مەن يىغلاماي كۈلەرمۇمەن،

ھالال ئاش تاقىلماسە، ھەرام يېمەي ئۆلەرمۇمەن.

يار درىدە ئاۋارە، بولدى يۈرەكىم فارە.

ئۆزۈڭ بىلەسەن يارىم، بۇ درىدە نېمە چارە.

ئاتنىڭ ئاتلاقى باردۇر، يارنىڭ تاتلىقى باردۇر.

ھەر كىشىنىڭ يارى بولسە، جانىدىن ئەزىز ياردۇر.

باراسەن بىر - بىر باسىپ، دەريا سۈيىدەك ئايرىلىپ.

مۇنچە باغىر قاتۇرمۇ، باقمادىڭ بىر قارىلىپ.

سەنمۇسەن سەن بىلىسەن، سەن ئۆلتۈرەي دېدىڭمۇسەن،
باشمىغە بالانى كەلتۈرەي دېدىڭمۇسەن.
سېنى مەن كۆپ بىلەمەن، كۆڭلۈڭ ماڭا مايىل ئەمەس،
ئۆلتۈرۈپ زار يىغلاسام، سەندىن مۇراد ھاسىل ئەمەس.
سېنى ئاندا، مېنى مۇندا ئىنتىزار ئەتتى خۇدا.
بەندەسىگە سالماسۇن مۇنداق جۇدالىقنى خۇدا.
كەتتى دەپ كۆڭلۈڭنى بۇزما، يانماسۇن لەئەت ماڭا،
مەن ئۆزۈم كەتكەن بىلەن كۆڭلۈم قالدۇر يارىم ساڭا.
ئات بولسە سېمىز بولسە، يول بولسە يىراق بولسە.
يىراقنى يەقىن دەيمىز، كۆڭۈلدىكى يار بولسە.

ئاندىن قىزنى كۆچۈرگەندە بۇ قىسمى ھايلاڭ ئايتادۇر:

بارسام - بارسام ياز بۇلادۇر، يەتسەم زېمىستان، يار - يار.
ئاي كەچكەن، ئاھ كۈنۈم، ئاھ، كەچكەيمۇ، ئاھ، سەندىن ئايرىلسام يارى - يار.
ئاھ، يامان يولبارس، ئاھ، يولدا ياتىپ، ئاھ، شىرغە يول بەرمەس، يارى يارى يار.
ئاتاسىنىڭ قارغۇشىغە كەتكەن، ئاھ ئىلگىرى كەلمەس، ئاھ، ھايلاڭ، يارى - يار.
ئاھ، ئاتام بولسە، ئاھ، ئانام بولسە، ئاھ، ئۆلۈم بولماسە، ئاھ، ھاي يار.
ئاھ، ئۆلگەنلەرگە، ئاھ، بېھىشت بولسە، ئاھ، دەۋزەخ بولماسە، ئاھ، ھاي يار - يار.
ئاھ، ئاتام سەنسەن، ئاھ، ئانام سەنسەن، ئاھ، گۈلدەك ناماتى، يارى يار - يار.
مىنگەن ئاتىم، ئاھ، كىيگەن، ئاھ، تونۇم، ئاھ، يارنىڭ دۆلىتى، يارى يار - يار.
ئاخسام بولسە ھەر ئويلىردە، ئاھ، چىراغ كۆيەدۇر، ئاھ، ئاھ يار.
ئاھ، چىراغ ئەمەس، ئاھ، يارغىنامنىڭ، ئاھ، باغرى كۆيەدۇر، يار - يار.

ئاندىن قىزنى بىر كېچە قوندۇرۇپ، غوجۇرا مەجلىس دەپ ئۇششاق يىگىتلەر يېرىم كۈن ئوينىدايدۇر.
بۇ يىگىتلەر ئۈزۈم، قوغۇن، ئالما، ھەر قىسىم مېۋە ئالىپ جوزا، تەخسەلارغە فۇل يا بولماسە شەلفەر
كۆتۈرۈپ يوسۇن قىلىپ كىرىدۇر. بۇ قائىدەسى ئوتۇرىدا بىر كىشى «ئېڭىز كىر» دەپ قولىدا بىر تايلاق
تۇتۇپ قىيقاس سالدۇرۇپ تۇرادۇر. مېۋەلەرنى ئالىپ بۇ قىسىمى سۆز قىلادۇر: «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم،
ھەججىڭ سەلامەت، بەر مۇھەممەد. ئىچتىڭىزلار، يۈرۈڭىزلەر ئەلىيا فاشالىقنىڭ ھەكىم ئاغەچەنىڭ
يەقىندىن يەقىن زالايلا دەپ تۆرت ئاغىنەسى بار ئىكەندۇك. دوستىمىز ئەلىيا فاشالىقغە يېتىدۇر.
ئاننىڭ مۇرىسىنى بىز ئۇزاتىپ بەرسەك، دەپ جوزادا توقۇز - توقۇز مېۋە ۋە تاخسەدە گېزەكلەرى بىرلە
دەرمەھەل يېتىپ كېلىدۇر. بارىكالا، قىيقاس!» دەيدۇر. بۇ سورۇندا ئولتۇرغان نۇرغۇن يىگىتلەر
ھەممەسى قولىنى كۆتۈرۈپ سۈرەن سالدۇر. كىرگەن مېۋەلەرنى جوزادا قويۇپ مېۋە يېيىشىپ
ئولتۇرادۇر. ھەممە ئاغىنەلەرى ئادابولغاندا، ئاندىن قىز قوفۇپ بىر كىشىگە بىر دانەدىن چۆشەرە تۇتۇپ
بېرىدۇر، ئاندىن بۇ مەيدان تارايدۇر.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

(نەشرگە تەييارلىغۇچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدىن دەم ئېلىشقا چىققان)

رەتلاپ تالار

كەيپدارلار قىسمىتى

- دانشمەن بىر كۈنى ئۆزىنىڭ كۈشادە قورۇسىدا كىتاب كۆرۈپ ئولتۇرسا، بىر ئادەم كوچىنى چالا قويماي دەسسەپ لەيلىگىنىچە كىرىپ كەلگەنكەن، دانشمەن ئۇنىڭ ئەپتىگە شۇنداق بىر قاراپ:
- نېمە ئادەمسەن؟ — دەپ سوراپتۇ. ھېلىقى كىشى:
- ھاراقكەشمەن، — دەپ جاۋاب بەرگەنكەن، دانشمەن دەرھال:
- كوچىغا چىق! — دەپ زەردە قىپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھاراق، مۇسەللەس، مەيزاپخور كىشىلەر بۇ خىل ئىچمىلىكلەرنى ئۆيدە ئىستېمال قىلىپ، كوچىدا لەڭلەيدىغان ئادەت شەكىللىنىپتۇ. ھاراقكەش چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، لەۋلىرى مايلاشقان، كۆزلىرى خۇمارلاشقان يەنە بىر كىشى ئىنتايىن خوشخۇي ھالەتتە كىرىپ كەپتۇ.
- نېمە ئادەمسەن؟ — دەپ سوراپتۇ ئۇنىڭدىن دانشمەن.
- ئەپيۈنكەشمەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ھېلىقى كىشى.
- بار، كۆرپىگە چىق! — دەپتۇ دانشمەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئەپيۈنكەشلەر ئەپيۈننى كۆرپە ئۈستىدە بېشىنى ياستۇققا قويۇپ يېتىپ چىكىدىغان ئادەت ئۈدۈم بولۇپ قاپتۇ. ئارىدىن كۆپ ئۆتمەي كىيىملىرى توپا، چىرايى خاپا بىر كىشى بويىنى قىسقان پېتى يۇمشاق دەسسەپ كىرىپ كەپتۇ.
- نېمە ئادەمسەن؟ — دەپ سوراپتۇ ئۇنىڭدىن دانشمەن.
- نەشكەشمەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ھېلىقى كىشى. دانشمەن بۇ گەپنى ئاڭلاپ:
- خارابىلىككە بار، — دەپ قەھرى قىپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن نەشكەشلەر ئۆزلىرىنى

ئۈزگەن ھېلىقى كىشى قايغۇ ۋە خامۇشلۇق ئىلكىدە بىر بېسىپ - ئىككى بېسىپ شەھەر سىرتىدىكى بىر بېھىزارلىققا بېرىپ قاپتۇ ۋە بىر تۈپ بېھىننىڭ سايىسىدا ئوڭدىسىغا ياتقىنىچە خىيال سۈرۈپ بارا - بارا ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. بىر ھازادىن كېيىن ئويغانغان بىمار، لېۋىگە شېرىن ھەم يېپىشقاق بىر خىل سۇيۇقلۇقنىڭ تېمىپ توختاپ قالغانلىقىنى سېزىپ، لەۋلىرىنى تەمشىگىنىچە قارىغۇدەك بولسا، بېھىلەر راسا مەي باغلاپ پىشىپ تۇرغۇدەك. ئۇ چاغلاردا بېھى مېۋىسى شۇنچە يۇمشاق ھەم شەربەتلىك پىشار كەنمىش. بىمارنىڭ لېۋىگە تامغان سۇيۇقلۇقمۇ دەل ئەنە شۇ بېھىنىڭ شەربىتى ئىكەن. بۇ بىمار «ئۆلىدىغان ئىش بولسىمۇ، بېھىگە راسا بىر تويۇۋېلىپ ئۆلەي» دەپ ئويلاپ، مېۋىلەرنى ھەدەپ ئۈزۈپ يېيىشكە باشلاپتۇ. يېگەنسېرى كەيپىياتىدا ئۆزگىرىش بولۇۋاتقاندەك، روھى كۆتۈرۈلۈپ، كېسىلى يەڭگىلەپ قالغاندەك ھېس قىپتۇ. بۇ كىشى نەچچە كۈن شۇ بېھىزارلىققا بېرىپ بېھى يەۋىرىپ، نەتىجىدە كېسىلى سەللىمازا ساقىيىپ كېتىپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ كىشى بازار ئايلىنىپ كېتىۋېتىپ، لوقمان ھەكىم بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ. بىمارنىڭ سەللىمازا ساقىيىپ قالغانلىقىدىن ھەيران بولغان ھەكىم بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىغاندا، ھېلىقى كىشى قانداق بولۇپ بېھىزارلىققا بېرىپ قالغانلىقى ۋە ئۇ يەردە بېشىدىن ئۆتكەنلىرىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. بۇنىڭدىن ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى چۈشەنگەن لوقمان ھەكىم «بېھى ئەسلىدە ئۆلۈم گىردابىغا بېرىپ قالغان كېسەلگىمۇ شىپا بولىدىغان مېۋە بولسىمۇ، ئەمما ئۆزىنىڭ خاسىيىتىنى ماڭا سۆزلەپ بەرمەي، خەلقئالەم ئالدىدا مېنى مات قىلغانىكەن، دەپ ئاغرىنىپ، قاتتىق غەزەپلەنگىنىدىن، بېھى مېۋىسىنى شەربىتى ئېقىپ تۈگىگۈچە سىقىپمۇ دەردى چىقماي، بېھىگە بىر ئوچۇم تۇپراقنى چېچىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بېھىنىڭ مېۋىسى شەربەتسىز، پوستى تۈكلۈك ھەم توپا چىراي بولۇپ قالغانىمىش.

(سۆزلەپ بەرگۈچى چىرا ناھىيە گۇلاخما يېزا كونا بازاردىن مەمتىمىن سۇلايمان)

چىرا ئۆرۈكى ھەققىدە ئۈچ رىۋايەت

ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى، تېبابەتچىلىكتىن ئاز - تولا خەۋىرى بولسىمۇ، قابىلىيىتىنىڭ تۆۋەنلىكىدىن تۇرمۇشنى ئىزغا سالالمىغان بىر كىشى يۇرتىمۇ يۇرت ئارىلاپ، ئۆرۈك راسا مەي باغلاپ پىشقان مەزگىلدە چىراغا بېرىپ قاپتۇ. ئۇ كىشى ئۇياق - بۇياققا نەزەر تاشلاپ كېتىۋېتىپ، يول بويىدىكى ئېتىزدا بىر دېھقاننىڭ يەرگە چۈشكەن ئۆرۈكلەرنى شۇپۇلاپ يەۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ: «ھۈنرىم بۇ يەردە ئاقىدىغان بولدى. بۇ دېھقان ئۆرۈكنى يېگەندىن كېيىن قورسىقى ئېسىلىدۇ، شۇ پۇرسەتتە ئۇنىڭغا دورا بۇيرۇپ ساقايتسام، شۇ ئان نامم پۇر كېتىپ، بۇ يۇرتلار ھاجەت تىلەپ ماڭا يېپىشىدۇ» دېگەن خىيالدا بىر چەتتە قاراپ تۇرۇپتۇ. ھېلىقى دېھقان ئۆرۈكنى تويغۇچە يېگەندىن كېيىن، ئېرىقتىكى

سۈنى دۈم يېتىپ ئىچكەنكەن. يولۇچىنىڭ ئۈمىدى تېخىمۇ قاناتلىنىپ، «قورسىقى ئەنە ئېسىلىدۇ، مانا ئېسىلىدۇ» دەپ تۇرسا، ئۇ دېھقان يەپ بولغان ئۆرۈكنىڭ ئۈرۈقچىلىرىنى چېقىپ مېغىزىنى يېيىشكە باشلاپتۇ. بۇنى كۆرگەن يولۇچى: «بۇ يۈرتلۇقلار كېسەلنىمۇ، ئۇنىڭ داۋاسىنىمۇ ئۆزى تاپىدىكەن. ئۇلارنىڭ ئەمچىگە ھەرگىز ھاجىتى چۈشمەيدىكەن» دېگىنىچە ئۈمىدىسىزلىنىپ كېتىپ قاپتۇ.

2

رىۋايەت قىلىنىشىچە، سەپەردە كەچ قالغان بىر توپ كارۋان چىرانىڭ ياقىسىدىكى ئۆرۈكزار باغلىق بىر ھويلىدا چۈشكۈن قىپتۇ. ئەتىسى ئەتىگەندە ئۇلار ھويلا بېغىدىكى ھەر تۈرلۈك ئۆرۈكلەرنى كۆرۈپ زوقلانغىنىدىن، باغقا كىرىپ ئۆرۈك ئىرغىتىپ يەۋىتىپ، بىر توپ ئۆرۈكنىڭ قولى يەتمەيدىغان شاخلىرىدا قىزغۇچ تاۋلىنىپ تۇرغان مېۋىلەرگە كۆزلىرى چۈشۈپتۇ - دە، ھەرقانچە ئىرغىتىپمۇ ئۇنىڭدىن بىرەر تال مېۋە چۈشۈرەلمەي: «چۈشمىگەن مېۋە ئاچچىق بولىدۇ» دېيىشىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن چىراغا «ئاچچىق ئۆرۈك» لەقىمى سىڭىپ قاپتۇ. ئاڭلاشلاردىن قارىغاندا، «بوي يەتمىگەن مېۋە ئاچچىق» دېگەن ماقال شۇنىڭدىن قالغانمىش.

3

بۇرۇنقى زامانلاردا چىرانىڭ ئۆرۈك پىششىقىدا كەلگەن مېھماننى ئالدى بىلەن ئوبدان غىزالاندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۆرۈكزارلىققا باشلاپ ئارام ئالدۇرۇشقا ئادەتلەنگەنكەن. بىر كۈنى بېغىدا ھەر خىل ئۆرۈك تۈرلىرى تېپىلىدىغان بىر ئائىلىگە باشقا يۈرتتىن بىرقانچە مېھمان كەپتۇ. كۆرۈشمىگىلى ئۇزۇن بولغان بۇ مېھمانلىرىنىڭ ئۈشتۈمتۈت كەلگىنىدىن بەكمۇ سۆيۈنگەن ئۆي ئىگىسى دەرھال قوي سويۇپ غىزا تەييارلاشقا كىرىشىپتۇ. بۇ دەل ئۆرۈك پىششىقى مەزگىلى ئىكەن. مېھمانلار داستىخاننىڭ تەييارلىنىشىغا تاقەت قىلماي، باغقا كىرىپ، ئاچ قورساققا ئۆرۈكلەرنى راسا يېيىشكە باشلاپتۇ ۋە ئۇزاق ئۆتمەي قورساقلىرى ئاغرىپ ئىچى سۈرۈپ كېتىپتۇ. بۇ ۋاقىتتا بىر مېھمان مۇجۇپ ئاغرىۋاتقان قورسىقىنى سىلىغىنىچە: «ۋاي قېرىندىشىم، ئۆرۈكلىرىڭنىڭ تەمى شېرىن، ئاچچىقى كېيىن ئىكەنغۇ» دەپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ «چىرانىڭ ئۆرۈكى ئاچچىق» دېگەن گەپ تارىلىپتۇ.

(سۆزلەپ بەرگۈچى چىرا بازىرىدىن مەتتۇرسۇن مۇھەممەد)

«گۈلاخما» نامى ھەققىدە رىۋايەت

قەدىمكى يىپەك يولى بويىدىكى چىرا ناھىيەسىنىڭ شەرق تەرىپىدە «گۈلاخما» دەپ ئاتىلىدىغان بىر يۇرت بار. بۇ يۇرتنىڭ نامى ھەققىدە مۇنداق رىۋايەت قىلىشىدۇ:

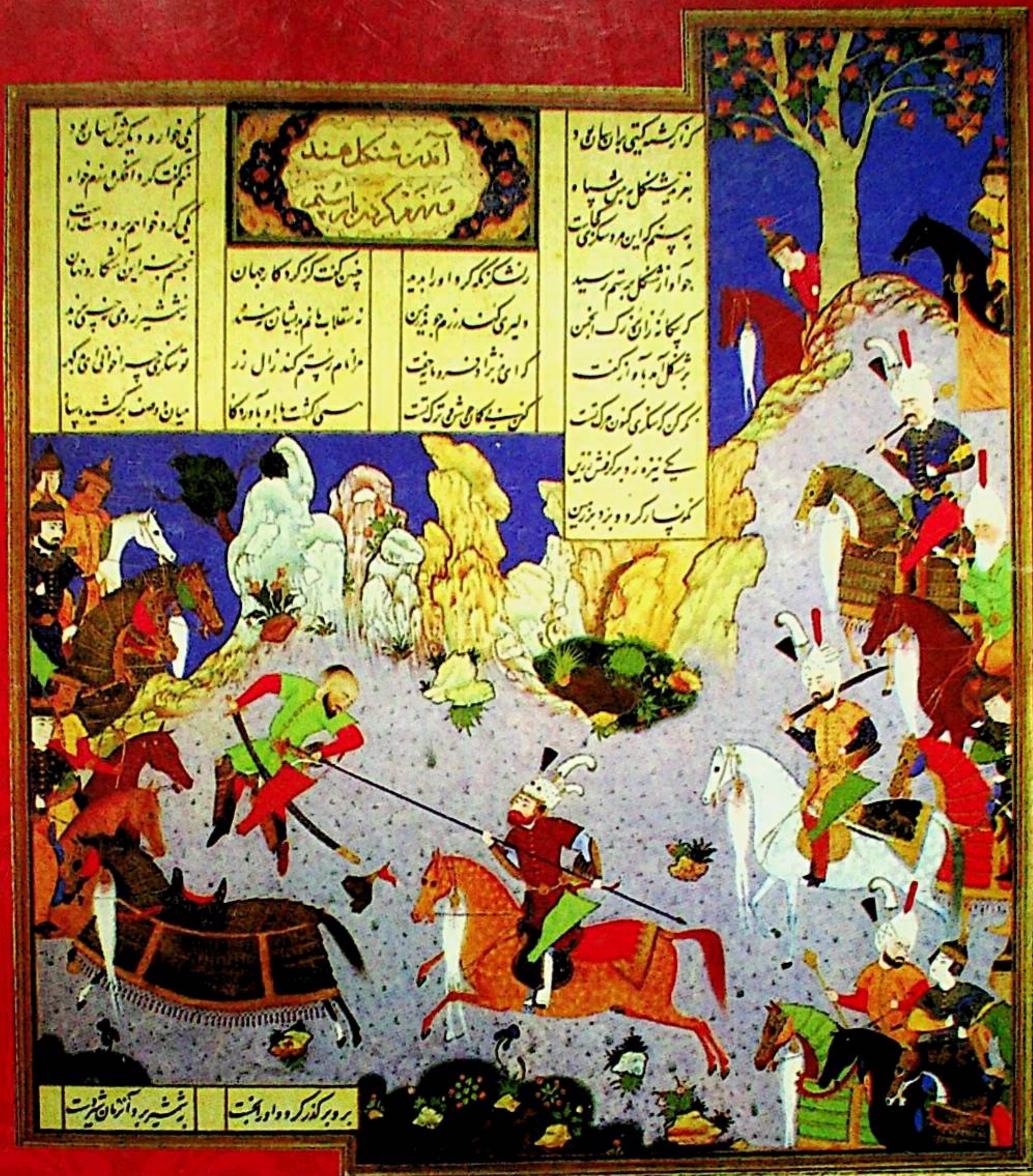
بۇرۇنقى زاماندا بۇ يۇرتتىكى خەلقلەر گۈلگە بەكمۇ خۇشتار بولۇپ، باغۋاران، ھويلا - ئارام ۋە يول بويلىرىدا قىزىلگۈل ئۆستۈرۈشنى ئادەت قىلغانىكەن. گۈل پەسلىنىڭ بىر كۈنى بۇ يەردىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان بىر توپ كارۋان تەرەپ - تەرەپنىڭ ھۈپپىدە ئېچىلغان قىزىلگۈللەر بىلەن قاپلانغانلىقىنى كۆرۈپ، ئاجايىپ زوقلانغانلىقىدىن: «ۋاھ، گۈلئەھمەر، گۈلئەھمەر» دەپ ماختىشىپ كېتىپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان يەرلىك كىشىلەر شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنى دوراپ «گۈلئەھمەر» دېگەن سۆزنى تەكرارلاۋېرىپ، بۇ سۆز ئومۇملىشىپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ يۇرتنىڭ ئەسلىدىكى نامى بارا - بارا ئەستىن كۆتۈرۈلۈپ، «چېچەك» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «گۈل» دېگەن ئەرەبچە سۆز بىلەن «قىزىل» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «ئەھمەر» دېگەن پارسچە سۆزنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان «گۈلئەھمەر» دېگەن بۇ ئىسىم يۇرتقا نام بولۇپ، «گۈلئەھمەر» دېگەن بۇ سۆز زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «گۈلئەخمەر»، «گۈلئاخمار» دېگەندەك ئۆزگىرىپ، ئاخىرى «گۈلاخما» دەپ ئۆزلىشىپ قالغانىكەن.

(ئېيتىپ بەرگۈچى گۈلاخما يېزىسىدىن مەرھۇم داستانچى مەتتۇردى ئاخۇن چۈغدەك) (توپلاپ رەتلىگۈچى خوتەن ئالىي پېداگوگىكا مەخسۇس كۇرس مەكتىپىدە)

ئەلىشىر نەۋائىي دەۋرىدە مۇھەممەد سۇلتان بىلەن بىللە رەسىم : قاسىم ئەلىي جىھەرە كۈشاي

«شاهنامه» داستانغا ئىشلەنگەن قىستورما رەسىم

源 泉 (布拉克)

(维吾尔文)

总133期

(قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي 133 - سان

BULAK A BIMONTHLY JOURNAL IN UIGHUR LANGUAGE

主编:阿布莱提·伊明

副主编:买买提吐尔地

باش مۇھەررىرى: لېلەت ئىمىن مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مەرزەخمەت

新疆人民出版社编辑出版
(乌鲁木齐市解放南路348号)
新疆澳尔通(MORTOM)印刷有限责任公司印刷
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订閱

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نومۇر)
شىنجاڭ مورتوم (MORTOM) مەتبەئە چىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھىرىلىك پوچتا ئىدارىسى تارققاتتى
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتىخانىلار مۇشتىرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一连续出版物号:CN65-1063/I
国际标准连续出版物号:ISSN 1005-0876
国外发行号:Q1118 邮政编码:830001
邮政代号:58-108 定价:7.50元
广告经营许可证号:6500006000043

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى:
خەلقئارالىق ئۆلچەملىك ژۇرنال نومۇرى:
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: Q1118 پوچتا نومۇرى: 830001
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 58-108 باھاسى: 7.50 يۈەن
ئېلان تىجارىتى ئىجازەتنامىسى نومۇرى: 6500006000043